

REGIO

Kisebbség, Politika, Társadalom

**A nemzetek önrendelkezési joga
Ausztriában**

Történeiszbotrány Bulgáriában

Szövetkezetek és nemzetépítés

Női narratívák a délszláv háborúról

Erdélyi magyarok vándormozgalma

2007/2

REGIO

Kisebbség, Politika, Társadalom. 18. évfolyam, 2007. 2. szám

MINERVA

- KARL RENNER
A nemzetek önrendelkezési joga különös tekintettel Ausztriára 3

KOMMENTÁR

- Történeiszbotrány Bulgáriában
Szerkesztői előszó Martina Baleva: *Batak képe a bolgárok kollektív emlékezetében* c. tanulmányához 27

- MARTINA BALEVA
Batak képe a bolgárok kollektív emlékezetében 29

- ÁBRAHÁM BARNA
A Balkán képe a 19–20. századi magyar geopolitikai és tudományos gondolkodásban 47

AGRÁRTÁRSADALMAK

- VÁRI ANDRÁS
Nemzetek, szövetkezetek – és kutatóik 79

- KOVÁCS ÉVA
Államosítás vagy államosodás? – Az 1898-as gazdasági és hitelszövetkezetekről szóló XXIII. törvény 113

MŰHELY

BAUMANN TÍMEA

„Maradjon emléközet?” – Női narratívák a délszláv háborúról
a kopácsi magyarok körében 141

KISS TAMÁS

Demográfiai modellek és a migráció. Az erdélyi magyarok
vándormozgalma a 20. század utolsó negyedében 160

FORRÁS

HÁMORI PÉTER

Székely–oláh görög katolikus sorstörténet 189

SZEMLE

VARGA BÁLINT

Polgárosodás, magyarrá válás és nacionalizmus Temesváron
(Borsi-Kálmán Béla: Őt nemzedék, és ami előtte következik...) 223

MAJTÉNYI BALÁZS

A kisebbségvédelem elmélete és dokumentumai
(Kardos Gábor: Kisebbségek: Konfliktusok és garanciák) 228

KARL RENNER

A nemzetek önrendelkezési joga különös tekintettel Ausztriára*

[...]

V. A SZÖVETSÉGI ÁLLAM

1. rész. A nemzet és az állam szerves kapcsolata

45. § *A kerület mint az állami épület alapja*

Amint az peres eljárásokban szokás, mindkét felet, az államot és a nemzetet is meghallgattuk, igényeit mindkettő előterjesztette. Amit Ausztriában nemzet és állam évtizedek óta a valóságban megtett, gondolatban megismételtük. A felvilágosult abszolutizmus állama így kiáltott oda az éppen önmagukra ébredt nemzeteknek: én vagyok

* Karl Renner: Das Selbstbestimmungsrecht der Nationen. In besonderer Anwendung auf Österreich. [A nemzetek önrendelkezési joga, különös tekintettel Ausztriára] Franz Deuticke, Leipzig und Wien, 1918. c. könyvének 5. fejezete. A fordítás a Táncsics Alapítvány támogatásával készült. Karl Renner (1870. december 14.–1950. december 31.) jogász, osztrák szociáldemokrata politikus, 1918–1920-ban és 1945-ben kancellár, 1945-től haláláig államelnök. Politikusi pályája elején a nemzetiségi kérdés szakértője, Otto Bauerrel együtt az ún. „ausztroromaxista” nemzetiségpolitikai koncepció kidolgozója. A nemzetek önrendelkezési jogáról írt munkája egy jóval korábbi művének, az 1902-ben megjelent *Der Kampf der österreichischen Nationen um den Staat* (Wien, 1902) című könyvnek másfél évtized tapasztalatai alapján teljesen átdolgozott kiadása. Renner ebben az 1917-ben született munkájában az ausztriai belpolitika fejleményei, az államreform kísérletek és az államjog elméleti megközelítései alapján arra keres választ, hogy miként helyezhetőek el az egyes nemzetek egy nemzetek feletti állam szerkezetében olyan módon, hogy nemzeti jogaik teljes mértékben biztosítva legyenek. A közölt részlet az 1918-as kiadás 227–244. oldalain található.

az állam és egységesnek kell lennem, ezért egy nemzetté kell lennetek, ez úgy a ti, mint az én előnyömre válik! Van igazság abban, sok igazság, amit II. József császár 1784. május 11-i rendeletében mond: „Könnyen belátható, milyen haszonnal járna az államra nézve, ha benne csak egyetlen nyelvet beszélnének.” Ez volt az abszolút fejedelmi hatalomban megtestesülő abszolút állami gondolat csúcspontja. De hamarosan felléptek a nemzetek és kijelentették: „Mielőtt volt az állam, vagyok én. Mert én vagyok az eredeti, a természetes. Állammá kell és akarok is lenni!” Így hangzik a történeti nemzetiségi elv, a nemzetállami gondolat, az abszolút nemzeti hatalmi eszme (2. §, 23. §). Erről is elmondható, hogy sok igazságot rejt magában. De az emberi élet nem egyetlen „elvből” fakad. Voltak idők, amikor az egyház mondhatta magáról: Több vagyok az államnál, én vagyok az emberiség! Ma azonban az emberiség nem egy egyház és az egyháziasság többé nem lényege az embernek. A ma létező állam is csak az élet egyik oldala – a világgazdaság fölötté kapcsolja össze az embereket, míg befolyási lehetőségei alatt a társadalmi élet árama hullámzik, az államiság is csak egy oldala az emberi dolgoknak, nem abszolút, hanem viszonylagos.

És így, viszonylagosságukban, államnak és nemzetnek el kellett ismerie egymást, meg kellett egyezniük. A nemzeteknek a nemzetiségi elv által lehetetlennek minősített összeolvadása nemzetek feletti közösségekbe ezerszeresen is tény. Két idegen nemzetiségű házassága egy nemzetek feletti jogi egységet alakít ki, a *családot*. eltérő nemzetiségűek közös munkája ugyanabban a műhelyben egy nemzetek feletti természetű gazdasági és jogi egységet hoz létre, az *üzemet*. A vegyes nemzetiségű területeken a kereskedelmi forgalom a *piacot* nemzetek feletti gazdasági és jogi egységgé teszi. Ezerféle nyilvános intézmény, iskolák, kórházak, posták, vasutak stb. kivétel nélkül *nemzetek feletti intézmények*. Ezek a pszichológiai, gazdasági és társadalmi kapcsolatok már az léteztek állam előtt, az élet kényszerítette és alakította ki a nemzetek feletti közösségeket, az állam és a jog ezeket csak utólag elismerte. Az állam több nemzetiségű, vegyes területeken eleve nemzetek feletti intézmény. Az élet így hoz létre állandó, még ha nem is súrlódásoktól mentes nemzeti kiegészítést a vegyes családokban, a vegyes műhelyekben, a vegyes piacokon, a vegyes intézményekben. Ne ámítsuk magunkat: odakint megérti egymást mindenki, német és cseh. Ha veszekszenek a képviselőtestületben nem akad meg az üzletmenet, a parasztok akkor is eladják a piacon marháikat, a munkások egymásnak nyújtják szerszámaikat a műhelyekben, a gyárosok és a kereskedők

ezért nem zárják be kirendeltségeiket. A hét hat napján vezetik üzletüket, dolgoznak, gazdálkodnak – az ünnepnapokon talán van idejük nemzeti-nek is lenni. Csak néhány vékony társadalmi réteg gazdasági törekvései mondhatóak egyúttal nemzeti törekvésnek is. Ezek az értelmiségiek – másképp fogalmazva – a szavak munkásai, ők soha nem akarnak és nem is tudnának megegyezni. Sajnos a választójogi privilégiumok túl hosszú ideig éppen őket juttatták szóhoz. De az ő köreiken kívül a nemzeti megértés tény, hiszen gazdasági szükségszerűség is.

Azt mondják, hogy a materiális dolgok a térben erővel ütköznek össze, ellenben a gondolatok szorosan egymáshoz simulnak. De ugyanígy kijelenthető az is, hogy konkrét dolgokban újra és újra sikerül megegyezni, az elvekben soha. Mert az elv mindig csak az egyik oldalra van tekintettel, egyetlen irányzatra. Az egész csak az összes ellentétes elvből adódik, de ezek konkrét dolgokban csak egymásnak ellentmondóan jelennek meg és részlegesen válnak valóra. Ha kint az életben a nemzetek egymás mellett és együtt élnek és dolgoznak, képesnek kell lenniük ezt az általuk létre hozott jogi formákba önteni és államiságukat így szervezni. Ha tehát ma a meglévő jogi- és államformák állandóan megkérdőjeleződnek, akkor éppen az a forma rossz, aminek szabályoznia kellene az életet: akkor az állam rosszul van szervezve.

A nemzet és az állam igényei úgy viszonyulnak egymáshoz, mint a négyzet és kör: a kör négyszögesítésének képletét soha nem találták meg. Éppen ilyen kevéssé fogja valaki megtalálni azt a varázsszöveget, ami a nemzetet és az államot súrlódás nélkül összeköti. A nemzeti kérdést éppen úgy nem lehet maradéktalanul megoldani, mint a vallásit. Minden társadalmi probléma feloldódik egyszer, de egyik sem maradványok nélkül. Az individualizmus sem valósult meg maradéktalanul és a szocializmus sem fog. Csak közelítő értékekről beszélhetünk, mint a Ludolf-féle szám a kör területe esetében, ami azt a sugár négyzetének többszöröseként adja meg. Az államnak és szervezetének gerince a saját terület – a nemzetek elkeverednek ezen a területen; az állam helyhez kötött, a nemzet és tagjainak mozgása szabad. Ezek az ellentmondások a gyakorlatban olyan kevéssé egyeztethetőek össze, mint a körvonal és az egyenesek. Mindig csak az ellentétek egyensúlyba hozásáról, pragmatikus áthidalásokról – ezt, mint megmutattuk, a gyakorlat is kikényszeríti – és mindenek előtt jogi kezelésükről lehet szó.

Az ausztriai nemzeti ellentéteknek is meg van a maguk kiegyenlítő eszköze, jogi kezelésük megfelelő intézménye, Ludolf-féle száma, és ez

a kerületekre alapozott állami berendezkedés. A megnevezés – „kerület” (Kreis) – semmiképpen sem mágikus jel vagy bűvös szám, pusztán csak a lerövidített megjelölése az egységes módon szervezett, demokratikus helyi igazgatásnak, vagyis a nép helyi önkormányzatának még megfelelő legnagyobbat kiterjedésű területnek.

Ahogy azt vizsgálódásunk megmutatta, a kerület, a municipiális helyi igazgatás kerülete, területének és kompetenciáinak kiterjedését tekintve az a közös alapegység, amire az állam és a nemzet egy időben felépíthető:

1. Az állam helyi közigazgatása legjobban a kerületben valósítható meg. Általában ez az állami közigazgatás legfontosabb része, a végrehajtó hatalom tényleges munkaterülete – a központi szervek nem kivitelezői a különböző rendelkezéseknek, hanem pusztán azok megvalósítását irányítják és felügyelik. Ebben a középszintű szervek segítik őket.

A kerület révén lehetséges az összes közigazgatási ág legalsó szintjének összefogása egy hivatali székhelyen és egy hivatali épületben, ami az államigazgatást kényelmessé és áttekinthetővé teszi.

A kerület egyúttal a gazdasági és szociális önkormányzat legnagyobb, még célszerű kiterjedésű területe, nem olyan nagy, hogy az érdekek különbsége fölébe kerekedjen azok azonosságának, de mégis elég nagy ahhoz, hogy ott a személyi és anyagi eszközök jelentős gazdasági és kulturális feladatok végrehajtáshoz is elegendőek legyenek. Hiszen a helyi közigazgatás rendelkezik a kerület minden természeti és gazdasági eszközével.

2. Ugyanez a kerület az esetek messze legnagyobb részében egyúttal nemzetileg is elhatárolható és Ausztria közigazgatási területének bő kilentizedét egyenlővé teszi.

A vegyes lakosságú kerületekben, amint azt a második részben bemutattuk, a nemzeti elv és az egyének szövetkezése könnyen érvényre juttatható – ezek a kerületek, az azonos terület ellenére, kettős kerületek (pl. Budweis német kerület, Budweis cseh kerület) – anélkül, hogy közigazgatásuk nehézkes lenne, mint az nagyobb kiterjedésű körzetek esetében történne.

A kerület teljesen megfelel a nemzeti kulturális önkormányzat követelményeinek is. Területükön országos átlagban már ma is 2–3 középiskola, 3 árvaház és sok egyéb humanitárius intézet, 2–3 kereskedelmi és iparkamara, 12 ipari, 2 mezőgazdasági és mintegy 30 speciális tanintézet található. Gazdag táptalaja ez, amin a municipiális helyi igazgatás számos szociálpolitikai intézményt virágoztathat fel, ha a választójog a kerületi képviselő esetében is általános és egyenlő lesz. Az élet a kerületben három szinten

zajlik, a községben, a körzetben és a kerületben, így a közigazgatás a legát-fogóbb és a leginkább helyi igényeket is igazságosan kezelheti. A nemzeti kulturális törekvések súrlódásmentesen bontakozhatnak ki.

3. A nemzetek feletti államigazgatás, aminek szüksége van közép-szintű szervekre és területi egységekre, a kerületeket kizárólag a szakigazgatás igényei alapján, a nemzetekre tekintet nélkül fogja össze közép-szintű területi egységekké, mert azok összekapcsolása ilyen kérdésekben közvetlenül nem érinti a nemzeti életet. A nemzeti igazgatáshoz nem középszintű egységekre, hanem egy központi szervre van szükség. A nemzet minden nemzeti kerülete egy egységet alkot és létrehoz egy központi nemzeti szervet, tekintet nélkül arra, hogy az egyes kerületek lekerekített vagy sem, nemzetileg tiszta vagy kettős kerületek. Az egy-nyelvű, tiszta nemzeti kerületek képezik a nemzetek zárt, nemzeti territóriumát, elvitathatatlan, zavartalanul birtokolt hazájukat, a nemzet egyfajta kizárólagos domíniumát, miközben a vegyes nyelvű kerületek két vagy több nemzet kondomíniumai. A teljes területi szuverenitás természetesen az állam felségjoga marad. Mindenekelőtt a külső, a nemzetközi jogi, aminek következtében egyedül csak ő rendelkezik területei átadásáról idegen hatalmaknak, de a belső, a közigazgatási jogi szuverenitás is,¹ és ennek erejénél fogva határozza meg a közigazgatási beosztást. Ám a területi szuverenitásnak ez a belső oldala részben kötött: a kerületi beosztást csak az állam alaptörvényének megváltoztatásával lehet módosítani, vagyis a nemzetek beleegyezése nélkül nem. Így azok otthonai biztonságban lehetnek.

Így töltheti be kettős funkcióját a kerület: egy időben az állam helyi igazgatásának és a nemzeti önkormányzatnak is szerve. A két közigazgatási funkció a kerületi előljáró személyében összpontosul, ő jelenti az alapvető kapcsot az állam és a nemzet között. Az ő pozíciójától felfelé elválnak egymástól az állami és a nemzeti igazgatás, hogy – amint látni fogjuk – a szövetségi hatalom szintjén megint az állami egész egységévé egyesüljön.

¹ Renner itt kétféle választja a területi szuverenitást. A külső szuverenitás az állam kizárólagos joga, hogy a nemzetközi kapcsolatok szereplőjeként és a nemzetközi jog alanyaként rendelkezzen saját területéről. A belső szuverenitás alatt Renner azt érti, hogy az állam külső befolyástól mentesen maga határozza meg saját közigazgatási és területi beosztását.

46. § *A kerület helye az állam felépítésében és az ausztriai állami épület sajátossága*

A fenti kettős tagolás még nem old meg minden Ausztria előtt álló feladatot.

A Reichsratban képviselt királyságok és tartományok egyenként nem csak lekerekített államterületet nem alkotnak, de a négy fő rész – az alpesi tartományok, a partvidék, a Szudéta-tartományok és a Kárpátok előtere² – gazdaságilag és kulturálisan is nagyon különböző. Ez a kulturális különbség nem zárja ki az állam viszonylagos egységét. Nincs olyan modern nagyállam (Großstaat), ami – különösen figyelembe véve a gyarmatokat is – ne mutatna fel hasonló mértékű különbségeket. A mai nagyállam megkülönböztető jegye éppen a különböző gazdasági fejlettségű területek egyesítése, mivel ezek nem csak különböznek, hanem egymást ki is egészítik. Egy ipari és egy agrárvidék tartós összekapcsolása egyetlen jogrend uralma és egy őket átfogó államhatalom alatt nem csak a két rész piacát biztosítja, hanem az állam egészét teszi gazdaságilag kevésbé függővé a külföldtől. Hasonló a kapcsolat partvidék és hátszország, alföld és hegyvidék között. Az egynemű terület önmagában még nem alkot államot, inkább kedvez az azonos jellegű részek anarchikus párhuzamosságának. Az állam lényegét inkább a rend mutatja meg a sokféleségben, a sajátos alkotórészek harmonikus betagozása egy egészbe, amit minden rész a saját funkciójával szolgál. Ez a rend és tagolás azonban megköveteli, hogy minden rész sajátos szerepét elismerjék és saját külön igényei szerint igazgassák.

Az összállami és a nemzeti mellett kellőképpen figyelembe kell venni a területi egységek érdekeiket is. Ezt a jelenlegi magasabb rendű közép-szintű területi egységek, a kormányzóságok (guberniumok)³ csak részben biztosítják. Ha a kerületekben megtaláltuk az alapvető szervezési

² Alpesi-tartományok vagy Belső-Ausztria: a Renner által használt értelemben ennek területe nagyjából a mai Ausztria területével egyezik meg. Történetileg Alsó- és Felső-Ausztria, Stájerország, Karintia, Tirol, Salzburg és Krajna tartományok tartoznak ide. Partvidék: Görz és Gradiska (nagyjából az Isonzó-völgy), Trieszt, Isztria és Dalmácia tartományok, a mai Olaszország, Szlovénia és Horvátország területei. Szudéta-tartományok: Csehország, Morvaország, Szilézia tartományok. Kárpátok előtere: Galícia és Bukovina tartományok, a mai Dél-Lengyelország és Nyugat-Ukrajna.

³ A koronartartományok egyes csoportjait összefogó közigazgatási és igazságszolgáltatási egységek a monarchia osztrák felében.

egységet, az építőköveket, akkor ezeket egyszerre három elv szerint kell összeilleszteni: legelőbb közigazgatás-technikai irányelvek alapján a *központi igazgatás* egységét biztosítandó, aztán nemzeti alapon a *nemzeti képviselet* és igazgatás nyolc egységét létrehozandó és harmadszor az autonóm *territoriális szervezéshez*, a birodalom történeti alkotóelemeinek megfelelően. Ebben a három dimenziós tagolásban rejlik az ausztriai állami berendezkedés különös nehézsége, melyen egyetlen más állammal sem osztozunk. Másutt csak provinciális elkülönülési törekvések vagy egyes területi egységek érdekei kerülnek ellentétbe az állami egységgel és minden eddig kialakított államszervezet pusztán ezeknek a kibékítését, ennek a meghasonlásnak a kiegyenlítését szolgálja. Ezért a hármastagolást igénylő Ausztria számára, nincs kész alkotmányos példa, s azért kételkedünk olyan könnyen a kiút létében, mert nem szolgál útmutatóul egyetlen előkép sem,.

Az állami egység- és tisztán területi különérdek kompromisszuma a szövetségi állam (Bundesstaat). Ez kétségtelenül a legtökéletesebb állami forma, a Földön ez terjedt el leginkább. A germán szellem alkotásának tekintik, amelynek megadatott, hogy az egyes ember szabadságát és jólétét összehangolja az egész hatalmával és rendjével. Akármi is legyen az igazság ezzel kapcsolatban, a szövetségi állam mindenképpen képes az összeegyeztetést elvégezni. Természetesen erős hagyományokkal kell megküzdenie. Ezek: a bizánci birodalom bürokratikus szisztémája, amit a római joggal együtt a nyugati világ is elfogadott; a katolikus egyház szigorú, hierarchiája, központosítása, amelynek szervezési képessége minden elismerést megérdemel; végül a napóleoni államrend, ez a maga módján zseniális szervezési mű, ami a közösségből egy mindent összekuszáló, de éppen ezért teljhatalmú „állam” Leviathánját formálta. Előtte minden egyéni szabadság és önrendelkezés, minden külön létezés és külön jellegzetesség meg kellett hajoljon. Ebben az államrendben Bodin és Hobbes logikai spekulációi valóra váltak, benne az állami gondolat ulti legteljesebb diadalát a társadalom felett.

Német és angol-szász földön a társadalom képes volt elkülönülni az államtól. Ahol szabadok maradhattak a bizánci, római és napóleoni hagyomány befolyásától, vagy nagyon hamar felszabadították magukat – Svájcban, a németalföldi Generaliteitben⁴ – megvalósult a szerencsés

⁴ A Habsburg birodalomtól elszakadt németalföldi tartományok szerveződtek állammá ezen a néven.

kompromisszum. A föderatív rendszer a legteljesebb formában az Amerikai Egyesült Államokban épült ki, innen az Újvilág latin népeire is átterjedt. Ezt az alkotmányformát az ausztriai németeknek nem kellene idegennek és elviselhetetlennek érezniük. Mégis az összes német nemzetiségű ausztriai politikus közül csak egyetlen, Fischof⁵ ismerte fel benne az ausztriai németek és a birodalom létének feltételeit. Amilyen keménynek tűnhet az ítélet, annyira igaz is, hogy Ausztria egész Ferenc József-i korszakában ő volt a német polgárság közt az egyetlen valódi politikus elme. Egyedül ő látott messze a jövőbe – mindenki más ragaszkodott a birtokállományhoz, a pillanatnyi előnyhöz.

„De mindezek mellett nem könnyű dolog egy szövetségi állam alapítása.” (Welcker⁶) Ausztriában – a németektől eltekintve – mindig is voltak föderalisták, régóta ők alkotják az ország valódi többségét. Mégis, politikájuk nem hozott eredményeket. Ez őket magukat is bátortalanra tette, úgyhogy jónak vélték a feltűnő föderalista elnevezést a sokféle jelentésű „autonomista” titulusra cserélni. Sikertelenségük arra vezethető vissza, hogy csak az állam és a koronatarományok közti ellentétet vették tudomásul, a három külön érdeket nem vették számításba. Ez azonban csak keveseknél tévedés, a többségnél politikai számítás.

47. § *Ausztria mint szövetségi állam*

Az eddigi föderalista mozgalmak teoretikus tisztázatlanságának és bizonytalanságának alapja, hogy kétféle igény – a területi és a nemzeti önkormányzat iránti – figyelmen kívül maradt vagy összekeveredett; politikai eredménytelenségük oka azonban az őszintétlenség és mohóság. Ezek miatt a területi autonomista nemzetileg, a nemzeti autonomista területileg remélt hasznot húzni a teoretikus zavarból. Ezért a föderalizmus teóriájában és gyakorlatában is álcázza magát; a legritkábban beszél egyértelműen szövetségi államról, nem rögzíti, melyek lennének annak egyes államai. Inkább helyettesítő kifejezéseket használ (autonó-

⁵ Adolf Fischof (1816. december 8. – 1893. március 23.) orvos, osztrák liberális politikus, az 1848. március 13-i forradalom egyik vezetője, később a Reichsrat képviselője, a kremsieri alkotmányozó bizottság tagja. A nemzeti egyenjogúság jegyében javasolt megoldásai (*Österreich und die Bürgschaften seines Bestandes*, 1869) inspirálták Rennert is.

⁶ Carl Theodor Georg Philip Welcker (1790. március 29. – 1869. március 10.) politikus, államjogász, egyetemi tanár. 1848–49-ben a Franfurti Vorparlament liberális tagja.

mia, különállás), illetve helyettesítő területi meghatározásokat (koronartományok). Az őszintétlenség ellen csak a teljes fogalmi tisztaság segít: szövetségi államra van szükségünk, tehát kérdezzük magunktól azt, melyek legyenek a tagállamok?

Tudjuk és érezzük, hogy fő problémánk egyik nemzet elválasztása a másiktól. De emellett még egy másikkal is számolni kell: a német alpesi tartományok (Belső-Ausztria), a partvidék, a Szudéta-tartományok és a Kárpátok előtere négy egészen különböző jellegű terület, melyek térbeli elhelyezkedésüknél fogva sem kormányozhatók és igazgathatók célszerűen és eredményesen egy központból minden kérdésben. Kétségtelenül érdekük a területi alapú saját kormányzat – ezt hívják a jogi nyelvet mellőzve „különállásnak” (Sonderstellung). A különállás érdeke kettős ellentétet szül: egyfelől az egyetlen központi államhatalommal, másfelől mind a hét másikkal a nyolc nemzet⁷ közül. A négy territórium vagy „különállási terület” mindegyike két mai guberniumot fog át. Belső-Ausztria Bécset és Innsbruckot, a Partvidék Triesztet és Zárát, a Szudéta-tartományok Prágát és Brünnt (Brno), a Kárpátok-előtere Krakkót és Lemberget (Lvov, Lviv). (A lembergi felső tartományi bíróságnak van alárendelve Bukovina is.) Ezek szerint mindegyik „különállási területet” két részre osztják a történeti kormányzóságok. A kérdés először a következő: tisztán közigazgatás-technikailag a guberniumok a katonai, forgalmi és igazságügyi igazgatás pusztá bürokratikus, magasabb rendű közép-szintű területi egységei, amelyek működéséhez nem szükséges semmiféle önkormányzatiság, azt el sem bírnák. A nemzeti különállás érdeke azonban ennél többre tör: ezeket a területi egységeket saját részállammá akarja emelni, saját parlamenttel és saját kormányval. A nemzeti pártok 1917. május 30-i⁸ államjogi nyilatkozatai után ez kétségtelenné és politikailag is aktuálisává vált.

Ezeknek a területeknek a pusztá önkormányzata tehát igazgatási szintjét és jogi rangját tekintve saját államisággá kellene váljon. Ez a politikai kisszerűség rejlik a „különállás” oly szerényen csengő jelszava

⁷ A nyolc nemzet: németek, csehek, lengyelek, ruszinok, szlovének, szerbek és horvátok, olaszok, románok.

⁸ A szláv klub nyilatkozata. 1917. május 30-án ült össze hosszú idő óta először a Reichsrat, ahol a szlovének, szerbek és a horvátok – a „délszláv klub” – nevében Antun Korošec szlovén katolikus politikus nyilatkozatot olvasott fel, melyben a monarchia minden délszlávok lakta területének egyesítését és egy trialista államszervezet kialakítását követelték.

mögött. Az önálló szabályrendelet-alkotás municipiális joga (a szó legszűkebb értelmében vett autonómia) szuverén törvényhozássá, a közigazgatás középszintű szerve központi szervvé, a bíróságok másodfoka első fokká, röviden szólva tehát a politikai öngazgatás szuverenitássá kell legyen. Az igazgatási fokozat különbsége az igazgatás jellegének különbségévé változna.

Ez alapján Ausztriát négy területi alapon meghatározott tagállam szövetségi államaként kellene berendezni. A nemzeti pártok képelete szerint azonban ebben az esetben *négy nemzetállamot* kell megteremteni!

De nyolc nemzetünk van! Ha egyszer elhatároztuk, hogy a nemzeti elvet elismerjük az államon belül, úgy Ausztriát nyolc nemzeti tagállamból álló szövetségi állammá kell alakítani, melyek alapja minden esetben egy-egy nemzet kerületeinek összessége. Bizonyosak lehetünk benne, hogy mindegyik nemzet igényt tart majd az önrendelkezés jogára, tehát a saját szabályalkotásra, az öngazgatásra és a bírászkodásra, röviden az államiság minden felségjogára.

Teljes tisztaságában áll előttünk mindaz, amit az első kiadásban⁹ az ausztriai államprobléma három dimenziójának neveztem. Állam, nemzetek és territóriumok versengenek a szuverenitás minden megkülönböztető jegyért az állam felépítése kapcsán.

Ha tehát elfogadjuk, hogy az állami szervezet szükséges *alapja* a kerület, ebben az esetben jelentkezik a második nagy kérdés, a *felépítményé* vagy a *föderáció módjáié*. Ausztria esetében éppen ez utóbbi sajátos és példa nélküli! A szövetségi állam problémája mélyebb, mint rendszerint gondolják.

Ezen a ponton kel életre, rosszkor jött vendégként a történeti koronataromány. Még ha el is ismerik azt, hogy alkalmatlanok a nemzeti autonómia gyakorlására, előtérbe nyomulnak és területi autonómia megvalósítására ajánlkoznak. Sajnos erre is teljesen alkalmatlanok! Egy nem pusztán municipiális jellegű területi autonómia, hanem saját parlament és saját kormány működtetése sem Vorarlbergben, sem Salzburgban, Isztriában, Dalmáciában, sőt még Alsó-Ausztriában sem lehetséges. Számptalan okból legfeljebb a nyolc guberniális terület,¹⁰ vagy leginkább

⁹ Rudolf Springer [Karl Renner]: *Der Kampf der österreichischen Nationen um den Staat*. Wien, 1902. Magyar fordítása (részlet): A nemzeti kérdésről. A nemzeti kérdés lenini elméletének kialakulása 1896–1914 [vál. és a bev. tanulmányt írta Máté István] [szerk. Zalai Edvin] [ford. Lehr Anna, Máté István]. Budapest, Kossuth Kiadó, 1986. 89–109.

¹⁰ Bécs, Innsbruck, Prága, Brno, Trieszt, Zára, Krakkó, Lviv.

a négy, ideiglenesen „különállási területnek” nevezett rész¹¹ jöhet számításba. Ha tehát nemzeti vagy területi föderalistának nevezzük magunkat, semmiképpen formálhatunk államot a koronatartományokból – a kifejezésnek egyetlen értelmében sem.

Mit jelent tehát „föderalistának” lenni? Valaki mikor tökéletes föderalista? Összefügg ez a tökéletesség valamely meghatározott, létező területi egységgel, akár legnagyobb vagy a legkisebbel? Válaszom: egyik sem! Sem a községgel, sem a körzettel, a kerülettel sem és a legkevésbé a koronatartománnyal! Föderalista az, aki a természet által elkülönített részeket, maga is elkülöníti és az önkormányzatra jogosult külön részt azzal fel is ruházza, egyúttal azonban gondoskodik a részek szerves összekapcsolásáról; mindenki más nem. Mivel a nemzetek ilyen természetesen elkülönülő elemek – sőt számunkra első rangú elemek –, és ezek községi, körzeti, kerületi, tartományi, állami szinten keverednek, úgy az igazi föderalizmus alatt a községben kezdődik és fent az államnál ér véget. Mindenütt helye van, ugyanolyan jogosan. Éppen a föderáció kérdésének egyedisége Ausztriában, hogy nem korlátozódik a tartományokra és azoknak az államhoz való viszonyára, ezáltal teljesen új és példátlan doktrínáját és gyakorlatát tekintve!

Már a kevert nyelvű község is, mint például Budweis, két község föderációja kell legyen, mivel németek és csehek helyben számos érdekük tekintetében ténylegesen két külön politikai közösséget alkotnak. Hasonlóképp egy vegyes nyelvű kerület maga is föderációt kell alkosson. És annál inkább, ha a Cseh Királyságnak a jövőben bármiféle tekintetben egységes egésznek kell lennie vagy maradnia, ami feladatait békésen tudja ellátni, akkor nem lehet tovább egymás megsemmisítéséig küzdő ellenséges fivérek háza, akkor a föderalizmusnak mindenképp előtt a Cseh Királyság keretei között kell elkezdenie békét hozó küldetését, akkor a cseheknek először saját országukban kell föderalistának lenniük! Eddig nem jutnak el! Miféle látványos esztelenségben hisznek! Esztelenség, ha azt remélik, hogy a németek fölé kerekednek, amikor a Német Birodalom egy évszázad alatt nem kerekedett a lengyelek fölé;¹² esztelenség, ha

¹¹ Alpesi tartományok, Szudéta-tartományok, Partvidék, Kárpátok előtere.

¹² A poroszok által Posen (lengyelül: Poznań) tartományban folytatott a 19. század második felében folytatott nemzetiségi politikára utal. Ez telepítésekkel, állami eszközökkel (iskolai nyelv, hivatali nyelvhasználat, állami tisztségek elnyerésének korlátozása, gazdasági diszkrimináció stb.) próbálta elérni a lengyelek asszimilációját, kevés sikerrel.

azt hiszik, hogy a föderalizmus, ami megilleti őket a birodalomban, nem járna majd a németeknek tartományi szinten!

Ha a csehek valóban Csehországot akarják politikai egységgé alakítani, akkor egységként kell megszervezniük. Megszervezni azt jelenti: sajátosság és funkciók alapján differenciálni, majd a differenciált szerveket újra integrálni. A nemzetiségi politikában ugyanez így hangzik: a nemzeteket elkülöníteni, autonómmá tenni, hogy aztán ezeket szervezett egységekként állami egésszé fogjuk össze. Ha a csehek Csehországban zavargás helyett rendet, örökké feltörő, őket magukat is gyengítő harc helyett békét akarnak, akkor Csehországot meg kell szervezniük, akkor az országban magukat éppúgy, mint a német társaikat autonómmá kell tenniük és az együttműködés feltételeit szerződészerűen meg kell határozniuk: szerződés nélkül nincs beleegyezés!

Amit Csehországra vonatkozóan mondtunk, érvényes minden olyan területre, amely a természettől fogva hivatott arra, hogy meghatározott külön hatásköröket gyakoroljon az államon belül. A föderáció éppúgy szükséges a különállást igénylő területeken belül, mint a birodalom egészében. Ennek is alkalmas és szükséges alapegysége a kerület. Ez, ha használhatjuk még egyszer ezt a metaforát, a guberniumok vagy teritóriumok Ludolf-féle száma. Ha a nemzeti élet egyfelől a kerületekbe, másfelől a nemzeti parlamentekbe tevődik át, akkor ezeknek a magasabb területi egységeknek a hatáskörei nemzeti szempontból indifferensek lesznek, viszont csak ekkor lehet belőlük törvényalkotási joggal felruházott közigazgatási egység. Mivel lényegük a terület egysége, hatáskörük sem lehet más, mint területiális, a szó legtömörebb értelmében, vagyis nemzeti tekintetben semlegesített és indifferens.

Ezzel a kerület a három dimenzió, az állami, a területi egységekbeli és a nemzeti élet koordinátáinak metszés- és kiindulópontja: az állam minden kerület föderációja; a nemzet egy néptörzs minden kerületének és részkerületének föderációja; a teritórium az állam egy zárt részterületén minden kerület föderációja. Mindhárom ugyanannak a közös mértékegységnek, a lekerekített, egységes helyi közigazgatási területnek a többszöröse. Ez az állami organizmus alapsajtja. Nem létezik célszerű szervezet alapelemének felismerése nélkül. A sejt egészsége mindent megelőző feltétele belőle felépülő szervek egészségének. Politikai vitáinkban a „helyi közigazgatás” fogalma elő sem kerül. Holott minde nélkül az eszközt kell kijelölni, mégpedig centralistáknak, nacionalistáknak és territorialistáknak egyaránt. Nem egyszerűen a helyi közigaz-

gatás reorganizációjáról van szó, hanem egyenesen annak kialakításáról, minden állami helyi szerv, az első fokú bírói és adminisztratív szervek, valamint a helyi képviseleti testület rendszerszerű összefogásáról egységes területi elhatárolás keretei között. Ha a sejt egyszer kialakítottuk, akkor ebből világosan adódnak és könnyen megvalósíthatóak lesznek a magasabb szervezeti formák is, akkor azonnal felismerhető lesz minden eddigi föderalista javaslat hibája, melyek kritikus megvilágítása lesz következő feladatunk.

2. rész. A szövetségi állam intézményeinek elégtelen helyettesítése

48. § *Centralizáció és decentralizáció*

A népesség ténylegesen külön csoportokra oszlik a jogilag egységes államokban is. Az alkotmány megteheti, hogy nem vesz erről tudomást, ám éppen ezért az elkülönülés nagyon kellemetlen módon jelentkezhet az állami élet valóságában. Az állam anyaga fellázad annak formája ellen, amíg azt szét nem robbantja. Ausztria, vizsgálódásaink eredményei szerint szükségszerűen szövetségi állam kellene legyen, így ténylegesen már ma is az. Ebben az esetben az egységállam jogi formái ellentétükbe kell forduljanak, egészen más funkciót kell betöltsenek, mint amit nekik szántak. Ez csak úgy lehetséges, ha az egységállam intézményeit használják fel a föderatív intézmények pótlására. Ezeket a helyettesítő intézményeket – melyeket a formális egységállamon belüli föderalisztikus segédeszköznek nevezek –, kell először meghatároznunk, hogy szabaddá tegyük az utat a nyíltan elismert föderációhoz.

Az ilyen közigazgatási intézményeknek nincs világos fogalmi elhatárolásuk a különböző elméletekben, nekünk sem kell itt ezeket megadni és más felfogásokkal szemben megvédeni, vagy bizonyító passzusokkal alátámasztani. Ezzel is szeretnénk elkerülni a tudálékosságot és az intézményes lényeges, leginkább elismert jellegzetességeire koncentrálni

A legkézenfekvőbb segédeszköz a decentralizáció. A centralizmust kezdettől fogva a fő kártokozóként denúnciálta minden szláv politikus, szembe szegezve vele az autonómiát. Nálunk nem szövetségi és egyedi államról beszélnek, politikai nyelvhasználatunkban szinte kizárólag csak a centralizmus és az autonómia fordul elő: olyan fogalmakat kezelnek ellentétteként, melyek nem azok.

Centralizáció és decentralizáció nem alkotmányjogi, hanem közigazgatási jogi kategóriák – ez az egyetlen, amiben biztosak lehetünk, minden más vitatott.

A legszigorúbb értelemben véve a centralizáció az a rendszer, melyben csak egyetlen szerv igazgat, a miniszter, minden más szerv pusztán az ő kiegészítője. A törvények rendelkezései közvetlenül és egyedül rá irányulnak: őt bízzák meg a törvény végrehajtásával. Ebben a rendszerben az alárendelt szervek nem saját jogú hivatali szervek, saját, a törvényben biztosított feladatokkal és felhatalmazással, hanem csak a minisztérium kirendeltségei. Kompetenciájuk nem *ex lege* (közvetlenül törvényből), hanem csak *ex delegatione* (átruházással) keletkezik. A minisztériumnak nem kell igazodnia a hivatali úthoz, minden esetben maga dönthet a körzeti eljáró vagy a helytartó helyett, az alsóbb szerv rendelkezése helyett pusztán annak értesítésével saját szembe állított rendelkezését alkalmazhatja. Ebben a rendszerben értelmetlen a kompetenciákat törvényi szabályozással elosztani a hivatali szintek közt. Áttöri a centralizmus rendszerét, ha a törvények a körzeti elöljárót, vagy a helytartót ruházzák fel döntési és rendelkezési joggal. A minisztert megjelölő végrehajtási rendelkezés ilyenkor inkább ellenőrzési előírás természetével bír. Ebben az értelemben Franciaországban van a legteljesebben kifejtett centralizmus. Ez a különbségtétel inkább a közigazgatás jogi konstrukciójára vonatkozik, mint annak gyakorlati rendjére. A decentralizáció jogilag itt egyet jelent a helyi szervek hatalomnélküliségével és a központiak teljhatalmával.

Politikailag gyümölcsözőbb a kompetenciák megosztását, tekintet nélkül arra, hogy vajon törvény vagy rendelet alapján történik, tényleges formájukban tekinteni. Ebben az értelemben decentralizációról beszélünk, ha valamely kompetencia a központi szervtől lehetőleg távol, a helyi szervhez közelebb kerül; centralizáció, ha a természetes első fok, a helyi szerv (a körzeti elöljáró) helyett, egy ügyben azonnal a helytartóság rendelkezik (például egy nyomdaengedély kiadása) vagy ha a döntés joga egyenesen közvetlenül a minisztériumot illeti (például egy részvénytársaság alapítása). Ebben az esetben a centralizáció vagy decentralizáció kérdésében az a döntő körülmény, hogy melyik hivatali szint foglalkozik a kérdéssel első fokon, a felső- és a központi szinthez fordulás lehetősége nyitva marad. A hivatalszervezés irányelveiről kifejtettek szerint (34. §), az egész megkülönböztetés kapcsán jellemző a közigazgatás hivatali szintjeinek összemosása a bíróságok fokozataival, beleértve a közigazgatási bíróságokat is. A közigazgatás helyi, középszintű és köz-

ponti szerveinek különböző feladatai és szerepe van, amelyek egymást nem pótolhatják; csak teljesen eltekinteni lehet az egyes hivatali fokoktól (a részvénytársaság engedélyezése) vagy csökkenteni a helyi szervek számát (nyomdaengedély) vagy lemondani a középszintű szervekről. A centralizmus ebben az értelemben éppen annyi, mint a közigazgatás hiányos lokalizációja vagy a hivatali fokok hiánya.

A decentralizáció legmagasabb szintje akkor érhető el, ha nem csak az első fok kompetenciája kerül a központtól távol, de a hivatali út sem áll többé nyitva a központig, vagyis egy középszintű szerv a legfelső hivatali fok. Ekkor minden középszintű szervnél különböző közigazgatási hagyományok és szokások alakulnak ki, a központi szerv az anyagi közigazgatási jog azonossága ellenére sem képes biztosítani a közigazgatás egységes szellemét és a decentralizáció segédletével legalább néhány kérdést illetően kicsalják maguknak a föderalizmus előnyeit az egységállamtól. A decentralizáció ebben az esetben egyet jelent a vezetés hiányával és a közigazgatás kontrollálatlanságával.

Ausztriában csekély a jogilag decentralizált ügyek száma és azok politikailag jelentéktelenek, az állítólagos egységállamhoz képest azonban a tényleges decentralizáció hallatlan mértékű! A negyedik fejezetben kifejtettük, hogy a provincia-rendszer még nem teljesen a múlté; hogy Csehország és Galícia helytartóságai egy minisztériumhoz képest is jobban tagoltak, emiatt gyakran magasabb rangú, több szakismerettel és több idővel rendelkező referensek hoznak döntéseket ezeknél a középszintű szerveknél, mint a központiaknál. Ha ez a helyzet nem is általában, de a különbség a két szint között mindenképpen túl csekély, a legfelsőbb fok felülvizsgálati tevékenysége önmagában alig több formalitásnál. Sőt, teljesen formális akkor, ha – mint ez előfordul – a minisztérium tartományilag illetékes részlegének és a tartományi helytartóságnak a vezetői fivérek vagy unokatestvérek! Ehhez jön még a parlamenti pártok politikai befolyása közigazgatásra: a képviselőház minden pártja, a szociáldemokrácia kivételével, helyi és regionális párt, birodalmi pártok nincsenek.¹³ Minden bajnak ez a legfőbbike, a birodalom felbomlásának ez a kiáltó tünete közvetve a közigazgatást is megmérgezte. Ezért kényszerül arra egy és ugyanazon minisztérium, hogy régiók szerint különböző módon intézze az igazgatást, vagyis a középszintű szervek rendelkezéseit

¹³ Valójában ekkor már, a németek és a csehek közti ellentét miatt, a szociáldemokrata párt is nemzeti pártok laza föderációjaként működött, vagy még úgy sem.

és döntéseit politikai behatásra minden esetben behunyt szemmel tudomásul vegye és megerősítse, így teljes felelősséget viseljen olyan dolgokért, melyeket maga nem akart, amelyeket politikai nyomás vagy tartományi önhatalmúság erőszakolt rá. Így áll elő az a kényelmes helyzet, hogy a „császár nevében”, a „k. k.”¹⁴ hivatal, vagy „Ausztria” címkéje mindenhol fedezéket kínál, ami mögött helyi és a regionális csoportok és klikkek külön érdekeiket könyörtelenül érvényesítik, és ennek a virsafaftnak a következményeiért büntetlenül felelőssé tehetik a „k. k. oszt-rákságot”. A legtöbb visszasságért a centralizmus lesz a bűnbak, jól-lehet ez már csak papíron létezik. Így veszti el folyamatosan tekintélyét a korona és a központi kormány, anélkül, hogy mindig valóban felelősséget viselne, és mindkét intézmény szenved az élet anyaga és annak jogi formája közti, őket aláásó ellentmondástól. A korona, a kormány és a centralizmus csak nyerhetnek, ha azokban az ügyekben, melyeket egységesen intézni képtelenek a nyílt föderalizmus elfogadásával feladják az egység látszatát és ezzel a felelősséget is, és az utóbbit azokra ruházzák, akik mohón falják a föderalizmus édes gyümölcseit míg a keserű magokért, melyekkel a tömegeket etetik, állhatatosan a bécsi centralizmust vagy „Ausztriát” teszik felelőssé. Ez szinte mindig igaz Galíciára és legtöbbször Csehországra is.

Láthatjuk, hogy létezik tényleges decentralizáció jogi decentralizáció nélkül: ez az első rés, amin keresztül a föderalizmus betört hozzánk. Becsületének megmentésére az ausztriai közigazgatás végül rákényszerülhetne, hogy maga is beismerje, az állítólagos centralizmus szintiszta hazugság, és azt követelje, hogy többé ne kelljen felelősséget vállalnia olyan dolgokért, melyekhez semmi köze sincs.

Ténylegesen úgy igazgatnak minket, mint egy szövetségi államot, de a hivatalos közlönyök papírján és képzeletben még egységállam vagyunk. A háború élelmezési válságában ezt az ellentmondást testünkön tapasztalhattuk meg.

49. § *Az önkormányzat egyes funkciói*

A föderalizmus, a nacionalizmus úttörőjeként a közigazgatási kompetenciák megosztásának befolyásolásán kívül is minden elképzelhető kerülőutat felhasznált az államhatalom fokozatos meghódítására, anélkül

¹⁴ k. k.: kaiserlich-königliche, császári-királyi.

hogy világosan és közvetlenül az egységállam felszámolását kérte volna. Csempészösvényeinek hálózatát csak áttekintjük, ha azt valamiféleképpen rendszerbe foglalhatjuk.

A hatalommegosztás elve alapján az állam tevékenysége háromszoros tagolású: törvényhozás, igazságszolgáltatás és közigazgatás. A népesség területi vagy személyi alapon kialakult csoportjai mindhárom területen érvényre juthatnak szövetségi állami szervezet nélkül is, érvényesülésük három jogintézményben fejeződik ki: 1. A saját szabályrendelet-alkotás jogában vagyis az autonómiában – ezt a szó legszűkebb értelmében véve. 2. Az öngazgatásban. 3. A saját igazságszolgáltatásban. Az öngazgatás és a saját bírászkodás együtt egy államrész önkormányzatát alkotják. Ennek kapcsán is őrizkedni kell attól, hogy egy dolog jogi formáját magával a dologgal keverjük össze.

Mivel az államterület és az állam népessége soha sem homogén egy nagyállamban, az autonómia, az öngazgatás és a saját bírászkodás három intézménye anyagi értelemben mindenhol érvényesüléséért küzd, még az abszolút államban is. Tényleges érvényesülése egyszerűen az alkalmazkodás törvényének természetes következménye. Megkülönböztetésképpen és a belső logika alapján is nevezzük ezeket a törekvéseket, addig, amíg valóban csak ténylegesen érvényesülnek és jogilag nem, „külön szabályrendelet-alkotásnak” (Sondersatzung) és „különkormányzásnak” (Sonderregierung) („különigazgatás” – Sonderverwaltung – és „különbírászkodás” – Sondergerichtsbarkeit). Ezeknek a törekvéseknek a tudatos összekapcsolása, mivel az állam éppen ezt a három funkciót gyakorolja, a „különállamiság” (Sonderstaatlichkeit) törekvése vagy tendenciája: ezzel az autonómia kifejezésnek meghagyjuk azt az értelmet, amit az ausztriai politikai terminológiában általánosan tulajdonítanak neki és ahogy mi is használjuk a politikai beszédmódban „nemzeti autonómiát”. Az autonómia nemzeti és területi értelemben is a különállamiság tendenciája.

Azt állítjuk most már, hogy ez a három tendencia hozzátartozik minden alkotmányformához, az abszolutizmushoz, az alkotmányossághoz (Konstitutionalismus) és a demokráciához is. Az abszolút állam a demokráciához hasonlóan rákényszerül, hogy sajátos törvényeket bocsásson ki egyes területek és népességcsoportok számára, ezeknek sajátos közigazgatási intézményeket biztosítson és az igazságszolgáltatást is sajátosan alakítsa. Csak ott ezeket a partikuláris rendelkezéseket, éppen úgy, mint az általános érvényűeket, a központi törvényhozás vagy kormány hozza meg, az összesség érdekeinek figyelembe

vételével. Ugyanezt a célt szolgálják az abszolutisztikus privilégiumok, mint az angol parlament legtöbb *private bill*-je¹⁵ és ebben az értelemben Skócia jelentős államjogi elkülönülés nélkül is messzemenő „*home rule*”-l¹⁶ bír. Ilyen típusú kivételek az igazságszolgáltatásban a legritkébbak, különösen területi alapon, miközben a katonai-, a kereskedelmi- és a tengeri bíraskodás, az egyházak fegyelmi jogköre, és a számos döntőbíróóság személyi alapon meghatározott csoportokra vonatkozóan jelentenek kivételes elbánást. Az érdekcsoport, amelyre a kivétel érvényes, viszonyulhat ehhez teljesen passzívan és lehet a különleges elbánás (Sonderfürsorge) pusztán néma tárgy: ekkor ez egy passzív közjogi szervezet, amit saját közreműködése nélkül szerencsétlenül az állam különleges elbánása.

Ha azonban egy ilyen érdekcsoport maga is befolyást gyakorol – legyen az pusztán tényleges, vagy legyen az jogi, a lényeg, hogy jelentős legyen – az állami tevékenység három ágának egészére, úgy ez a befolyás különkormányzássá lesz. Nálunk régóta élvez így alkotmányos alapok nélkül és az alkotmányon kívül Galícia *via facti* területi alapú különkormányzatot, az alkotmány alapján pedig a katonai hatalom bír a legmesszebb menő személyi alapú különkormányzattal. Az államon belüli tényleges hatalommegosztás és tényleges természete megítéléséhez, a politikai ítélethez kiemelkedő jelentőségű a tényleges különkormányzás fogalma, sőt a jogszisztematika (Rechtssystematik) számára is igen fontosnak tartom. Mert ez a tényleges különkormányzás a valódi alapja a szűkebb értelemben vett autonómia, az önkormányzat és a saját bíraskodás jogi fogalmainak, nélküle az utóbbiak sem ismerhetők fel világosan.

Ebből adódik az ítélet: a jogilag létező egységállam ellenére a közös érdekű csoportok *via facti* gyakorolhatják az általában vett különkor-

¹⁵ Private bill: speciális törvény, ami egy személyre vagy csoportra vagy egy szervezetre vonatkozik és azt mentesíti egy másik törvény hatálya alól, egyedi hasznot biztosít számára vagy mentesíti egy vélhetően törvénybe ütköző cselekedet jogi következményei alól.

¹⁶ Home rule: olyan államszervezési irányzat Nagy-Britanniában, ami az egyes országrészek problémáját nem az állami elszakadásban, hanem autonóm jogok biztosításában látta. Mindenek előtt az ír kérdés megoldásának egyik módjául szánták. A tervek szerint ír parlament jött volna létre a szigorúan ír kérdésekben való döntéshozatalra, miközben az ír képviselők továbbra is részt vettek volna a westminsteri parlament munkájában, amelyik a külügyekről, vámokról, hadügyekről és a koronát érintő ügyekről döntött volna.

mányzást, vagy legalább a saját szabályrendelet alkotást, az öngazgatást vagy a saját bírászkodást, amennyiben tényleges befolyásuk a jog szerint központi törvényhozásra és közigazgatásra olyan nagy, hogy ezek állami funkcióit teljesen külön érdekeik szolgálatába állíthatják. Ha egy államban területi értelemben több ilyen csoport osztozik a tényleges befolyásban, akkor az az állam, ellenkező látszat, leplező papírtakaró és paragrafuszegély ellenére rendelkezik egy szövetségi állam minden valódi sajátosságával. Ennek feladatait azonban nem nyugalomban, rendben és súrlódásmentesen látja el, hanem vég nélküli ellenkezés, az érdekcsoportok állandó háborús készültsége közepette, mivel ezeknek hatalmukat minden pillanatban újra ki kell vívniuk és meg kell védeniük, hiszen azt nem jogi értelemben, csak ténylegesen birtokolják. Ez a végeérhetetlen háborús készültség kizárja a politikai munka mindennemű folyamatosságát, az állam a látszat alapján állandó mozgásban és izgalomban van, de a valóságban teljesen béna és törvényhozása terméketlen. A belső leszerelést csak a jogi helyzet megfeleltetése a tényleges viszonyoknak teszi lehetővé, minden részt újra felszabadít és teret nyit a kultúr munkájának.

Eddig a dolgok megítélésének igen gyakori hiányossága akadályozta ennek belátását. Túl gyakran csapjuk be magunkat a papírosok látszatával, a papírt a dolog lényegének vesszük. Az állami szervek és intézmények működésére való közvetlen rálátás az állampolgárok nagy többsége esetében hiányzik, ezekről csak nyomtatott újságpapír alapján alkotnak tárgyyszerűtlen fogalmat. A fogalom soha nem pótolja a rálátást. Még rosszabb azonban, hogy a törvényközlönyök és törvénykönyvek nyomasztó paragrafushegyei a valós dolgok helyébe azt a képet állítják, ahogy a dolgoknak a törvényhozó akarata szerint lennie kellene. Ez az akarat szerinti kép (Sollbild) legtöbbször erőszakot tesz a jogászok gondolkodásán, ahogy ez is újra csak zsarnokoskodik a közvéleményen. A jogász akarat szerinti képe és az olvasó látszat alapján kialakított képe bizonyos körülmények között képes egy egész népet szellemileg megtéveszteni és a nagy gesztusok, nemes indítékek és a magasztos célok elvarázsolts világába, az intellektuális és morális mámor birodalmába áthelyezni. Ezek után szörnyű a valóságra ébredni, a fellegekből a kemény földre zuhanni, amint azt oly szomorúan példázza Franciaország és Olaszország. Ez ellen kizárólag az segíthet, ha a gazdasági osztályok közvetlenül és döntően módon részesei a politikának.

Mivel ezek az alkotmány Schmerling-féle meghamisítása¹⁷ miatt a legutóbbi időig nem juthattak érvényre politikai életünkben, nálunk is az állam látszat vagy akarat szerinti képe uralkodik, amelynek valóságát alaposan félreismertük. Tényleges működése alapján államszervezetünk már régen felbomlott egy szövetségi állam különkormányzataira; csak törvénykönyveink erről még keveset tudnak. Éppen a tények és a jogrend ellentmondása bénítja meg politikai életünket.

Sem a nemzetek, sem a területi egységek nem rendelkeznek az önkormányzás jogával, de valójában magukat elkülönítve kormányozzák. Hosszú fejlődés eredménye ez, amit a központ és az egyes részek sem tudatosan idéztek elő. Főként a központ hódolt évtizedekig a tudatalan filozófiájának. A részek – nemzetek, tartománycsoportok – automatikusan egy célra törekedtek, a törvényhozás, közigazgatás és igazságszolgáltatás hármasságára anélkül, hogy tudták volna, ezek miként függenek össze egymással, hogy ez a három funkció hármas egységben éppen a különállapot adja, mivel ezeken kívül más állami funkció nem létezik. És az eredmény még ma is leplezve van.

A koronatartományoknak valóban van némi joga saját szabályalkotásra és az öngazgatásra, de ezekből a jogokból nem következik, hogy nem érintették hátrányosan az állam tényleges egységét. Éppen azon feladataik ellátásában sikerült ezeket a koronatartományokat obstrukcióval megbénítani, melyek jogilag is megilletik őket. Azokról az ügyekről van szó, melyek az államnak vannak fenntartva, de ténylegesen nem intézi őket.

Induljunk ki a tényleges különigazgatásból. Ez különböző módon lesz jogi öngazgatássá, és ezek a jogi formák olyan sokfélék, hogy nehéz az öngazgatást egyáltalán definiálni is:

¹⁷ Vélhetően Schmerling kúriális választójogának bevezetését értékeli Renner ilyen kemény szavakkal. Anton von Schmerling osztrák államminiszter 1861. februárjában bevezetett választási rendszerében a választókat 4 kúriára osztották (nagybirtokosok, kereskedelmi- és iparkamarák, városi és vidéki kúriák), melyekben foglalkozás és vagyoni helyzet alapján különültek el a választójoggal rendelkezők. Az egyes kúriák meghatározott számú képviselőt választhattak saját soraikból, melyekre csak az adott kúriába tartozók szavaztak. A rendszerben egy nagybirtokos vagy egy kereskedelmi-és iparkamarai tag választó szavazata sokszorosát érte egy vidéki kúriába tartozónak. Az általános választójog felé vezető lépés volt, amikor 1896-ban egy ötödik kúriát is kialakítottak, amelyben minden nagykorú férfi választójoggal rendelkezett. Ez a lépés ugyanakkor nem változtatott az aránytalanságokon.

a) Az előbb említett passzív közjogi szervezetek öngazgatása. A minisztérium nevezi ki az öngazgatás vezetőjét, de nem a hivatalnokok köréből, hanem törvényileg kötelezett rá, hogy a csoport laikus tagjai közül, a grófságban lakó földbirtokosok, a város polgárai stb. közül tegye. Az érdekcsoportnak magának nincs semmiféle beleszólása ebbe. Így néz ki Anglia régi rendi önkormányzata.

b) Az érdekcsoportnak van egy képviseleti testülete, amely a közjog aktív szerveződése. A minisztérium az öngazgatás vezetőjét ebből a képviseletből vagy a képviselet javaslatára nevezi ki; vagy a képviselet saját akarata szerint választja ki az öngazgatás vezetőjét, aki megerősítésre szorul vagy sem; végül maga a képviselet az érdekeik szerinti igazgatás letéteményese. Így néz ki az Angliában az elmúlt két emberöltő során megvalósult tiszta municipiális rendszer.

A passzívtól az aktív szervezetig, az utóbbin belül a kinevezéstől a választásig és végül a közvetlen testületi önkormányzatig (municipalizmus) az intézmény alapját jelentő jogeszmé állandó erősödését és kibontakozását észlelhetjük, ami a különigazgatás tisztán ténybeli állapotát jogilag is megfogalmazza, jogilag létezővé teszi, és jogi öngazgatássá alakítja.

A jogi eszmé kibontakozásának azonban semmiképpen sem kell lépést tartania a valós élet fejlődésével. A legkiteljesedettebb angol önkormányzatnak is megfelelt az a) pont alatti primitív forma. A tényleges önkormányzat egyenesen bármilyen jogi forma nélkül is fennállhat.

Ma már általánosan elismerik, hogy nálunk akár a bírósági, akár a közigazgatási hivatalnokok szinte kizárólag abból a nemzetből kerülnek ki, amelynek területén hivatalnokoskodnak, persze csak a három vezető nemzet, a németek, csehek, lengyelek esetében. A szabálytól való minden eltérés háborús ok lesz a parlamentben, bizonyos körülmények között obstrukciót okoz. Ráadásul mindegyik nemzetben belül egyre inkább elzárkózik a tartományi hivatalnokok csoportja. Ezzel ténylegesen előállt az a) pont alatti helyzet, mint ha jogilag is érvényesülne.

Továbbá tény az is, hogy a jogi formában nem, de politikailag annál inkább szervezett érdekcsoportok – melyek így az aktív közjogi szervezetek jogon kívüli, tisztán politikai hasonmásai – szegyenlős javaslattól a nyílt jelölésig és a zsaroló kényszerítésig terjedő módon eredményesen gyakorolnak befolyást az érdekszférájukba tartozó magasabb hivatalok

betöltésére! Ismert, hogy a galíciai helytartó békeidőben a lengyel klub¹⁸ bizalmi embere volt. A tartományban nem csak a közigazgatási állásokat töltötte be egyedül vagy másokkal közösen, hanem a bíróságokat és az egyetemeket is – a puszta aláírást fenntartva [a minisztériumnak]! Látjuk, hogy a valódi különigazgatás és a különbíráskodás a legmagasabb formáig kiépült, anélkül, hogy ehhez a törvényben egy betűt is meg kellett volna változtatni. És a lengyel nemesség ilyen különkormányzása, ami csupán a legutóbbi időben enged teret a demokratikus befolyásnak, nem csak önkormányzat, hanem másoké is, a saját polgárságé, parasztságé és munkásságé és mindenek előtt egy másik nemzeté, a ruténeké! Hasonlóan állnak a dolgok Csehországban, Tirolban, Felső-Ausztriában és még az állam szívében, Alsó-Ausztriában is, amelyeknek joguk volt, hogy a galíciai nemesi köztársaság mellett felállítsák a kispolgárság demagóg köztársaságának.

És a saját törvényhozás? A képviselőház hosszú évekig tartó terméketlenségét semmiképpen sem lehet a birodalmi képviselők alkalmatlanságának vagy éretlenségének tulajdonítani. Mivel, amint fentebb mondtuk, csak helyi és regionális pártjaink vannak, mivel maga a legnagyobb nemzeti párt is, az állandóan változó cégérű német *Gemeinbürgerschaft*,¹⁹ sok kisebb táborra bomlott, amelyek helyi nagyságok, Bécs, Linz, Salzburg, Innsbruck, Bozen, Graz, Eger, Reichenberg, Trautenau körül csoportosulnak, ma ott tartunk politikailag, ahol Egyiptom volt 5000 éve vallásilag, a helyi istenek és helyi hősök korszakában. Ilyen frakcióktól nem várható birodalmi törvényhozás, még a mindenkit érintő dolgok szabályozásának érdeke sem. A kispolgárság és a kisparasztság csak lokális érdekeket ismer és ért, és ez két réteg vezeti a parlamentet. Minden birodalmi törvényt először ezektől a csoportoktól kell kierőszakolni vagy kialakítani. Továbbá előnyben vannak a parlamentben meghozandó partikuláris, egyes részterületekre vonatkozó vagy a tartománygyűlések által kitöltendő kerettörvények. Ezekben nyilvánul meg a külön törvényhozás. Ami még a korábbi korszakok egységes közigazgatási törvényeiből megmaradt, azt az előző paragrafusokban ecsetelt tényleges decentrali-

¹⁸ A ciszlajtán parlamentben a különböző pártok parlamenti klubokként (frakcióként) szerveződtek. Ezek közül az egyik volt a lengyel képviselők klubja, vagyis pártja.

¹⁹ *Gemeinbürgerschaft*: a különböző német pártok megegyezése a Reichsratban, ami alapján vállalták, hogy közösen védik meg a német nemzeti érdekeket, elsősorban a Szudéta-vidéki németeket, a csehekkel szemben.

záció, a helytartóság túlzott hatalma és a központban részlegesen fennálló provincia-rendszer fokozatosan aláássa.

Aki képes a csalóka, leplező jogi formák mögött magát a dolgot nézni, el fogja ismerni: a föderalizmus léte tény, nem kell azt előbb kigondolni, megalapozni és bevezetni. A föderalisták csak a nyílt föderációt, mindezek összegét nem merték leplezetlenül követelni, ezt részben okosan kerülték, részben nem volt hozzá bátorságuk. A herceg már elesett, kabátját azonban egy szalmabábra tették rá, amit „centralizmusnak” neveztek el. Ha nyíltan követelték volna a nemzetek föderációját, akkor a szegény ruténokkal, szlovénokkal stb. lennének föderálva. Ha a nemzetek konstituálását igényelték volna, akkor a munkások is, akikben van merészség, jelentkeztek volna, hogy számolják őket is a nemzethez. Ha a nemzetek konstituálása és föderációja jogi tény lenne, akkor véget érne a nemzeti határokért folytatott háború, elkezdődne a belső kultúr munka, és azoknak, akik hozzászoktak, hogy elvegyenek, mindenek előtt adniuk kellene. A polgári osztályoknak meg kellene osztaniuk a nemzeti kultúrát, mindenek előtt a jó népiskolákat a nemzet tömegeivel. Túl kényelmetlen számukra saját felelősségükre cselekedni, anélkül, hogy a hercegi kabátos szalmabábot örökké felelőssé tehetnék. És emellett az ilyen tudatos nyíltság ártalmatlan állami vezetőinkkel is meggyűlöltette volna a tudatlan filozófiáját, aminek a pillanatnyi miniszterelnök v. Seidler²⁰ olyan megható tanújelét adja.

Nemzeti és territoriális pártjaink a külön államiságot Montesquieu-höz hasonlóan, de tudatlanul felbontották annak három funkciójára: a tartománygyűlések autonómiájára, az öngazgatásra és a saját igazságszolgáltatásra. Az utóbbi kettőt ravaszul hivatali nyelvi követelések mezébe öltöztették és így ténylegesen elérték nem csak azt, ami őket megillette, hanem sokkal többet is. Végül az államhatalomnak meg kellett tanulnia, milyen veszélyes is tud lenni, ha nem vet lelkiismeretesen számot saját magával. Egyébiránt nem feltételezem az autonomistákról, hogy ravasz árulók voltak, akik tervszerűen és céltudatosan aláásták a régi egységállamot. Legtöbbjük bizonyára csak ösztönösen cselekedtek, de legalább az ösztön meg volt bennük. Minden föderalisztikus segédeszközt ravaszul felhasználtak, a bikát nem csak megragadták a szarvánál, hanem farkánál fogva az istállójukba húzták, saját bikát és ahol lehetséges volt, vele

²⁰ Ernst von Seidler (1862. június 5. – 1931. január 23.) jogász, egyetemi tanár, politikus. 1917 júniusától 1918 júliusáig miniszterelnök. A nemzetileg elhatárolt kerületek általa támogatott terve vezetett végül bukásához.

együtt egy idegent is. Mivel a nemzetek nincsenek rendes módon, amint arra joguk van, aktív közjogi szerveződéseké alakítva, hívatlan szószólóik, akik csupán nemzeteik egy részét képviselve pártfogolták őket, a koronartományok területi beosztása miatt megértették, hogyan vethetnek alá más nemzeteket, megfosztva őket a birodalommal való közvetlen kapcsolattól (Reichsunmittelbarkeit). Mivel ezek a szószólók, mint minden politikai párt cserélődnek, velük a föderatív hatalom a birtokosai is állandóan változnak. Az éppen aktuális nem felelős a megelőzőért és így a jog stabilitása sem biztosítható. Mivel a hatáskörök birtoklásának nincs jogi biztosítéka, ezek minden hatalmi változásnál cserélődnek a nemzeti pártok között. Az állam így szervezetlen, veszekedő, feltörekvő és lehanyagló klikkek zsákmánya, amelyeknek a köztük kitörő háború nemzeti határaikért akkor sem hagyta időt a kultúrmunkára, ha akarnák. A tömegek pedig némán és kétkedve állnak félre, és nincsenek abban a helyzetben, hogy a kormány tértelenségét és a pártok intrikáit felfogják.

Csak a jog hozhat rendet és békét; a nemzetek törvény által történő megszervezése és a törvényileg rögzített föderalizmus az egyetlen segítség. Annyi biztos, hogy ezen a téren a központi államnak már nincs több veszteni valója. Kétely nélkül adhatja fel azt, amit ténylegesen már nem birtokol többé, ezért azonban legalább egy szűkebb munkaterületen visszanyerheti saját szabadságát és saját önrendelkezési jogát. Nem szabad túlzottan félnie kompetenciái feladásától; de amelyekre szüksége van, azokat mindenre tekintet nélkül meg kell óvnia és kérlelhetetlenül érvényesítenie. Saját működési körén belül nem vezetheti más, mint az érdekei, nem befolyásolhatja és korlátozhatja más, mint a közigazgatás technikai célszerűsége. Így egyesítheti harmonikusan az állami egységet a föderációval, az egész hatalmát a részek szabadságával, az összességé javára.

Fordítás és jegyzetek:
Egry Gábor

KOMMENTÁR

Történészbotrány Bulgáriában

Szerkesztői előszó Martina Baleva: Batak képe a bolgárok kollektív emlékezetében c. tanulmányához

A Szófiától 130 km-re délre, a Rodope hegységben fekvő 6000 lelkes Batakban minden áprilisban megemlékeznek az 1876-os mézárálás azon áldozataira, akik az Ottomán Birodalom elleni bolgár felkelés utolsó napjaiban haltak meg. A mézárálás barbár gyilkosai oszmán irreguláris csapatok voltak a szomszédos moszlim falvakból. Batak a 20. században a bolgár nemzeti identitás szent helyévé vált (mint nálunk Mohács vagy Világos).

2007. április 24-én a bolgár elektronikus és írott média is beszámolt arról a német-bolgár tudományos kutatásról, amelyet a berlini Freie Universität (FU) vezetett. A kutatás az *Iszlám mint ellenség – az iszlámel-lenes sztereotípiák története és jelene Bulgáriában a bataki mézárálás mítoszának példáján* címet viselte. A kutatók a mézárálást ábrázoló műalkotások ikonográfiáját elemezve arra a következtetésre jutottak, hogy Batak mítosza gyűlöletet szít a moszlim és a bolgár közösség között és hátráltatja a mai bolgár–török kapcsolatokat. Még jobban fellángoltak a bolgár kedélyek, amikor a két kutató – *Martina Baleva* és *Ulf Brunnbauer* – tudományos konferenciát hirdetett meg Szófiába, amelyen a kutatás eredményeit szertették volna prezentálni. Történészek, közéleti személyiségek tiltakoztak *Balevák* állításai ellen. Aláírásgyűjtés kezdődött szerte Bulgáriában azt szorgalmazva, hogy fosszák meg *Balevát* a bolgár állampolgárságtól. A batakiak Szófiába vonultak és a parlament előtt tüntettek. A televízió napról napra szólította meg az utca emberét és sommásan azt az üzenetet tolmácsolta, hogy helyesebb volna, ha a bolgár történelemmel csak bolgárok foglalkoznának. Berlinben a bolgár nagykövet nyomást gyakorolt a FU-ra, hogy az „tisztázza magát”.

2007. április 27-én Brunnbauer hivatalos közleményt fogalmazott a bolgár nyilvánossághoz, melyben leszögezte: 1. A kutatás nem tagadja az 1876-os tragikus bataki eseményeket. 2. A kutatás a bataki mézárálást

bemutató ábrázolásokkal foglalkozik, különös tekintettel a lengyel festő, Antoni Piotrowski festményére. 3. A kutatás ebből következően Bataknaa a bolgárok kollektív emlékezetében betöltött helyével foglalkozik.

A kedélyek ettől persze nem csitulak el. A szélsőjobbaldali Ataka Párt a büntetőtörvénykönyvre hivatkozva követelte *Baleva* és *Brunnbauer* bíróság elé állítását történelemhamisítás miatt. Hasonló következtetésre jutott azonban a bolgár Nemzeti Múzeum igazgatója, *Bojidar Dimitrov* is és ezt szokásos heti televíziós műsorában is kifejtette. Emellett azzal próbálta a kutatókat denunciálni, hogy azt állította, a projekt mögött a Bosch Alapítvány, azaz gazdag törökök állnak, akik így akarják Törökországot az EU-ba „csempészni”. A bolgár államfő, *Georgi Parvanov* (maga is történész és a szocialista párt tagja) nyilatkozatában a kutatók eredményeit a bolgár történelem és nemzeti emlékezet elleni provokációnak bélyegezte. A miniszterelnök, *Sergei Stanishev* szerint a batakai mészárlás a bolgár nemzeti történelem nagyon szomorú ténye, mely nem oszthatja meg a közvéleményt. 2007. április 25-én a Bolgár Tudományos Akadémia is elhatárolódott a kutatástól és nem egyezett bele a projekt bulgáriai prezentációjába, mondván, „a kutatás tézisei igen primitívek és hiányzik belőlük minden tudományos megalapozottság, ezáltal nem is kívánnak diszkusziót”.

Brunnbauert és *Balevát* a tavasz és a nyár folyamán többször életveszélyesen megfenyegették. Egy szélsőjobbaldali bolgár televízióadón (Skat-TV) 500 eurós díjat tűztek ki annak, aki elárulja a fiatal művészettörténész berlini lakcímét, vagy fényképet küld róla. „Svábokat a vérpadra” „A zsidó németet bitóra, *Balevát* a guillotine alá”, „Állítsátok meg a törököket”, zengte az Ataka vezére az európai parlamenti választások előtt. A FU biztonsági szolgálatát meg kellett erősíteni, *Brunnbauer* irodájába betörték, a történeeszt rendőri védelem alá helyezték. Bulgáriában – néhány értelmiségin kívül – senki nem állt ki *Balevák* mellett. Egyedül a szófiai német nagykövet fejezte ki „aggodalmát” a bolgár külügyminiszternél.

A következő oldalakon a boetrányt kíváltó tanulmányt közöljük.

Kovács Éva
szerkesztő

MARTINA BALEVA

Batak képe a bolgárok kollektív emlékezetében^{*}

Az emlékezés annak tudása, amit láttunk.

A tudás annak emlékezete, amit láttunk

A látás tudás, emlékezés nélkül

Orhan Pamuk¹

Batak szomorú hírnevét Januarius MacGahan megrendítő híradásainak köszönheti, amelyek 1876 augusztusa és novemberé között jelentek meg a *Daily News*-ban és más európai újságokban.² Az amerikai újságíró mintegy tíz faluba látogatott el, amelyek érintettek voltak az 1876 tavaszi nyugtalanságokban, köztük a földdel egyenlővé tett Batakba,³ s leírta nyomorúságos helyzetüket. Drámai híradásai hatalmas felháborodást keltettek szerte Európában, s előkészítették a talajt, hogy Európa nagymértékben támogassa az Oszmán Birodalom elleni orosz támadást (1877), amelynek következményeként megszületett a bolgár nemzetállam (1878). Döntő szerepet játszott ebben MacGahan harmadik cikke, amely hatásos képet festett a földdel szörnyűségeken egyenlővé tett Batak faluról. A Rodope-hegységben fekvő falu egyik napról a másikra egész Európában híres lett, s a szörnytetek szinonimájává vált. A nagy érdeklődésre való tekintettel MacGahan tudósításai még ugyanabban az

^{*} A tanulmány eredetileg a *Kultura* 2006. május 5-i számában jelent meg (10–11.).

¹ Orhan Pamuk: *Benim Adım Kırmızı* [A nevem: Vörös] İletişimYayınları, 1997. (Németül: uó.: *Rot ist mein Name*. München, 2001. 107.)

² MacGahan összesen tizennégy tudósítást írt, az utolsót 1876. november 7-én.

³ 1876. augusztus 2-án Tatar Pzardszíkából. In: *Daily News*, 1876. augusztus 9.

évben könyvformában is megjelentek,⁴ s számos európai nyelvre lefordították őket. Csak a bolgár fordítás váratott magára egészen 1880-ig, amit végül is a jövődöbéli miniszterelnök Stefan Sztambolov végzett el a felkelésben vele együtt küzdő bajtársa, Zachari Sztोजanov segítségével.⁵

Batak, ahogyan az érdeklődés középpontjába került, éppoly gyorsan el is tűnt a feledés homályában még az orosz-török háború legelején, hiszen háttérbe szorították az újabb és újabb muzulmán és keresztény mézszárlásokról szóló híradások. A bolgárok érdeklődése csak tizenhat évvel később fordult megint Batak felé. Az 1876 és 1892 közötti időszakra vonatkozó, a Batakról alkotott mai kollektív kép konstrukciója szempontjából igen kevés releváns forrás közé tartozik Dimitar Cavra fényképész két, mindaddig önkényesen 1876 és 1878 közé datált képe.⁶ Az egyik a mézszárlás túlélői láthatók, a másik a bataki templomot ábrázolja az áldozatok maradványaival. Ilyen forrás még MacGahan jelentéseinek 1880-as bolgár fordítása.

Batak témakörében végül 1892-ben kezdődik meg az az irodalmi és vizuális múlttermelés, amely mind a mai napig töretlenül tart. Ebben az évben jelentek meg a téma historiográfiájának legfontosabb forrásai: Zachari Sztोजanovtól a bolgárok nagy nemzeti ellenállási krónikája, a *Följegyzések az 1876-os bolgár felkelésekhez*,⁷ valamint a szemtanú Bojcsó *A bataki felkelés és mézszárlás*⁸ című műve. De ugyanebben az évben adta ki a bolgár nemzeti költő, Ivan Vazov is *A Rodope ölében*⁹ című népszerű esszéjét, amelyben behatóan foglalkozik Batak nemzeti jelentőségével, valamint elemzi Antoni Piotrowski *A bataki mézszárlás* című festményét, amelyet ugyanebben az évben Plovdivban volt alkalma megcsodálni az

⁴ J. A. MacGahan: *The Turkish Atrocities in Bulgaria*. London, 1876.

⁵ *Turszkite zversztva v Balgarija*. Piszma na specialnija koreszpondent na „Daily News” E. D. Makgahana, prevel S[tefan] Sztambolov. Szófia, 1880. A kiadás MacGahan mind a tizennégy tudósítását tartalmazza.

⁶ Mivel Perustica – egy 1876-ban ugyancsak lerombolt falu – sorsát illusztráló képanyag nem volt, ezért a bataki templomról és a földi maradványokról készült fénykép a perusticai templom képi megjelenítésére is szolgált. S. Dojno Dojnov, Chriszto Jonkov: *Aprílskoto vastanie 1876* [Az április felkelés, 1876] Szófia, 1976. 216. kép. A kép a szerző és a dátum megadása nélkül az alábbi képaláírással szerepel a könyvben: „A perusticai templom a felkelés után”.

⁷ Zachari Sztोजanov: *Zapiszki po balgarszkite vastanija*, Plovdiv 1884, Rusze 1887, Szófia 1892.

⁸ Bojcsó: *Vatanieto i klaneto v Batak*. Plovdiv, 1892.

⁹ Ivan Vazov: V nedrata na Rodopite, In: *Szbornik za narodni umotovenija, nauka i knizsnina*. 8. k. 1892. 3–104.

1. kép. Antoni Piotrowski: A batakai mészárlás. 1892. olaj, vászon, 183 x 283 cm. Külföldi Művészeti Galéria, Szófia.

első Nemzeti Kiállításon. Jelen szöveg célja mindazonáltal nem az, hogy e példák időrendi-tematikusan együttállásával foglalkozzon, sokkal inkább a batakai tragédia sorsszerű látásmódjának korabeli okait akarja feltárni, és bepillantást kíván nyújtani a kollektív emlékezet vizuális stratégiáinak hátterébe.

A *batakai mészárlás* című festmény (1. kép) a mészárlás utáni helyzetet ábrázolja. A képi történetet égő házak lángjai világítják meg drámai fénnel, háttérben az éjszakai égbolttal. A jelenet a folyó két partján játszódik, a folyó vezet a pillantást diagonálisan a kép mélyébe. A parton néhány férfi gyűlt össze több fiatalasszony meztelen holtteste mellett, miközben az előtérben két asszony egy halom ruhát kutat át. A csupán a szemüket szabadon hagyó fejkendő jelképe egyértelműen mutatja, hogy muzulmánok. Hasonlóan jár el Piotrowski a férfiak jelképes ábrázolásánál, akik mind turbán viselnek. Ellentétben a kép ezen szereplőinek differenciált etnográfiai bemutatásával, amely akár a 19. századi balkáni divatszokások precíz tanulmánya is lehetne, a kép jobb oldalán látható női holttestek semmiféle vallási, etnikai vagy bármilyen más identitásjellemzővel nem rendelkeznek. Szemérmetlenül lemeztelenített testük arra enged következtetni, hogy haláluk előtt megerősakolták őket. Ezáltal

a női testek – mind fiatal, szép, világos bőrű – a muzulmán csoporttal ellentétben ideális jelentést nyernek. Ők képezik a kép mondanivalójának szimbolikus részét, amely a tettesek (muzulmánok) és áldozatok (keresztények) antitézisén nyugszik. Ez az antitézis visszatükröződik az égbolton is, ahol a félhold és a Vénusz áll egymással szemben.

Piotrowski az 1911-ben megjelent *Önéletrajzban*¹⁰ azt írja, hogy festménye irodalmi alapját Zachari Sztojanov műve, a *Följegyzések* képezte. Sztojanov a bolgár nemzet számára korszakos jelentőségű művét valóban a batakiai hősiek védekezésével és véres tragédiájával zárja. Csakhogy a *Följegyzések* sem tartalmi, sem pedig kronológiai szempontból nem jöhet számításba a festmény forrásaként, hiszen a Batakról szóló fejezetben a falu heroikus védelméről, bátran harcoló bolgárokról van szó, akik életüket a nép szabadságáért áldozzák fel. Sehol nem esik szó megerőszkolt és ártatlanul lemészárolt nőkről. Sztojanov a képen ábrázoltakkal ellentétben kerüli ezt a témát, s ez éppen egy homlokegyenest ellenkező olvasatot valószínűsít. A másik érv, amely Piotrowski ellen szól, az a tény, hogy a *Följegyzések* három részben jelent meg. Az első két kötetben, amelyek 1884-ben illetve 1887-ben jelentek meg, Sztojanov Batakot csak futólag említi, míg a harmadik kötet, amelyben az 1876-os eseményeket több mint harminc oldalon tárgyalja, csak 1892 novemberében jelent meg. Hogyan szolgálhatott volna a *Följegyzések* irodalmi alapként, ha a képet már 1892 augusztusában, tehát hónapokkal az állítólagos forrás megjelentése előtt kiállították a plovdivi első Nemzeti Kiállításon?¹¹

Ám mégse vonjuk kétségbe Piotrowski önéletrajzának hitelességét, hiszen gondoljunk csak arra, hogy több mint húsz évvel a kép festése után írta, így igenis lehetséges, hogy az emlékeiben a kronológiai sorrend tiszta-

¹⁰ A kézirat Varsóban található: Muzeum Narodowe Warszawa – Biblioteka, Zbiory Specjalne. Az önéletrajz egyes részeit Dimitar G. Dimitrov lefordította bolgárra és egy kiállítási katalógusban publikálta: *Antoni Piotrowski. Szvidetel i hronikjor na knjazseszko vreme*. [Antoni Piotrowski. A bolgár fejedelemség szemtanúja és krónikása.] Szófia, 1996, a kiállítás: *Nacionalna gelrija za csuszdestranno izkusztvo*. Szófia, 1996/97.

¹¹ Csak az első kiadás jelent meg három kötetben, az összes többi már egyben. De ez nem magyarázza, hogy a bolgár művészettörténetben még ma is elfogadottnak tekintik, hogy Piotrowski festményének irodalmi forrása a *Följegyzések*, hiszen mindegyik kiadásból egyértelműen kiderül, hogy a mű eredetileg részletekben jelent meg. A kiállítás az elhúzódo építési munkálatok miatt a tervezett 1892. augusztus 2. helyett némi késéssel, augusztus 15-én nyílt meg, de Piotrowski képének legkésőbb július végén már készen kellett lennie. Vö: *Csudoto, narecseno parvo plovdivsko izlozsenie* [A csoda, vagyis az első plovdivi kiállítás] Szófia, 1992. 18.

ságát a jelen fénye vakította el. Piotrowski állítása mindazonáltal két problémát mégiscsak felvet: miért nevezi a festő Sztोजanov művét forrásnak, ha az nyilvánvalóan nem lehetséges? S mi a kép valódi forrása?

Először nézzük a második kérdést. Piotrowski képének az ihletője kétségtelenül MacGahan tudósítása. Elegendő ebből néhány részt felidézni, hogy egyértelmű legyen: az első holttestek, amelyeket MacGahan látott, állítólag kizárólag női testek voltak, a legtöbbjük fej nélkül. Mind-egyik női testet levetkőztették, „részben mert pénzt és ékszereket kerestek, részben hogy meggyalázzák őket”.¹² MacGahan így ír tovább: „Mindkét partot ellepték a hullák”,¹³ amíg a folyó el nem sodorta őket. E szörnyiségért MacGahan a batakiai szomszédait tette felelőssé: „Nem a cserkeszek vitték végbe e mézárálást, amint azt gondolták, hanem a törökök a szomszédos falvakból, Ahmed aga vezetésével”.¹⁴ MacGahan tudósításában minden szerepel, amit Piotrowski később megfestett – a halomba rakott női hullák, mindegyik levetkőztetve, néhány fej nélkül, amint a kép jobb alsó részén látható, a folyópartot holttestek borítják, s a mézárosok Batak szomszédos falvainak muzulmánjai.

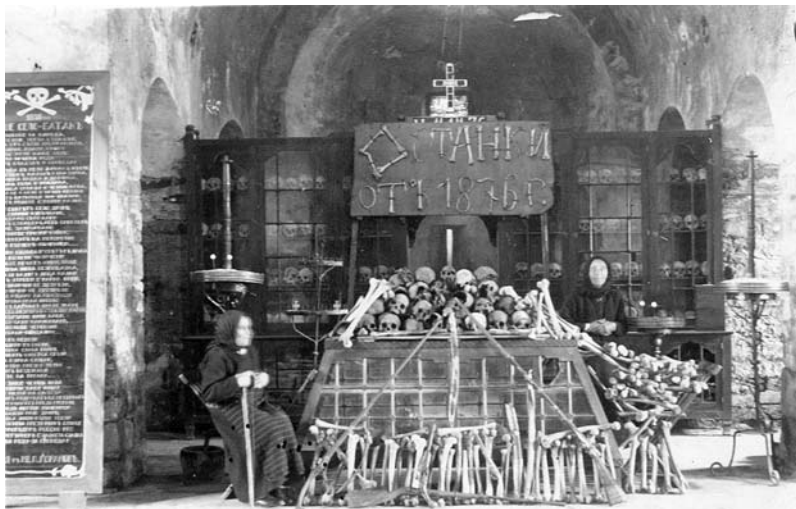
De ha egyértelműen MacGahan tudósítása Piotrowski forrása, akkor miért nevezi Sztोजanovot irodalmi alapja szerzőjének? Az *Önéletrajzból* tudjuk, hogy miután állítólag a *Följegyzések* elolvasása inspirálóan hatott rá, ő maga is Batakba utazott egy Kera nevezetű görög fényképész társaságában.¹⁵

¹² Az idézet lelőhelye: MacGahan, i. m. (lásd 4. lábjegyzet) 26.

¹³ MacGahan, i. m. 28.

¹⁴ MacGahan, i. m. 31. Mindazonáltal nem tisztázott, hogy miért éppen egy cserkesz képezi a képkompozíció csúcspontját, ha MacGahan szerint a cserkeszek a mézárálásban egyáltalán nem vettek részt. A cserkesz az egyetlen lovas, ami mutatja a csoporton belüli vezető pozícióját, így könnyű őt azonosítani a barutinai Ahmed agával. Róla egyébként sajnos alig tudunk valamit. James J. Reid Ahmed agát cserkesz vezérnek nevezi, ám nem tisztázza, hogy ezen a nemzeti-ségét érti-e, vagy hogy a bandája állt cserkeszekből. (Vö. James J. Reid: *Crisis of the Ottoman Empire. Prelude to Collapse 1839–1878*. Stuttgart, 2000. 147.) Bernard Lory „pomák vezéréről” beszél. (Vö.: Bernard Lory: Ahmed Aga Tamraslijata. The Last Derebey of the Rhodopes. In: Kemal H. Karpat (szerk.): *The Turks of Bulgaria. The History, Culture, and Political Fate of a Minority*. Isztambul, 1990. 179–202., itt: 186. Ahmed aga családneve, a Kasalicki azonban szláv, vagyis pomák származásra utal. Vö.: Todor Balkanski: Isztoricieszka toponimija na Pesterszko [Pestera régió történelmi toponímiája] In: *Rodopski szbornik* 5. 105–137., itt: 119.

¹⁵ Ez a festői módszer nem volt ismeretlen a korabeli Európában. Hasonló módon járt el Munkácsy Mihály is a *Honfoglalás* c. tablójának megfestése előtt. Ő a miskolci Schabinszky László fotográfussal járta az országot. *A szerk. megj.*

2. kép. A batakai Szent Nedelja templom belső tere 1903 után. Képeslap, Történeti Múzeum, Batak.

„Amikor Sztojanov könyvét olvastam a bolgár felkelésről – írja Piotrowski –, akkor találkoztam a batakai mészárlással [...] Elhatároztam, hogy festek egy képet. Ezért utaztam Plovdivba, ahonnan magammal vittem a görög fényképészt, Kerát, majd együtt utaztunk tovább Batakba.”¹⁶

A továbbiakban megismerkedhetünk a művészi stratégia részleteivel: „Látogatásunk szándékát, tudniillik hogy a várost, a lakóit és a mészárlás szomorú tanúit fényképezzük, a legteljesebb mértékben támogatták. [...] Néhány férfit elküldtek a környező pomák falvakba, hogy elhozzák a legszörnyűbb 1876-os mészárosokat. Néhány óra múlva több mint tízen érkeztek számárháton vagy apró lovakon. [...] Fényképeket készítettünk, többek között a templomról, ahol számos meggyilkolt földi maradványai fekszenek ma is. [...] A mészárlás jelenetét az iskola előtt rendeztük meg. A keresztények leguggoltak, a pomákok pedig, török ruháik ujját felcsavarva, terpeszbe álltak és handzsárt, tört, kardot tartottak a kezükben. Néhányan közülük még azzal is megpróbálkoztak, hogy kegyetlenül nézzenek. Úgy éreztem, a következő pillanatban tényleg vér fog folyni.

¹⁶ Dimitar G. Dimitrov: *Antoni Piotrowski. Izvadki odnosno Balgarija* [Bulgáriára vonatkozó kivonatok] Varsó, 1970. Fordításkézirat. Lengyel Intézet, Szófia.

3. kép. Marga Goranova a bataki Szent Nedelja templom bejáratánál, é. n., képeslap. Történeti Múzeum, Batak.

Visszatértem Krakkóba és néhány hónap múlva elküldtem a képet Plovdivba a bolgár Nemzeti Kiállításra.¹⁷

A Piotrowski által beállított fotók után kutatva fölkerestem a Történeti Múzeumot Batakban, amelynek kiállítását főként a felkelésnek és a mészárlásnak szentelték. A múzeum 1976-os kompozíciója lényegében fotográfia és más műalkotások, köztük Piotrowski festménye reprodukcióinak kollázsából áll. A gazdag képanyagban érdekes régi képeslapok is találhatóak, amelyeket a hely népszerűsítésére nyomtattak nagy példányszámban. Az egyik képeslapon a bataki templom látható (2. kép). Az ortodox templomokban szokásos ikonosztáz helyén egy szekrény áll, amelynek üveglapja mögött kínos pontossággal elrendezett koponyák láthatók. Előtte egy két idősebb nő által közrefogott *vanitas*-csendélet található. A gondosan elrendezett csontok fölött lóg egy tabló, melyen emberi csontokból kirakva e felirat olvasható: „Maradványok 1876-ból”. A képeslapokat – némileg módosítva, de ezt a tablót mindig bemutatva –

¹⁷ Az idézett rész tévesen az 1895-ös esztendő eseményeit tárgyaló részben szerepel, ez vezet a különféle tanulmányokban és enciklopédiákban a festmény hibás datálásához, bár a szignatúrában egyértelműen olvasható az 1892-es évszám. Dimitrov, i. m. 81.

egészen a negyvenes évekig gyártották. Az egyik legismertebb közülük egy feketébe öltözött asszonyt ábrázol a templom bejáratánál (3. kép). Lábai előtt koponyákkal körülvett fatörzs hever. A kollektív emlékezet szerint az asszony Marga Goranova, a felkelés vezetőjének, Petar Goranovnak a felesége. Rokonok, ismerősök, barátok küldözgették a lapokat szerteszét az egész országba, hátoldalán ugyanazzal a mondattal: „Emlékezzünk Batakra”.

A gyűjtemény három fotója különösképpen figyelemkeltő. Az első állítólag a mészárlást végrehajtó hírhedt basibozukok (török irreguláris szabadcsapatok tagjai) eredeti felvétele (4. kép). Tizenegy turbános férfi és két számár látható rajta. A felirata: „Dospati basibozukok”. Mint a múzeumban található összes képnél, itt is hiányzik bármiféle adat a fényképezésről vagy a kép datálásáról.

A másik fotó a templombelsőt ábrázolja egy csontvázak és koponyák között térdelő alakokkal (5. kép). A háttérben, a félig lerombolt ikonosztáz mellett, egy a távolba meredő fiú elgondolkodó alakja látható, balra három további női alak. A kép felirata: „Batak történelmi temploma az áprilisi felkelés után”. Hogy ki és pontosan mikor készítette a képet, ebben az esetben is tisztázatlan. Szerencsére ugyanez a kép megtalálható a templomban is, itt már a fotós (Dimitar Cavra) és az időpont (1878) megadásával.

A harmadik, szintén Dimitar Cavrának tulajdonított fotó a leghíresebb, történelmi tanulmányokban és képeskönyvekben igen gyakran közlik (6. kép), általában a következő képaláírással: „Túlélők a batak mészárlás után, 1878”, néha hozzátészik, hogy „az iskola előtt”, a figyel-

4. kép. Antoni Piotrowski, Dimitar Cavra: Pomákok a Batakkal szomszédos falvakból, basibozukokként beállítva, 1886–1888, fénykép (eredetileg anonim: Dospati basibozukok, é. n.). Történelmi Múzeum, Batak. Fotó: Martina Baleva, 2005.

5. kép. Antoni Piotrowski, Dimitar Cavra: Elrendezett csontok a bataki Szent Nedelja templomban, 1886–1888, fénykép (eredetileg Dimitar Cavrának tulajdonítva: Batak történelmi temploma a mészárlás után, é. n.) In: Szvetlina 1894, 152.

metlen szerzők esetleg azt írják: „a félig leégett iskolában” [!].¹⁸ A képen körülbelül ötven férfi, nő, gyermek és agg látható az új iskola előtt, amelyet 1877-ben építettek az 1876-ban leégett régi helyett.

Az eddigiekből úgy tűnik, mintha 1878 és 1892 között Batakba két görög származású plovdivi fényképész – Kera és Cavra – is ellátogatott volna. Cavra 1878-ban nyilván saját magától ment, Kerát pedig Piotrowski szerződtette 1892-ben. Ismételten fölvetődik a kérdés, amelyik nem csupán a két fotográfus tematikus érdeklődésére: ki volt ez a két fotográfus? Nincs-e kapcsolat a két (?) személy, illetve a két név között, melyre az írásmód utalhat?¹⁹ Az általunk tárgyalt időszakban ugyanis nem

¹⁸ S. Dojnov, i. m. 222. kép: Bataki túlélők a felkelés után, lefényképezve a félig leégett bataki iskolában.

¹⁹ A hasonlóság a bolgárban még nyilvánvalóbb, ugyanis cirill betűkkel a Cavra nevet K-val, tehát Kavraként írják. Dimitar G. Dimitrov művészettörténész, az *Őnéletrajz* fordítója, aki látta az eredeti kéziratot, megjegyzi, hogy a név nem jól olvashatóan van írva, ezért nem tudta kideríteni, hogy vajon ugyanarról a „Kavra” nevezetű fotósról van-e szó, aki „a nevezetes bataki fotókat készítette”. Dimitar G. Dimitrov: „Bataskoto klane” ot Antoni Piotrowski v svetlinaata na

6. kép. Antoni Piotrowski, Dimitar Cavra: A batakai mészárlás beállítása, 1886–1888, fénykép (eredetileg Dimitar Cavrának tulajdonítva: A batakai mészárlás túlélői, 1878) In: Szvetlina 1894, 152.

élt Plovdivban Kera nevű fényképész. Ez arra enged következtetni, hogy az emlékezete megint csak megcsalta a lengyel Piotrowskit, vagyis hogy a keresett fotográfusok esetében valójában egy és ugyanazon személyről van szó, nevezetesen a kor leghíresebb plovdivi fényképészéről, Dimitar Cavráról. De ha Cavra nagyjából tíz éven belül kétszer is fotózott Batakban és ha 1878-as felvételei vélhetően mindmáig megmaradtak, akkor hol vannak azok, amelyeket később készített Piotrowski útmutatásai alapján? Sem Cavra plovdivi sem Piotrowski krakkói és varsói archívumában nem találták meg a festőművész által leírt fotókat.

Ezért meg kell elégednünk azzal a kevéssel, ami a rendelkezésünkre áll. Nézzük tehát közelebbről meg a „túlélők” képét. Nem úgy néz ki, mintha az emberek valamilyen felismerhető elrendezésben álltak volna

avtobiografijata na chudoznika [Antoni Piotrowski „A batakai mészárlás” című képe a művész önéletrajzának fényében] In: *Izkusztvo* 1976, 30–31. 1. lábjegyzet.

fel. Amennyire a reprodukció minősége megengedi, az első sorban nagyszámú gyermeket láthatunk különféle pózban, mögöttük fiatalabb és idősebb férfiakat, illetve néhány fejkendős asszonyt. A kép baloldalán két másik asszony ül fejkendőben, egy hason fekvő fiú mellett kissé unottan nézik az áttekinthetetlen jelenetet. Ez a csoportképhez képest föltűnő rendezetlenség arra enged következtetni, hogy az emberek éppen igyekeznek a Cavra által elrendelt pozícióikat felvenni. De éppen a rendezetlenség árulkodik a térről, ahol az emberek állnak. Ha a csoport sziluettjét figyeljük, akkor úgy tűnik, egy balról jobb felé lejtő területen állnak, ami jobboldalt a folyó partján végződik. A folyóból alig látszik valami, mert az alakok eltakarják, de logikus folyását perspektivikusan elképzelhetjük, amint a képet diagonálisan elmetszené. Távoblab a szemközti part látható néhány deszkakunyhóval.

Ha összehasonlítjuk a fotografiát a festménnyel, akkor megdöbbenő hasonlóságra bukkanunk. A két kép szinte megegyezik egymással. A fő esemény mindkét esetben a folyó bal partján játszódik, mindkét embercsoport sziluettje balról jobbra lejt a folyó irányába. A jobb parti kunyhók – amelyek a fotón még épek – a festményen égnek. További párhuzam a két nő a baloldali előtérben – a fotón parasztasszonyok, az identitás fölismertető jele nélkül, a festményen Piotrowski már muzulmánokként örökítette meg őket. S hogy mindez ne maradjon pusztá spekuláció, utaljunk a fotó egyik döntő fontosságú részletére: a kép jobb szélén két különösen feltűnő alak látható. Közülük a baloldali nyilvánvalóan férfi, bekötözött jobb lábbal, amelyen jobb karját nyugtatja. Kezében hosszúkas, baltaformájú tárgyat tart, amit egy fatörzsnek támaszt. Ingujjait feltúrte és turbánt visel. A turbános-baltás férfi előtt egy fiú guggol, miközben néhány másik gyerek úgy tűnik, mintha várna valamire. A jobboldali alak ugyancsak egy férfi, szintén turbánnal, és szablyát tart a kezében. De mit keresne két turbános férfi baltával és szablyával 1878-ban a batakai túlélők között?

A leírásból egyértelművé válik, hogy ez a fénykép azonos azzal, amelyet Piotrowski állíttatott be az iskola előtt, s amelyet önéletrajzában emleget. Ez azt jelenti, hogy a kép nem készülhetett 1878-ban, hanem – amint Piotrowski írja – sokkal később, nevezetesen néhány hónappal a plovdivi kiállítás előtt, azaz 1892-ben (de semmiképpen sem korábban, mint 1886). Ennyiben a képen látható személyek közül csak igen kevesen lehetnek a mészárlás tényleges túlélői. Legalább egyharmaduk még meg sem született 1876-ban. Bizonyára a basibozukok anonim csoportképén sem vérszomjas mészárosokat látunk, hanem a Cavra által fényképezett

7. kép. Antoni Piotrowski: A batakí mészárlás, részlet.

8. kép. Dimitar Cavra: Pomákok a Batakkaal szomszédos falvakból, részlet.

pomákokat, akiket Piotrowski kifejezetten erre a célra hivatott Batakba. Ha összehasonlítjuk ezt a fotót is a festménnyel, akkor megállapíthatjuk, hogy a közepén karddal a kezében guggoló természetes pomák Piotrowski guggoló basibozukjának a tükörképes prototípusa, akinek balkezében cigarettá helyettesíti a fegyvert (7. és 8. kép).

Összefoglalva tehát megállapíthatjuk, hogy az 1876 és 1878 közötti időszakból nem léteznek eredeti batakí fényképek. De hogyan lehetséges akkor, hogy éppen ezek a fényképek kerülnek be múzeumi kiállítások, tankönyvek, komoly tudományos munkák anyagába a batakíak szerencsétlen sorsát illusztráló autentikus képekként, amikor egy jóval későbbi művészi konstrukciónak szolgáltak alapként?

Ebből a szempontból is érdekes utalásokat találunk Piotrowski *Önéletrajz*ában. A festő megemlíti, hogy amikor 1886-ban elutazott Bulgáriából, megismerkedett egy Zachari Sztोजанов nevű híres politikussal.²⁰ A három

²⁰ Koj (po)kaza istinata za Batak (Ki mondta/mutatta az igazat Batakról] (In: *Kultura* 17, 2006. május 3. 10–11. o.) című cikkemben a Dimitar G. Dimitroval 2005 decemberében folytatott beszélgetésemre hivatkozva azt írtam, hogy Piotrowski 1889 tavaszán találkozott Sztोजановval. Az *Önéletrajz* fordításába 2006

napig tartó közös utazás során a két férfinak bőven volt ideje arra, hogy eszmét cseréljen.²¹ Sztojanov elsősorban a bolgár felkelésről szóló nemzeti eposz szerzőjeként volt nagy hatással a külföldi férfire. Piotrowski meglehetősen csodálkozott az 1876-os felkelésen, tudniillik MacGahan tudósításaiban semmiféle utalást nem talált erre. MacGahannél Piotrowski ugyanis az alábbiakat olvashatta: „Ahelyett hogy vadak lennének, amint azt hittük, valójában ezek a bolgárok [...] civilizált, békés kis nép, ami pedig a felkelést illeti, három vagy négy faluban valóban volt valami kísérlet effélelre, de Batakban egyáltalán nem, s arról sem tudni, hogy akár csak egyetlen törököt megöltek volna itt. A török hatóságok sem állítják ezt, mint ahogy azt sem, hogy a lakók bármiféle ellenállást tanúsítottak volna.”²²

Sztojanov állításával szembeni ellenérvként Piotrowski MacGahan tudósítását hozta fel. Az ártatlanul lemészárolt bataki parasztokról szóló állítás Sztojanovot bizonyára igencsak kihozta a sodrából, hiszen köztudomásúan minden alkalmat kihasználta arra, hogy fellépjen a bolgár ügyekbe beavatkozó külföldiek, kiváltképp MacGahan ellen, ráadásul életművét most egy jól értesült idegen kérdőjelezte meg. El tudjuk képzelni, mennyire megharagudhatott Sztojanov a beszélgetőpartnereire, ha visszaemlékszünk arra, hogy a *Följegyzésekben* a többi nemzeti „apostol” – köztük Sztambolov – mellett a felkelésben önmagának tulajdonítja az egyik legfontosabb szerepet, egy bizonyos Petar Goranovnak pedig a bataki felkelés vezetőjeként juttat mellékszerepet. Abban az időben Goranov Pazardzsik járás vezetője volt, amihez Batak is tartozott,

septemberében nézhettem először bele. Ebből kiderül, hogy a találkozás nem 1889-ben, hanem az államcsíny idején, Alexander Battenberg bolgár fejedelem elrablásakor, 1886 augusztusában történt.

- ²¹ Noha az *Önéletrajzban* szereplő dátumok csak ritkán megbízhatóak, ebben az esetben a Szófiából Bukaresten át Krakkóba vezető út Piotrowski által megadott időpontját, 1886. augusztus 9-et és 10-et Sztojanov életrajzával lehet hitelesíteni, tudniillik a politikus ebben az időben bizonyíthatóan Bukarestben járt, hogy a néhány nappal korábban elrabolt Alexander Battenberg bolgár fejedelmet a viszaúton (1886. augusztus 17.) elkísérje. Piotrowski három napot töltött Sztojanov társaságában. Dimitrov, i. m. 58–59.
- ²² MacGahan, i. m. 25. A „három-négy falu” Panagjuriste, Koprvistica, Perustica és Bracigovo, amelyek ma ugyancsak a bolgár nemzet fontos emlékhelyei közé tartoznak. 1876-os sorsukat MacGahan más tudósításaiban tárgyalja, s föltűnő, hogy a szerző minden egyes falunak valamilyen szimbolikus funkciót tulajdonít. Amíg Batak a muzulmán vérszomj, vagyis a török „barbárság” szimbóluma, addig Panagjuriste a bolgár „civilizáltságot”, Perustica a „valódi” bolgár ellenállást, Koprvistica pedig a bolgár gazdagságot szimbolizálja.

képviselő volt a bolgár parlamentben, amelynek Sztojanov lett majd az elnöke, míg Sztambolovból rövidesen kormányfő.

A Sztojanovval folytatott vita miatt lett Piotrowski kíváncsi Batakra. Ebben az értelemben valóban tekinthetjük Sztojanovot a kép közvetlen ihletőjének. Ám mielőtt a művész megfestette volna képét, az volt a szándéka, hogy kideríti Batakraól a történelmi igazságot. Ezért utazott el maga is Batakba, ezért beszélt a falu lakóival. Azért szerződtetett egy fényképészt, hogy a fotográfia állítólagosan objektív médiumának segítségével tudja megrajzolni a valóságot. Batakban Piotrowski egyszerű, jobbára analfabéta paraszttal találkozott, akik tradicionális patriarchális viszonyok között éltek. De még ha a parasztok nem is rendelkeztek begyakorolt kollektív emlékezettel, azért az úgy tűnt, hogy egyikük sem emlékszik semmiféle felkelésre. Az egyetlen, amire a batakiaiak emlékeztek, az Petar Goranov és családja menekülése volt, mielőtt a basibozukok a falut körülveették volna. A szemtanú Bojcsó írja: „Éjszaka Goranovnak és az elöljáróknak [...] sikerült az ellenséges állásokon keresztülvergődniük, majd elküldték Dzsurskovot a többiekért, hogy ők is ugyanezen az úton meneküljenek. Csak néhány nő döntött úgy, hogy Dzsurskovval megy, köztük Goranov családja.” No mármint a Bojcsó név mögött nem más rejtőzik, mint Petar Goranovnak a mérszárlás idején tizenkilenc esztendő fia, Angel P. Goranov. Ez nem csupán az álnév használatát teszi szükségessé, hanem egyben meg is kérdőjelezi a szerző szemtanú minőségét, márpedig az ő műve szolgálta Sztojanov számára a batakiai események leírásakor forrásként, s a téma összes tudományos vizsgálatánál még ma is ekként használják.

A batakiaikkal folytatott beszélgetései nyilvánvalóan meggyőzték Piotrowskit arról, hogy az ő interpretációja a helyes, ami a fotókon és az ezek alapján készült festményen is egyértelműen látszik. A fotók egyébként is fontos szerepet kaptak. Általuk alkotta meg ugyanis a művész a helyi kollektív emlékezet formáit. Különösen fontos szerep jutott ebben a templom belsejét ábrázoló fotónak az emberi maradványokról, noha ebben az esetben sem „autentikus” felvételtől van szó, hanem egy olyan képről, amely Piotrowski utasításai alapján készült. Nem csupán a fotó esztétikai struktúrája szól emellett, amint a kép szereplői piramiszerű kompozícióban állnak a fényképen, hanem elsősorban a csontokkal borított padló (5. kép).²³ Mivel a fényképnek 1886 és 1888 között kellett

²³ Ennek a fényképnek is MacGahan volt a keresztapja: „Amit [a templomban] láttunk, szörnyű volt, csak egy sietős pillantást tudtunk rávetni. Rengeteg rothadó holttest hevert mindenféle”. MacGahan, i. m. 29.

készülnie (és nem 1892-ben, amint Piotrowski bizonygatja a dátumokat megint csak összekeverve²⁴), fölvetődik a kérdés, vajon a szigorúan vallásos batakiaiak miként hagyhatták rokonaik, szomszédaiak, ismerőseik csontját tíz éven át temetetlenül heverni, ráadásul ilyen összevisszaságban. Az ok azonban bizonyára nem a batakiaiak kegyeletlensége, hanem Piotrowski képzelőereje, aki az autentikus jelenet megrendezése érdekében alighanem autentikus kellékeket is szerzett a templom kriptájából.²⁵ Ezt támasztja alá az angol *The Graphic* egyik illusztrációja, amely a batakiai templomot ábrázolja egy istentiszteleten (9. kép). A képalírás azt magyarázza, hogy a lefényképezett parasztok éppen gyertyát gyűjtanak azon a helyen, ahol egy évvel korábban szeretteik holttestére bukkantak. Emberi koponyákat vagy csontokat viszont sehol nem látni.

A csontok elrendezésével Piotrowski nem csupán (re-)aktiválta a batakiaiak emlékezetét, amennyiben azt kizárólag a mészárlásra fókuszálta, hanem el is terelte egy bizonyos irányba. Ahelyett, hogy a mintegy kétezer ember elvesztésének fájdalmas traumáját elfojtották volna, immár emlékeztek az áldozatokra, mégpedig vélt maradványaik hivalkodó mutogatása révén.²⁶ Hogy milyen hatást keltettek a batakiaiakban a kiásított csontok,

²⁴ A művész által megadott időpont már csupán technikai okokból is kétséges. A megrendezett mészárlásról készült képen a fák egyértelműen teljes lombkoronával láthatók, ami figyelembe véve Batak klimatikus viszonyait, a hosszan tartó telet, legkorábban is csak májusban fordulhat elő. Ezek szerint Piotrowski az öt négyzetméternyi vásznat, amelyen több lakkozott illetve homályos festékréteg, helyenként pasztózus festésmód illetve az arcok átfestése látható, s ugye az olajfestéknek egy bizonyos ideig száradnia is kellett, három hónap alatt nem csupán megtervezte és megfestette, hanem még Krakkóból Plovdivba is elküldte. Ráadásul Piotrowski azt állítja, hogy a képet 1895-ben (!) festette, noha a szignatúrán 1892 olvasható. Ezenkívül nincs tudomásunk arról, hogy a művész 1889 és 1892 között Bulgáriában járt volna. Piotrowski, mielőtt *A batakiai mészárlás* című képet festette volna, utoljára 1888-ban járt Bulgáriában a szófiai kiállításán. Ezen okok miatt a fényképek bizonyára 1886 és 1888 között keletkeztek.

²⁵ Úgy tűnik, Piotrowski eljárása egyáltalán nem egyedi eset. Susan Sontag (*Regarding the pain of Others*. New York, 2003. 65.) két 19. század közepi beállított háborús felvétel mellett megemlíti Felice Beato 1858-ban készült *Felkelők csontjai* című fényképét is, amelyet a fényképész a lerombolt Sikandargabh-palota udvarán készített régebbi csontokkal és koponyákkal. Nagyon meglepő a hasonlóság a mi képünkkel, ugyanis Beato néhány „bennszülöttet” (Susan Sontag kifejezése) a háttérben álló oszlopokra állíttatott, s az egész udvaron emberi csontokat szórt szét.

²⁶ Az áldozatok számára vonatkozó kutatásaim lényegében James Clarke amerikai misszionárius adataira alapozódnak, aki elsőként járt Batakban a mészárlás után, már 1876 júniusában. James Clarke egy batakiai pap fiával közösen 1900 holttestet számolt össze, köztük olyanokét is, akik betegség vagy alultápláltság következtében

9. kép. Mass for the Victims of the Bulgarian Massacres in the Church of Batak. [Imádság a bulgáriai mészárlás áldozataiért a batakai templomban.] In: *The Graphic*, 24. Februar 1877, Nr. 378, 2. 176.

azt jól mutatják a képeslapok motívumai. A képeslapok és Cavra fényképe között az egyetlen különbség az „egyszerű” szimbolikából és a csontok akkurátus elrendezéséből áll, amelyeket előzőleg Piotrowski oly „valódián” szétterített a földön. Ez a művészi koncepció bizonyára különösen tetszett a Goranov családnak, hiszen így lehetőségük nyílt arra, hogy immár az anya képét is beilleszték az 1876-os események szó szerinti értelemben vett családi verziójába, melyet nem csupán Angel Goranov-Bojcsko krónikája, hanem az egyik képeslap révén is ügyesen terjesztettek.

haltak meg. A forrást először Denis P. Hupchick publikálta. (Vö.: Denis P. Hupchick: *James F. Clarke. The Pen and the Sword. Studies in Bulgarian History*. New York, 1988. 428.) A bolgár történetírás erről alig vett tudomást, ugyanis ez az adat „megzavarja” a (MacGahan szerint) kilencezer áldozatról kialakított képet. Közvetlenül a mészárlás előtt Batakknak 3489 lakosa volt, tehát a bolgár történetírásban emlegetett 5000–9000 halott erős túlzásnak tekinthető. Vö.: Dimitar Gadzszanov: *Turski iztočnici za novata ni istorija* [Újkori történelmünk török forrásai] In: *Szbornik na BAN* 3, 1914. 37–38. Dimitar Sztrasimirov 1750 halotról készült listát publikált, ahol mindenki név és életkor szerint volt megemlítve (Dimitar sztrasimirov: *Istorija na Aprilskoto vazstanie* [Az áprilisi felkelés története] 3 k. Plovdiv, 1907. 419–443. A szerző sajnos nem adja meg adatainak forrását, de lista nyilvánvalóan egy batakai lakos 1904-es listája alapján készült. A forrás megjelent: Nikolaj Zsecsev: *Ikonimiceszkoto sastojanie na Batak v navecserieto na Aprilskoto vastanie* [Batak gazdasági helyzete az áprilisi felkelés előestéjén] In: *Vekove* 1975. 82–89.

Piotrowski másfajta reakciót is előidézett, hiszen batakai látogatásával az éppen aktuális nemzeti diskurzus egyik érzékeny pontját érintette. Ez a hatás talált formára elsősorban politikai körökben és a nemzeti érzelmű értelmiség táborában. Könyvek, krónikák, esszék alakították Batakot olyan történelmi eseménnyé, amely addig úgy tűnt, nem illik igazán a megkonstruálandó nemzeti emlékezetbe. Csak ebben a kontextusban magyarázható, hogy a mindaddig a bolgár hősiességet hangsúlyozó Sztojanov fölvette művébe Batak kevéssé hősiés múltját is. A Batakról szóló fejezet alapjában véve közvetlen válasz Piotrowski képének koncepciójára és keletkezésének történetére, amelyben a hősiés és bátor batakiai képét rajzolta meg. Amikor Sztojanov a MacGahan által is említett „három vagy négy falu” mellé Batakot is fölveszi azon helyek közé, amelyeken valóban lezajlott valami lázadásféle a török kormány ellen, akkor nemcsak a hősiés nemzeti teret szélesíti ki, amivel alátámaszthatja a tömeges felkelés verzióját, hanem újjól is legitimálja saját politikai státuszát. Bojcsó szemtanúi krónikája hasonló okokból született. Hogy mennyire kellemetlen is volt Piotrowski batakai látogatása a pazardzsiki előljáró számára, azt jól mutatja, hogy a fiú magát szemtanúvá minősíti, apját pedig menekültből hőssé varázsolja.

Piotrowski látogatása, kissé élesen fogalmazva, háborút robbantott ki Batakban, melyet a történelem értelmezésének uralmáért és a fejekben lévő elképzelések ellenőrzéséért vívtak. Ezt a batakai csatát hivatalosan Sztojanov és követői nyerték meg. Amikor Piotrowski emlékeit 1911-ben papírra vetette, Sztojanov már rég bevonult Bulgária nemzeti hőseinek Pantheonjába – a *Följegyzések* pedig egy tömegfelkelés autentikus krónikájának számított, amiben amúgy nyilvánvalóan már Piotrowski sem kételkedett. Jellemző módon MacGahant csak száz évvel később rehabilitálták, amikor Batakban szerény emlékművet emeltek a tiszteletére.

Térjünk vissza végezetül alapkérdésünkhöz: Miért hivatkozik Piotrowski Sztojanovra és nem MacGahanre? Azt kell mondjuk, Piotrowski merő opportunizmusból állt a „győztes” narratívát szállító Sztojanov mellé. Ám hogy a „győztes” Sztojanov említése a „vesztes” MacGahan fele elbeszélés helyett a festmény szempontjából kevéssé volt szerencsés, az megmutatkozott abban a körülményben, hogy a Batak-képet 1913 körül el is tüntették a múzeum raktárából. Az első világháború előestéjén ugyanis a kép az éppen aktuális nemzeti diskurzus egy másik érzékeny pontját érintette – tudniillik a pomákok nemzeti hovatarozásának problémáját...

A bataki templom kicsiny apszisában ma Piotrowski említett fotográfia mellett egy egyszerű szarkofág is található. A tetejét résnyire lehet nyitni, így belátni a belsejébe. A tükörrel borított belsőben nagyszámú koponya látható, itt-ott néhány csonttal keveredve. A kollektív emlékezetért vívott ütközetben Piotrowski mégiscsak megnyert egy kisebb csatát – legalábbis a bataki templomban. A szarkofág mellett látható fénykép (még mindig) az ő néma tanúsága.

Fordította:
Mesés Péter

ÁBRAHÁM BARNA

A Balkán képe a 19–20. századi magyar geopolitikai és tudományos gondolkodásban

Tanulmányomban a címben jelzett kérdéskört néhány tudományos, adott esetben propagandisztikus, reprezentatívnak tekinthető munka alapján kísérlem meg fölvezetni. Ennél többre, tehát a keletkezett irodalom teljes körű áttekintésére nem vállalkozhattam, egyrészt a vizsgált időszakasz hossza miatt, másrészt azon öröndetes okból, hogy ehhez az utóbbi másfél évszázad magyar balkanisztikai irodalma túlságosan gazdag és sokszínű. Szerencsére született már néhány, magukat a kutatásokat áttekintő tanulmány, melyek számomra is vezérfonalként szolgáltak.¹

Első híradások

A Balkánról szóló első híradások törökkori követjárások során keletkeztek. Ezek az utazók (Borsos Tamás, Sebesi Ferenc, Rozsnyai Dávid,

¹ A hazai balkanisztikai irodalom és az intézményi keretek föltérképezésében első-sorban az alábbi tanulmányokra támaszkodtam: Gál István: A Balkán a magyar kultúrpolitikában. In: uő. (szerk.): *Magyarország és a Balkán. A magyar tudomány feladatai Délkelet Európában*. Budapest, 1942.; Fried István: A magyar balkanisztikai kutatások – hagyományok és problémák. *Helikon*, 1975. 2. sz.; Sziklay László: A hazai Kelet-Európa kutatások. Uo.; Nagy Miklós Mihály: A Balkán problémája a magyar földrajzi szakirodalomban. In: Hajdú Zoltán–Pap Norbert–Tóth József (szerk.): *Az átalakuló Balkán politikai földrajzi kérdései*. II. Magyar Politikai Földrajzi Konferencia. Pécs, 2001.; Hajdú Zoltán: Az intézményes Balkán-kutatás kialakulásának és fejlődésének problémái Magyarországon 1948-ig, különös tekintettel a földrajzi kutatásokra. *Balkán Füzetek*, No. 1. Pécs, 2003.; Dupcsik Csaba: A Balkán képe Magyarországon a 19–20. században. Budapest, Teleki László Alapítvány, 2005.

Sándor Pál, Komáromy János, a 18. században kényszerűségből Mikes Kelemen) Konstantinápolyba tartottak, a Balkán-félsziget számukra *Törökország* volt, az itteni népekkel nem voltak terveik.

Az általam ismert első átfogó geopolitikai gondolat jóval később, Wesselényi Miklós nagy nemzetiségpolitikai munkájában jelent meg. Poroszország és Ausztria alkotmányossá tétele után szerinte az Oszmán Birodalom a demokrácia diadalra jutása után át fogja adni helyét az utódállamoknak: „külön – s önállású országok emelkednének, nemzetiségben gyökerezett alkotmánnyal bírók, a civilizáció mint megannyi új hódítványai s az értelem és szellemi s anyagi jólét fejlődésének mindannyi új s dúsan termő mezői”. Ezek lesznek: a hajdani romlottságtól megtisztult, polgárosult Bizánc, mely „fiatal s józanság által vezérelt, erőben kelő országnak lenne fővárosa” egy német király jogara alatt; Görögország a környező görögglakta tartományokkal kiegészítve az akkori [bajor] dinasztia alatt, „ősi dicsőségének s műveltségének méltó örökösekint”; az egyesített Bosznia, Bulgária és Szerbia „műveltségi helyzetükhöz illesztett alkotmánnyal felruházott szláv vagy illír királysága” egy osztrák uralkodó alatt; az egyesített, francia származású király uralma alatti Havasalföld és Moldva – ezt a megálmodott román államot „a természet annyival áldotta meg, hogy értelmileg fejlődő nemzetiség annak a civilizált világban nem csekély s a közérdekre nézve igen hasznos helyet jelölhet ki”.²

Wesselényi tehát önállóságot és demokratikus fejlődést jósol a Balkán népeinek. A békés egymás mellett élés gondolatán mutatott túl az emigrációba kényszerült Kossuth elképzelése, aki a szabadságharc tragikus polgárháborús eseményeiből levonta a tanulságot, és már 1850-ben azt írta Teleki Lászlónak, hogy Magyarországnak „vagy nincs jövője, vagy ha van, jövője az, hogy a szomszéd kisebb nemzetekkel egy *föderációt* képezzen”.³ A tervezet végleges szövege 1862-ben született meg, s a következőképpen indokolja e kötelék megteremtését: „Azon országok mindenkép sajátos viszonyai, melyek a Kárpátok és a Duna, a Fekete és az Adriai tenger közt fekszenek, nagyon megnehezítvén egy egységes állam alakulását, kívánatos, hogy az e tájakon elterülő régi történeti államok egymással szövetségre lépjenek, melyet Dunai Szövetségnek lehet-

² *Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében.* Budapest, Európa Kiadó, 1992. 191–192. [Eredeti megjelenés: Lípce, 1843.]

³ Idézi: Szabad György: *Kossuth Lajos politikai pályája ismert és ismeretlen megnyilatkozásai tükrében.* Budapest, 1977. 170.

ne nevezni.” A tagállamok nagyfokú önállósága és a tartományi-községi autonómiák biztosítanak azt, hogy „a szövetség összes lakói akadálytalanul fejlődhetnek, s minden egyes nép elfoglalhatná az emberiség nagy családjában őt megillető helyét.” A tervezett tagállamok: Magyarország, Erdély, Románia, Horvátország és – amennyiben elnyerik függetlenségüket – Szerbia és a hozzá csatolandó tartományok.⁴ A magyar közvélemény számára azonban ez az egyenjogú viszony elfogadhatatlan volt, mert úgymond feláldozná „a történelmi jogot” és „a haza integritását”, Magyarországot „tartománykává” süllyesztené.⁵

A dualizmus kora

A kiegyezés a magyar elitek számára egészen más út lehetőségét csillantotta föl: a Balkán fölötti magyar befolyás fokozatos kiépítését. Hajdú Zoltán korszakolását átvéve a dualizmus korát tehát az imperialisztikus törekvések időszakaként jellemezhetjük.⁶ Ennek gazdasági alapját a dinamikus bővülő ipari export, ideológiáját pedig királyaink középkori jogcímei jelentették. Mindehhez azonban részletesen meg kellett ismerkedni a Balkán természeti, etnikai, történelmi, gazdasági és politikai viszonyaival. Megszületett tehát és a világháború végéig folyamatosan gazdagodott az az igényes magyar Balkán-irodalom, amely a 20. századi kutatásoknak is alapjául szolgált, s amely ma is ezen örökség föl vállalására kötelez(ne) bennünket.

Az első nagy személyiség, akit kortársai „a Balkán Kolumbusának” neveztek, s aki még nem itthon bontakozott ki, az óbudai kereskedő-családból származó Kanitz Fülöp Félix volt. A lipcsei *Illustrierte Zeitung* munkatársaként az 1858-as délszláv fölkelés után beutazta Boszniát, Hercegovinát, Montenegrót és Dalmáciát, hogy rajzokat küldjön a harcok színhelyeiről. Ekkor szembesült azzal, hogy milyen hiányosak az európai tudomány ismeretei a Balkánról, milyen pontatlanok a térképek. Mint későbbi életrajzírója leszögezi, „Kanitz látta meg s hirdette komoly formában először, hogy a balkáni népekkel nem szabad s nem lehet úgy játszani, mint a sakkfigurákkal, hanem meg kell ismerni őket, hogy Európának, amikor a Balkán felett ítélkezik, s a balkáni népekkel gazdasági kapcsolatait igyekszik fejleszteni, figyelembe kel venni a balkáni

⁴ Uo. 184–185.

⁵ Uo. 187.

⁶ Hajdú i. m. 6–7.

viszonyokat.”⁷ Kanitz az ötvenes évek végétől beutazta Szerbiát és Bulgáriát, földrajzi, régészeti, néprajzi és művészettörténeti ismereteit német nyelvű munkákban tette közzé.

Itthon lett viszont vezető földrajztudós, idővel akadémikus, a Magyar Földrajzi Társaság elnöke, a szintén német születésű, szepességi Hunfalvy János. Egyetemi tankönyvnek szánt sorozata (Egyetemes földrajz) első kötetében megjelent az első részletes magyar nyelvű leírás a Balkánról. A kor gyakorlatának megfelelően vegyíti a természetföldrajzi, antropológiai, néprajzi és történelmi nézőpontot. Természetesen a felvilágosult közép-európai értelmiségi szemével tekint a térség népeire, de nem tagadja meg tőlük az erényeket sem. Íme egy rövid jellemrajz: „A dalmatának sok hibája, de dicséretes tulajdonságai is vannak; van jó, természetes és gyors felfogása, mindent könnyen megtanul, ha akarja; még a morlák is, noha felette nyers és tudatlan, mégis leleményesebb, mozgékonyabb, körmönfontabb, igaz, hogy ravaszabb is, mint a nehézkes, lassú, otromba osztrák hegyi lakos.”⁸ Ebből a könyvből szerezhetett a magyar közönség részletesebb ismereteket például az albán törzsi viszonyokról: „A családi kötelékek igen erősek. Az apa korlátlan hatalommal uralkodik családjában, az övé mindaz, mit a gyermekek és unokák szereznek [...] A közös apától származó családok a rokonság kötelékénél fogva egyesítve maradnak s nemzetséget, klánt alkotnak, tagjai a közös ügyek elintézésére, a támadásra és védelemre közös fő alatt egyesülnek. A vér szerinti köteléket a választott rokonság is pótolhatja.”⁹

A kor másik széles látókörű földrajztudósa a jogi és katonai végzettségű Strausz Adolf. Hadtudósítóként részt vett Bosznia-Hercegovina okkupációjában, majd bejárta Dalmáciát, Montenegrót, az albán területeket, Görögországot, Macedóniát és Szerbiát. Különösen fontos volt 1885-ös utazása: egy hattagú csoport (országgyűlési képviselő, geológus, mérnök, régész, nagykereskedő és a szerző) indult el a balkáni országok tudományos kutatására. Az expedíciót a szerző tanúsága szerint a magyar közönség élénk érdeklődése kísérte. „Gazdasági tekintetben már régen tisztában vagyunk, hogy ránk nézve minő fontossággal bírnak a Balkán félszigeti országok.” Az okkupáció azután „annyira fokozta érdekközösségünket, hogy ma csak oly mértékben van meg, mint vala-

⁷ Fehér Géza: *Kanitz Fülöp Félix, a „Balkán Kolumbusa” élete és munkássága 1829–1904.* Budapest, Franklin Társulat, 1932. 9.

⁸ *Dél-Európa, különös tekintettel a néprajzi viszonyokra.* Budapest, 1884. 72.

⁹ Uo. 302.

ha, midőn a Balkán félsziget némely országa a magyar korona országainak kiegészítő részét képezte.” Ezenkívül a félszigetre irányította a figyelmet a Budapest–Belgrád–Szaloniki-vasútvonal (az Orient-expressz) küszöbön álló átadása, ami páratlan lehetőségeket sejtetett a magyarországi ipari és kereskedővállalkozók számára. A terjedelmes útleírás nem utolsó sorban őket kívánta informálni.¹⁰

Strausz ezen kívül írt könyvet a néhány évvel korábban okkupált Boszniáról is. Egyrészt büszke a már elért civilizációs eredményekre: az osztrák-magyar kormányzat erélyes működése folytán a közgazdasági viszonyok „új életre pezsdültek”: vasutak, utak épültek, a városok kikövezett utcáin megjelentek az európai stílusú házak, a gazdag kínálatú boltok; gyárak, gépek hirdetik, hogy a tartomány immár a modern világ része.¹¹ Am a szerző mindjárt kritikusan rákérdez: mennyire mélyek, valóságosak e változások? A kormány, úgymond, „ha tudatában van feladatának nagyságáról, akkor éreznie kell: mekkora óvatosságot igényel az előítéletekkel eltelt, vak sötétségben kóválygó népet a civilizáció és haladás ösvényére terelni.” Bizonyára nem a felülről jövő utasítások tömkelege a megoldás. „Nem írott rendeletek, és szépen hangzó törvényekkel lehet boldogulni ez országokban, hol a hosszú éveken át tartott anarchia elvadítá a lakosságot, és elvoná rendes munkásságától. A személyes befolyás többet ér a rendeletek özönénél. [...] Nem szabad idegen minták szerint kormányozni ott, hol minden idegen dolog iránt oly véghetetlen gyűlöletet táplálnak. Nem kell túlságosan forszírozni a népet, mely megéri nélküle is.” Az osztrák-magyar közigazgatás tehát egészében elhibázott: „A kormány nem volt kellőleg informálva a Boszniában uralkodó viszonyok felől [...], nem kezdé meg működését azon szellemben, minő az ottani szokásoknak megfelelt volna. Működésük inkább hasonlított ahhoz, mintha egy, a műveltség bizonyos fokán már álló országban volnának.”¹²

Boszniáról jó néhány egyéb munka is megjelent az osztrák-magyar fennhatóság évtizedeiben. A felszínesebbek mellett a legmagasabb szintet a politika- és irodalomtörténetből is ismert Asbóth János gazdag tartalmú és tudományos igényű kétkötetes monográfiája jelenti, melynek

¹⁰ *A Balkán-félsziget. I. Macedonia, Észak-Albánia és Montenegró.* Budapest, 1888. Előszó. [Számolás nélkül.]

¹¹ *Bosznia és Herzegovina politikai, közgazdasági és földrajzi leírása.* Budapest, 1883. IV.

¹² Uo. IV., V., VI.

illusztrációit azóta is előszeretettel veszi át a szakirodalom.¹³ Inkább a vállalkozók, potenciális befektetők számára jelent meg összefoglaló munka Szerbiáról, Romániáról és Bulgáriáról.¹⁴

Tudományos – és mellesleg politikai – téren négy nagy formátumú személyiség munkásságáról kell megemlékeznünk. Jancsó Benedek iskolát teremtett a román nemzeti törekvések és politikai gyakorlat kutatásában – és ezzel nemcsak a hatalmas tárgyi tudásra, hanem a konfrontáló és tendenciózus alapállásra is gondolok. A Bánffy Dezső által létrehozott miniszterelnökségi „nemzetiségi ügyosztály” elméleti és politikai referenseként formálta a hazai románokhoz és a Romániához fűződő politikai viszonyt (egy röpiratával akarátán kívül az egyébként lojális román kormányt is megbuktatta).¹⁵ Kállay Béni megírta Szerbia történetének egy szeletét, külön az első felkelését (1804–1813), közben belgrádi főkonzulként, majd közös külügyminiszter-helyettesként részt vett a Monarchia Balkán-politikájának formálásában Politikai életművének csúcspontja volt két évtizedes boszniai kormányzói működése (közös pénzügyminiszterként, 1882–1903 között), ami alatt sokoldalú fejlesztést hajtott végre, és megkísérelte egy feleket-, azaz etnikumfölötti modern bosnyák nemzet kialakítását.¹⁶ Thallóczy Lajos vázlatosan megírta Bosznia történetét, és úttörő módon több albán tárgyú tanulmányt közölt. Kortársai egyszerűen csak „mozgó Balkán Intézetnek” nevezték. 1915–1916-ban a megszállt Szerbia polgári kormányzója volt.¹⁷ Végül külön fejezetet jelent a száza-

¹³ *Bosznia és Hercegovina. Útirajzok és tanulmányok I–II.* Budapest, 1887. A közel-múltban jelent meg belőle bő válogatás. Inkább csak az érdeklődés fölkeltését és a szórakoztatást szolgálta például: Solymossy Sándor: *Uti rajzok. Képek Boszniából, Horvátországból és Dalmáciából.* Budapest, 1901.

¹⁴ Strausz Adolf: *Szerbia közgazdasági viszonyai.* Budapest, 1902.; uő.: *Románia gazdasági és néprajzi leírása. Magyar iparosok részére.* Budapest, 1899.; uő.: *Bulgária ipara. Gazdasági és néprajzi tanulmány.* Budapest, 1901.; Barabás Endre: *Románia mezőgazdasági és szociális helyzete.* Kolozsvár, 1909.

¹⁵ *Szabadságharcunk és a dáko-román törekvések.* Budapest, 1894.; *A román nemzetiségi törekvések története és jelenlegi állapota I–II.* Budapest, 1896, 1899.; *Erdély és a nagyromán aspirációk.* Budapest, 1918.; *A román irredentista mozgalmak története.* Budapest, 1920. Tudományos és politikai tevékenységéhez ld.: Asztalos Miklós (szerk.): *Jancsó Benedek Emlékkönyv.* Budapest, 1931.; Szász Zoltán (szerk.): *Erdély története III.* Budapest, 1986. 1665., 1668.

¹⁶ *A szerbek története 1780–1815.* Budapest, 1877.; *A szerb felkelés története I–II.* Budapest, 1909. Boszniai működésére ld. Ress Imre: Kállay Béni bosnyák nemzetizációs kísérlete. *Limes*, 2000. 2–3. sz.

¹⁷ *Utazás a Levantében. A keleti kereskedelem története Magyarországon.* Budapest, 1882.; *Bosznia története.* In: *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen.* Budapest,

delő Balkán-kutatásaiban báró Nopcsa Ferenc munkássága (öt is a „Balkán Kolumbuszának” nevezték), aki elsősorban geológusként, de történelmi és néprajzi adatokat is gyűjtve bejárta az északi albán vidékeket, és számos tanulmányban közölte eredményeit. Könyv alakban is megjelentette útirajzait, melynek a kiadó által írott előszava szükségesnek tartotta megmagyarázni a hazai és nemzetközi albán-kutatások embrionális állapotát, jórészt magukra az albánokra hárítva ennek felelősségét: „A kutatók, akik nem riadtak vissza a távoli világrészekben rájuk váró veszedelmektől és fáradalmaktól, bizonyára nem minden ok nélkül fáztak Európa fegyveres nagy gyermekeitől. E gyermekies népnek hírhedt vendégszeretete, amelynek az etikája a vendég lepuffantását *csak azután* engedi meg, amikor elhagyja a házigazda hajlékát – ez a primitív vendégszeretet elbájolhatja talán a romantikára hajló kedélyeket, de aligha fog bárkit is az ország tanulmányozására csábítani.” Az előszó ezek után kiemeli, hogy Nopcsa Ferenc viszont előítéletek nélkül utazott oda, s úgymond meg is találta az utat a nép lelkületéhez.¹⁸

A könyv az elvárásoknak megfelelően számos vérfagyasztó, számunkra abszurdnak tűnő történetet mesél el a vérbosszú gyakorlásáról. A népi igazságszolgáltatás lényegét hosszabb tanulmányában már Horváth Ödön is a következőképpen érzékeltette: „Egy albán közmondás azt tartja, hogy semmi sem oly igazságos, mint az albán puska.”¹⁹

A századforduló éveiben indult meg az intézményes Balkán-képzés és kutatás.²⁰ A magyar kereskedelmi jelenlétet volt hivatva erősíteni az 1999-ben Budapesten alapított (s 1920-ig működött) M. Kir. Keleti Kereskedelmi Akadémia, mely elitképzés formájában nyújtott földrajzi, közgazdasági, pénz- és vámügyi, jogi és természetesen nyelvi ismereteket (az ország legkorszerűbb fonetikai laboratóriuma segítségével). Még

1908.; Albán diaszpóra. *Történelmi Szemle*, 1912.; *Oesterreich-Ungarn und die Balkanländer*. Budapest, 1916.; (szerk.): *Illyrisch-Albanische Forschungen* I. München–Leipzig, 1916. Kormányzói működésére ld.: Suhay Imre: *Thallóczy Lajos mint a megszállt Szerbia országos polgári biztosa*. Budapest, 1941.

18 *A legsötétebb Európa. (Vándorlások Albániában)*. Budapest, 1911. 3–4. Személyiségére, tudományos és diplomáciai tevékenységére bővebben ld.: Tasnádi-Kubacska András: *Báró Nopcsa Ferenc kalandos élete*. Budapest, 1937. ill. Robert Elsie: A bécsi tudós, aki majdnem Albánia királya lett: Nopcsa Ferenc báró hozzájárulása az albanisztikai tanulmányokhoz. *Limes*, 2000. 2–3. sz.

19 Uo. 12–13.; Horváth Ödön: Albánia. *Budapesti Szemle*, 1902. 111. sz. 5.

20 Az egyes korszakok intézményi kereteinek bemutatását Hajdú Zoltán idézett tanulmányából vettem át.

szűkebb körben működött a Fiumei Kiviteli Akadémia (1912–1919). E gyakorlatias intézményekkel szemben a földrajzi, nyelvészeti, régészeti, történeti kutatásokat szolgálta az MTA Balkáni Bizottsága 1914-től. Teleki Pál később kidolgozta egy Balkáni és Elő-ázsiai Földrajzi Intézet tervét, amely azonban a háborús körülmények között nem valósulhatott meg. Éppen a Törökországhoz fűződő fegyverbarátság hívta viszont életre a Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézetet (1916–1917), amelynek ösztöndíja jó néhány későbbi tudóst indított el pályáján. Természetesen igen sokat tett a Balkán megismertetéséért a Magyar Földrajzi Társaság és kiadványa, a Földrajzi Közlemények, mely ugyan főleg a válságok és háborúk idején, de szaktudományos és nem politikai jellegű tanulmányokat közölt a térségről.²¹ A világháború alatt Teleki Pál és Cholnoky Jenő fölvetette a Társaságon belül egy Keleti Bizottság felállítását – sikertelenül, viszont a Társaság támogatásával létrejött a Temesvári Balkán Iroda, amelyhez Fodor Ferenc kezdeti politikai földrajzi kutatásai köthetők, és szóba került egy szegedi Balkán Akadémia alapítása, az anyagi alapokat azonban nem sikerült megteremteni.

A dualizmus évtizedeiben a Balkánról publikáló szerzők egynémelyikét viszont nem az ismeretterjesztés vagy a szórakoztatás szándéka vezérelte (bár műveik mai olvasója elgondolkodhat a nemzeti önismeret útvesztőiről, és írásaikat az eredeti szándéktól eltérően akár még szórakoztatónak is találhatja). Több olyan munka látott napvilágot, mely földrajzi, geopolitika érvek alapján, továbbá középkori uralkodóink dinasztikus jogaira hivatkozva a magyar imperializmust képviseli, a Balkán meghódítását, de legalábbis integrálását sürgeti. Ezzel az alapállással persze már jóval korábban találkozunk: amikor Wesselényi a megújuló demokratikus Balkánról írt, akkor a nem kevésbé doktriner Táncsics Mihály kizárólag a magyarság érdekeit tartotta szem előtt: „Midőn így lassan haladva e hon idegen ajkú népének egy harmada megmagyarosodott, s a magyar faj új életnek indul, s megszilárdult: figyelmét a Duna torkolata felé s keletre fordítja, hol dicső jövőndő vár rá.”²²

Immár a századfordulón jelent meg Márffy-Mantuano Rezső röpirata, mely a nyugati hatalmak manipulációs tevékenységéről kívánta lerántani a leplet. A szerző utal a Balkán iránti megnőtt nemzetközi érdeklődésre, ám figyelmeztet arra, hogy a főleg francia publicisták által rajzolt

²¹ A folyóirat balkanisztikai profiljáról bővebben ld. Nagy Miklós Mihály fent megadott tanulmányát.

²² *Hunnia függetlensége*. Buda–Pest, 1873. 179. [Eredeti megjelenés: Haala, 1846.]

kép torz, mivel külső szempontokat, nagyhatalmi érdeket tartanak szem előtt, emellett információikat a Monarchia ellenségeitől szerzik.²³ Véleménye szerint a nagyhatalmak feladata az, hogy Európában csökkentsék a háborús feszültséget, nem pedig, hogy kis népek érdekében egymást gyöngítsék. Ez utóbbiaknak be kell illeszkedniük a kollektív biztonság rendszerébe! „... a balkán népeknek is ily útra kell térniök, és az államokat szétbomlasztó törekvések, a gyilkolással és robbantással való nyílt fenyegetések helyett a jelenlegi határok közt kulturális szempontból méltánylást érdemlő munkát kell kifejezniök, amelyre miért ne lehetnének ők is hivatottak, s amellyel megszereznék a nagyhatalmak jóakarátát és elismerését, létüknek feltételét és biztosítékát.”²⁴ A rendet azonban csak a nagyhatalmak, főleg a földrajzilag érintettek képesek megteremteni, s a „magyar–osztrák monarchia” és Oroszország beavatkozási politikája a szerző szerint nem jogosulatlan terjeszkedés, hanem a maguk nyugalmának biztosítása, hiszen „csak egyetlen háború anyagilag is többet kóstálna, mint amennyit mondjuk Montenegró ingó és ingatlan vagyona együttvéve ér.”²⁵ A balkáni birodalmi álmok, Nagy-Bulgária, Nagy-Szerbia, Nagy-Görögország, a „hatalmas Rumánia”, az erős Albánia, és a számbemenő Montenegró eszméje mind etnikailag, mind gazdaságilag tarthatatlan, nem jönnének létre tízmilliónál népesebb, életképes államok. E népek érdeke úgymond a minél szorosabb politikai-gazdasági kapcsolat a Monarchiával, ez lehet jólétük forrása. Emellett nem kell semmiféle expanziótól tartaniuk: „A monarchia nem egy nemzetből áll, s így nem is indul hódító útra se a német, se a magyar vagy a cseh nemzet érdekében. Különben is a népek szabadságának s a történelmi jogoknak a tisztelete oly erős főképp Magyarországon, hogy garanciául szolgálhat a balkán népek számára is, hacsak ambícióik nem a létező keretek szétrombolására irányulnak.”²⁶

²³ „Több hypokrizis, több megtévesztés, áltatás alig olvasható valahol, mint ama nyilatkozatokban, amelyek a balkán-kérdéssel foglalkoznak. A szúnyogot elefánt-tá fűjják fel, biztatják a szegény megtévesztett egyéneket, hogy az emberiség haladása érdekében szerepet követeljenek, amelyet betölteni nem tudnak. Azt mondják, hogy a balkán államok függetlenítése azért történt s azért van arra igényük még egyéb törzseknek is, hogy visszaállítsanak a régi balkán cárságok, amelyeknek nagy szerepük volt a történelemben, s az vár rájuk a jövőben is.” *Ködkép és valóság a Balkánon*. Politikai tanulmány. Budapest, 1906. 3., 12.

²⁴ Uo. 5–6.

²⁵ Uo. 7., 9.

²⁶ Uo. 28–32., 153–154.

E könyv persze visszafogottnak mondható Hoitsy Pál néhány évvel korábban megjelent könyvéhez képest, melyet bátran tekinthetünk a magyar balkáni imperializmus kiáltványának. A szerző a korban elvárható természettudományos érveléssel támasztja alá a nemzet úgymond jogos igényeit: a Kárpát-medence hegy- és vízrajzilag dél felé nyitott, aki tehát itt államot alapít, az örökre expanzióra kényszerül: „Azok az okok, amelyek arra bírták őseinket, hogy minden kínálkozó alkalommal hódítólag lépjenek fel a Balkánon, érvényesülni fognak a jövőendő nemzedékek életében is.”²⁷ Hoitsy reményei szerint a keleti illetve déli szomszédokat még a mostani nemzedék életében sikerül a magyarság érdekkörébe vonni. Az elsődleges célország a délszláv királyság: „Nem tudhatni ma, hogy ténylegesen is elfoglaljuk-e Szerbiát, de az bizonyos, hogy a magyar nemzet akaratát valamilyen formában rá fogja erőszakolni a szerb népre és a szerb kormányra.” Ha e nép ellenáll, „úgy annál rosszabb reá nézve. Erős szomszédot kevésbé tűrhetünk meg a Duna túlsó partján, mint a gyöngét, s az önfenntartás kötelessége fogja parancsolni utódainknak egyenesen a hódítást.” Majd a sor folytatódik: „Bulgária is kénytelen lesz elismerni a magyar supremáciát [...]. Szófiában is hangzatos lesz a magyar nyelv, s közvetlenül érvényesül ott a magyar befolyás.” A vazallusi sorsban még keleti szomszédunk fog osztozni: „Romániának hozzánk való viszonya körülbelül olyanforma lesz, mint Bulgáriáé.” Mindez azonban esetleg csak a távoli jövőben vívható ki, ellenben Boszniát rövid úton Magyarországhoz kell csatolni: a közös igazgatás visszas helyzeteket szül, emellett ezt parancsolják a történelmi jogok és az, hogy a bosnyákokban úgymond él a Magyarországhoz tartozás hagyománya. Dalmácia példája viszont arra mutat rá, hogy a szerző szükség esetén könnyen szögre akasztja hidrológiai érvrendszerét: „Ez az országrész a vízválasztónak túlsó oldalán fekszik ugyan, de Magyarországnak szüksége van reá, hogy a tenger birtokához juthasson általa.” „Okos és belátó utódaink” a szerző reményei szerint meg fogják építeni a Duna–Adria-csatornát Vukovártól Bosznián keresztül Metkoviig, s e tartományok egy idő után „oly idegeníthetetlen részeivé fognak válni Szent István koronájának, mint akár Vas vármegye.”²⁸ Hoitsy egyébként e hódítási kényszer szélésebb

²⁷ *Nagymagyarország. A magyar történet jövő századai.* Budapest, [1902] 26.

²⁸ Uo. 26–28. Hoitsy később konkrétan is kijelöli Nagymagyarország határait: „A természet maga jelölte ki, hogy meddig terjedhet a magyar hatalom és a magyar befolyás. Egyrészt a dinári alpesek vízválasztójáig, beleértve Dalmácia, Bosznia és Szerbia területét. Másrészt a Balkán-hegység vízválasztójáig, beleértve

keretbe helyezi: szerinte Magyarországon, a két nagy kultúrkör törésvonalán fog zajlani a latin Nyugat és a bizánci Kelet közötti végső össze-
csapás, amelyben helyünk egyértelmű: „A magyar nemzet ma a nyugati kultúrának zászlóvivője, előharcosa, s legkülsőbb erődítményének védelmezője, akinek nem szabad állandólag a pusztá védelemre szorítkoznia.” A keleti expanzió előtt azonban a szerző szerint még jó néhány akadály áll: a nemzetközi békemozgalom, a szocializmus, a szlávság. Magyarországnak először is konszolidálódnia kell: igazi fővárost kell építenie, erős ipart és hadsereget kell teremtenie. Erősítenie kell továbbá pozícióját a birodalmon belül: akár fennmarad a Monarchia, akár nem, a magyar király Budapesten fog székelni, nemzetivé válik, mi által a széthúzó nemzetiségek is lojális, odaadó fiai lesznek a nemzetnek.²⁹

Amit a politikai publicisztikában ismertebb Hoitsy itt kifejtett, azt szakszerűbben, a politikai földrajz területén Havass Rezső népszerűsítette. Kortársai szemében „a magyar imperializmusnak lelkes és hivatott bajnoka”, a Magyar Földrajzi Társaság alelnöke, majd tiszteletbeli elnöke. Sikeres nagyvállalkozóként hitelesen hirdethette a – fogalmazzunk így – magyar gazdasági nagytérség programját: „Nekünk nincsenek gyarmataink, s egyelőre ahhoz sincs erőnk, hogy távoli, tengerentúli országokban nagyarányú, más nemzeteket visszaszorító gazdasági tevékenységet fejtsünk ki, a Balkán-félsziget azonban szomszédságával valósággal kínálja számunkra a hegemoniát a gazdasági téren le egészen a Fekete-tengerig és a Földközi-tengerig.”³⁰ Írásaiban Havass kezdetben Fiume fejlesztésére összpontosított, majd Dalmácia Magyarországhoz való (vissza)csatlósát tűzte napirendre, hogy végül eljusson az egész félsziget gazdasági integrációjáig.³¹

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a századelő zaklatott geopolitikai viszonyai között ilyen grandiózus rendezési és gazdaságpolitikai tervek a kettős monarchia kormányzati köreitől sem voltak idegenek.

Bulgáriát s az aldunai vidéket egészen a Fekete-tengerig. Azon túl nem fog terjeszkedni az ország tovább. Filipopolis [Plovdiv – Á. B.] vagy Adrinápoly [Edirne – Á.B.] birtoka sohasé fogja érdekelni.” Uo. 78.

²⁹ Uo. 31–32., 28.

³⁰ *Magyarország és a Balkán*. Budapest, 1913. 2. Általánosítva, inkább a civilizatórikus küldetésre összpontosítva ugyanezen művében így fogalmaz: „Budapest legyen a Balkán Párisa, s a magyar gazdasági és szellemi erő terjessze szét jótékony hatását a Balkánon a Dunától a Földközi-tengerig s a Fekete-tengertől az Adriáig.” Uo. 198.

³¹ Hajdú i. m. 23.

A mindenkori hadvezetés ekkor már fél évszázada szorgalmazta a Nyugat-Balkán megszállását, különösen az adriai zsáktengerből kitörést kínáló Thesszaloniki birtokba vételét.³² A századelőn azután maga a frissen kinevezett külügyminiszter, Aehrenthal fejtette ki emlékiratában, hogy Dalmáciát és az anektálandó Bosznia-Hercegovinát Horvát-Szlavónországhoz kell csatolni, de a magyar korona fennhatósága alatt. Magyarország ezáltal úgymond kilépne kontinentális státusából, erős kereskedelmi flottához jutna, ugyanakkor fokozottan ki kellene vennie részét a közös hadsereg és hadiflotta fejlesztéséből. Ezt létérdekének is tartaná, mert a nyugati délszláv térség uraként s egyben tengeri hatalomként szükségszerűen szembe kerülne Szerbiával és Olaszországgal. Az osztrák nagyhatalmi politikában érdekeltté tett Budapest földnád tehát „dualizmusellenes allűrjeit”, s viszonzásként rá lehetne kényszeríteni, hogy huszonöt évre kösse meg a vámuniót.³³

Évtizedekkel később azután a Balkán-háborúk hozta változások, a térkép teljes átrajzolódása Strauszt újabb átfogó monográfia megírására ösztönözte. Az előszóban szembesíti az olvasót az új geopolitikai helyzettel, és józanul leszámol a magyar szupremácia gondolatával. „Időszertlen is volna ma a magyar olvasók elé varázsolni nemzeti aspirációink legfellegzőbb ábrándját, amely ma szinte délibábnak tetszhetik. Súlyos küzdelmet folytatunk. Nyelvünket, ősi jogainkat még saját határainkon belül sem tudjuk érvényesíteni. Távobabb estünk ma, mint voltunk attól a céltől, hogy hazánk legyen a Balkán-országok politikai és szellemi vezetője.” Ám más téren Magyarországnak változatlanul vannak esélyei. A politikai imperializmus helyett gazdaságit kell kifejleszteni, de ezt sem egyoldalú érdekérvényesítésként képzelet a szerző: „Ez a terjeszkedés ne történjék az erősebb jogán, hanem a kölcsönösség, a viszonyosság szellemében legyenek a keleti országok iparcikkeink készségei vevői.” A Balkán-háborúk eredményeképp végbement területi, államjogi változások talán soha vissza nem térő alkalmat jelentenek, ezért tarthatatlan, hogy „nemzetünk nagyjai” elhanyagolják a Keletet. Ennek megváltoztatására „tájékozatlan óhajtom

³² Palotás Emil: *Az Osztrák–Magyar Monarchia balkáni politikája a berlini kongresszus után 1878–1881*. Budapest, 1982. 9.; részletesebben: Bencze László: *Bosznia és Hercegovina okkupációja 1878-ban*. Budapest, 1987.

³³ Somogyi Éva: Aehrenthal birodalmi reformtörekvései 1906–1907. *Századok*, 1986. 791.

a tőkepénzeseket, iparosokat és kereskedőket a Balkán-népek földművelési, ipari, kereskedelmi, közlekedési viszonyairól.”³⁴

Immár a világháború fejleményei, azaz Szerbia megszállása tette lehetővé Németh József számára, hogy alaposan bejárja déli szomszédunkat, és arról átfogó ismertetőket jelentessen meg.³⁵ Ugyanekkor több újságíró is a térségbe utazott, hogy kihasználva a győztes hadijelentések keltette érdeklődést színes útirajzzal álljon elő.³⁶

Az erőviszonyok változása, az Antant várható győzelmének következményei túlságosan későn és felemás módon szűrődtek le fajsúlyosabb geopolitikai munkában. Jászi Oszkár könyve, mely 1918 októberében jelent meg, az események rohanása közepette már csak emléket állíthatott a hazai polgári radikalizmus sok szempontból merev és elszigetelt Közép-Európa-elképzelésének. Jászi öt tagállam – Magyarország, (német-)Ausztria, Csehország, Lengyelország és Illyria – szövetségként képzelte el az új Monarchiát. Témánk szempontjából az az érdekes, hogy a délszláv tagállam a megszállt Szerbiát és Montenegrót is magában foglalta volna, mi által egy 170 000 km² területű, körülbelül tízmilliós lakosságú alakulat jött volna létre, föltehetően Szarajevó fővárossal. Szerbia gazdasági és politikai igényei így kielégítvén egy csapásra megoldódna az Európát fölgyújtó délszláv kérdés. Jászi tisztában van ugyan a mély kulturális törésvonalakkal, ám túlzott optimizmussal elsiklik fölöttük: „Az új államiság népének kisebbik fele tartoznék ugyan a róm. katolikus egyházhoz, de e rész kultúrája annyival régibb és intenzívebb s egyáltalán az egész szerb–horvát terület gazdaságilag és kultúrában annyira Közép-Európától függ, hogy az új Illyria sokkal inkább nyugati keresztény, semmint bizánci képződmény volna, bár a dunai demokratikus konföderációban a nyugati és keleti kereszténység ellentéte nem játszana nagyobb szerepet, mint Nyugat-és Közép-Európában a katolicizmus és protestantizmus ellentéte.”³⁷ A könyv szerint – éppen a kulturális

³⁴ *Az új Balkán-félsziget és a török birodalom.* Politikai, gazdasági tanulmány. Budapest, 1913. XI–XII.

³⁵ *Ó-Szerbia és Szerb-Macedonia közgazdasági leírása.* Budapest, 1916.; *Szerbia egyetemes leírása.* Budapest, 1918.

³⁶ Herczeg Géza: *Végig Szerbián. Az osztrák–magyar, a német és a bolgár hadsereggel a balkáni harctéren.* Budapest, 1916.; Lengyel Géza: *Balkán. Szerbek, muzulmánok és más balkániak* (útirajzok). Budapest, 1916.; Lévai Mihály: *A fekete hegyeken. Haditudósítások Montenegró kapitulációjáról* (elbeszélések). Budapest, 1916.

³⁷ *A Monarchia jövője. A dualizmus bukása és a dunai egyesült államok.* Budapest, 1918. 38., 40–41.

orientáció miatt – elfogadhatatlan a Monarchia délszláv részeinek elszakítása, egyesítése Belgráddal, ám a háború előtti független Szerbia, továbbá „a két balkáni operettállam”,³⁸ Montenegró és Albánia visszaállítása ugyanígy „haladásellenes és reakciós program”,³⁹ mely csak tovább élezné a délszláv irredentizmust.

A javasolt rendezés Jászi szerint „előnyös és áldásos” lett volna a Balkán számára. A konszolidált délszláv tagállam nyilván hajlana Bulgáriával a méltányos kompromisszumra Macedónia megosztását illetően, s a szoros „faji és nyelvi kapcsok” a bolgárokat is beépítenék a délszláv egységbe, sőt az integrációs folyamat haladna tovább: „ez a szövetség, ha csakugyan életképes alapokon, a megértés és a méltányosság szellemében alakul ki, olyan vonzerőt gyakorolna a többi Balkán-államokra: Romániára, Bulgáriára és Görögországra is, hogy azok előbb-utóbb csatlakoznának hozzá.” Jászi a lehető leglogikusabb, legésszerűbb döntésnek tekinti ezt a lépést, hiszen „egy nagy, demokratikus, a legmesszebbmenő geográfiai, etnográfiai és klimatikus munkamegosztáson nyugvó államszövetség tagjai lehetnének, a világbirodalom összes előnyeit élvezhetnék, nemzeti létük és kulturális sajátosságuk legteljesebb biztosítása mellett. Minden, ami a kisállamiságban érték és komoly tartalom, megmaradna számukra, ami teherként és nyűg lenne, az elkerültetnék.”⁴⁰

Szembevetendő, hogy Jászi egyrészt egységes nemzetnek tekintette a délszlávokat, másrészt a Monarchia románjait nem kívánta külön tagállamban egyesíteni. A koncepció gyenge pontja – amely persze a magyar államjogi gondolkodás szemében természetes, megkérdőjelezhetetlen tételnek számított –, hogy a szent istváni államot nem hogy föderalizál-

³⁸ „... melyek kellő geográfiai, gazdasági és etnográfiai alap nélkül szűkölködve, csak arra jók, hogy tehetőségellen dinasztiák és diplomaták fűtsék a pusztá létük által táplált zavarokat és elégtelenségüket.” Uo. 42.

³⁹ Jászi erélyes szavakkal ítéli el a szerinte életképtelen Albánia létrehozását: emlékeztet rá, hogy a terület „a düledező Törökország legvéresebb és legelmaradottabb darabja volt, valóságos középkori rablófészek az európai kultúra testében. Északon laza törzs és klánszervezet, délen néhány hatalmas feudális dinasztia, megközelíthetetlen hegyszakadékok zsványvilága; éhes pásztortörzsek szakadatlan véres viszálya, vendetta és nőrablás; a termékeny vidékeken nagy elnéptelenedés a primitív jobbágyrendszer következményeként; északon szlavizált muzulmánok, délen görög ortodoxok, teljes analfabetizmus, a dialektusok zavarosa, az albán nyelv elmaradottsága és fejletlensége; véres viszályok és gyilkosságok a törzsfőnökök és a feudális nagyok között: így festett az a nemzeti kohézió, amelynek számára külön államiságot kellett teremteni.” Uo. 42.

⁴⁰ Uo. 71–73.

ni nem kívánta, de semmiféle területi autonómiát nem tartott megengedhetőnek, mivel a polgári radikalizmus nem kisebb közjogi–közigazgatási egységek kialakításától, hanem a teljes körű integrációtól, hosszú távon pedig az asszimilációtól várta a nemzetiségi kérdés megoldódását. Az események persze túlhaladtak az írón, és a megjelenés napjaiban, immár nemzetiségi miniszterként éppen a területi autonómiák kialakításáról kellett tárgyalnia a román, szlovák, ruszin delegációkkal.

A két világháború közötti időszak

A Monarchia fölbomlása, a versailles-i békerendszer új helyzet elé állította a magyar elitet,⁴¹ hiszen a függetlenné vált országnak ki kellett építenie a külügyi intézményeket, és meg kellett határozni a prioritásokat. A Balkán változatlanul fontos szerepet kapott: Budapest aspirált a térségből kiszorult Bécs helyére, és kereskedelempolitikailag fontos volt, hogy az ország itt tudott a legrövidebb idő alatt kijutni a tengerre.⁴²

Változatlan maradt a témában publikálók többségének az alapállása is: egy nagy kultúra fensőbbiségével, civilizatórikus küldetésstudattól hajtva néztek le a Balkánra. Ezt tükrözi például a kiváló Bulgária-szakértő, Fehér Géza munkássága, aki Kanitz-életrajzában a következőképpen fogalmaz: „A magyar állam gátján megtörtek a népvándorlás összes hullámai, s így nem boríthatták el Nyugat-Európát. De van a magyarságnak a maga és a Balkán szempontjából is fontos világtörténelmi hivatása [...], az hogy a Nyugat kultúráját a maga képére gyúrva átadja a Balkánnak, hogy a Balkán népeinek szellemi és anyagi kultúrában vezetője legyen.” Ám ma több figyelem jut a legjelentéktelenebb nyugati államra, mint a Balkán országaira. Holott „a nyugati népek közül elsősorban a magyarság útja vezet a Balkánra, a magyarság kultúrája, ipara, kereskedelme kell, hogy dolgozzék ott”⁴³

Ettől egészen elütő az egyébként is öntörvényű Németh László fölfogása, aki a magyarságot sorsa, és kultúrája alapján teljes mértékben besorolja a kelet-európai kis népek közé: „itt élünk egy sorsközösségben,

⁴¹ A tanulmányban nem foglalkozom a határon túli magyar ún. közvetítő irodalommal.

⁴² Hajdú i. m. 25.

⁴³ Fehér i. m. 5–6., 8.

egymásról mit sem tudva. Igazán itt az ideje, hogy megismerjük tejestvéreinket, akikkel egy sors száraz emlőjét szoptuk.⁴⁴

A hangsúlyozott érdeklődést tükrözte a *Külgügyi Szemle* 1922-es Balkán-száma, ahol megfogalmazódott egy Balkán Intézet illetve Bizottság felállításának gondolata. Ez most sem valósult meg, viszont 1934-ben Gál István szerkesztésében megindult az *Apollo* (1939-ig jelent meg), melynek írásai a dunai és balkáni kérdéseket elemezték. Az MTA Keleti Bizottsága inkább a Távol-Kelettel foglalkozott, a Teleki Pál által 1926-ban alapított Államtudományi Intézet pedig általában a szomszédokkal, főleg Romániával és a délszláv királysággal. Teleki ugyanebben az évben az egyetem Közgazdaságtudományi Karán megszervezte a Keleti Intézetet, melyben nyelvi, gazdasági és politikai képzés folyt.

A Harmadik Birodalom terjeszkedése, az Anschluss és München által megindított expanzió ismét új geopolitikai feltételeket teremtett. A kivárára építő, mozgásterét megőrizni kívánó magyar elit számára Jugoszlávia maradt az egyetlen csatorna, amelyen keresztül esetleg kiépíthette nyugati kapcsolatait, ezt tükrözte az 1940 decemberében Belgráddal kötött örök barátsági szerződés. A tudományos és külügyi körökben egyre gyakrabban hangzott el, hogy anyagi forrásokat és szakembereket kell mozgósítani a balkáni országok megismerésére és megismertetésére, intézményi és személyes kapcsolatok kiépítésére. Elvi alapként változatlanul Magyarország vezető szerepe, valós és vélt történelmi érdemei szolgáltak, amit például Budapest polgármestere a következőképpen fogalmazott meg: „A múltban Budavára a nyugati műveltség védőbástyája volt, a Duna völgyében, a Balkán kapujában képviselte az európai civilizációt. Hosszú időn keresztül verte vissza a keleti barbár támadásokat, amelyek a kereszténységet, az európai keresztény kultúrát akarták elpusztítani. [...] Magyarország mindenkor a közvetítő szerepet játszotta nyugat és kelet között, főképen a Balkán felé alkotta azt a kaput, melyen keresztül az európai műveltség eljutott a Balkánra.”⁴⁵

⁴⁴ Tejestvérek (1932). In: Ring Éva (vál.): *Helyünk Európában. Nézetek és koncepciók a 20. századi Magyarországon*. I. k. Budapest, Magvető, 1986. 256.

⁴⁵ Szendy Károly: *Budapest és a Balkán kulturális kapcsolatai*. Balkán-füzetek 9. Budapest, Magyar Külügyi Társaság Balkán-Bizottsága, 1943. 4–5. Szendy kiemeli, hogy a főváros mindig fontos kereskedelmi és szellemi csomópontot jelentett a déli szláv népek számára: a nemzeti ébredések korában termékenyítő hatások indultak ki Pest–Budáról, az európai kultúrát közvetítették a Dunán lemenő hajók is. „Budapest történelmi szerepe európai érdek volt, és hasonló hivatással európai érdek lesz a jövőben is. [...] Mikor Budapestet világvárosi színvonalra

Az említett erősödő délszláv orientációt kívánta szolgálni Ferdinándy Mihály és Gogolák Lajos rövid kapcsolattörténeti áttekintése, melynek zárószavai is a közeledést, a megértést szorgalmazzák. Itt egy szerb író nő idézi Danilo montenegrói trónörökös 1900-ban mondott, Magyarországot (Alföld, Kiskőrös, Debrecen) méltató lelkes szavait. A trónörökös nem járt hazánkban, ismereteit Petőfi verseiből merítette. Hazatérése után az író nő meghallotta, amint egy helyen a Falu végén kurta kocsmát énekelték a tamburica mellett mulatók. „A világháború küszöbéről szól felénk ez a rokonszenvező hang, mely talán magában is megmutatja, hogy a szerb–magyar érintkezéseknek merre kell haladniuk. A kölcsönös megismerés nyilván sokat használhat mindkét népnek, melyet a történelmi sors sokszor állíthatott egymással szembe, de amelyekben mégis annyira megvannak a megértésnek lelki és alkati lehetőségei.”⁴⁶

Inkább csak a horvát–magyar kapcsolatokat érinti a Gáldi László–Hadrovics László–Kardos Tibor által írott füzet, amely a magyarok főként átadó jellege mellett elismeri a kétirányú hatásokat: „A terület [azaz Horvátország – Á. B.] kultúrájának kiformalásában egyaránt döntő tényező volt az olasz és a magyar műveltség, az utóbbi különösen hősi életformájával és társadalmi szervezetével. Horvátok és dalmaták viszont a maguk erejét hozzáadták a magyar műveltséghez.”⁴⁷

Hadrovics László néhány évvel később újabb rövid áttekintést adott ki. Itt ugyanúgy kiemelt helyet igényel Magyarország számára, ám új vonásként ezt megfeszített kutatómunkához, szellemi fölkészültséghez köti: „A magyarság igazában csak akkor lehet jogosult a Kárpátmedencében politikai vezető szerep betöltésére, ha egyúttal vállalni tudja azt a kulturális feladatot is, mely földrajzi helyzetéből szükségszerűen adódik. A két teljesen különböző kulturális világ között, Nyugat és Kelet határán álló magyarságnak elsőrendű kulturális missziója csak az lehet, hogy egész lényével a nyugati műveltséget vallva, ennek értékeit Kelet

emeltük, úgy külső alakjában, mint belső szervezetében, a jövőre vonatkozó magyar felkészültséget és rátermettséget erősítettük. Egyúttal kulturális helyzetet emelünk a baráti keleti szomszédoknak is, és pedig kivétel nélkül, hogy ez a hovatovább 2 milliós város mintegy kultúrközpontja legyen a Közel-Keletnek.” A polgármester emlékeztet rá, hogy a Balkánról vasúton, vízen, levegőben egyaránt Budapesten átszállva lehet Európába jutni. Uo. 7–8.

⁴⁶ *Magyarok és délszlávok*. Budapest, 1940. 43–44.

⁴⁷ *Magyar–olasz hatás a Balkánon*. Balkán-füzetek 2. Budapest, Magyar Külügyi Társaság Balkán-Bizottsága, 1942. 26.

és Délkelet felé közvetítse. A vele sorsközösségben élő kisebb-nagyobb népek és néptörödékek között tehát csakis akkor követelheti magának a politikai rendszerező és rendfenntartó szerepét, ha kulturális felkészültsége egyúttal képessé teszi arra, hogy ezeket a népeket, vagy néprészeket a nyugati műveltség számára megnyerje.” Itt is hangsúlyozza, hogy kétirányú kapcsolatokról, tehát kölcsönhatásokról kell beszélnünk: „Ezzel párhuzamosan azonban arról is tudomást kell vennünk, hogy évszázadok folyamán a szomszédos népekkel való kulturális érintkezés milyen javakkal gazdagította a magyar művelődést. Ez a kétirányú kutatómunka, t. i. a magyarság közvetítő és befogadó szerepének feltárása lassanként egészen új disciplínákat alakít majd ki történettudományunk, irodalomtörténetünk, néprajzunk, nyelvtudományunk stb. területein.”⁴⁸ A kötetben egyébként hagyományos módon elsősorban a délszlávokra gyakorolt magyar hatás domborodik ki.⁴⁹

Ugyanígy az igen feszült magyar–román viszonyt szerették volna történetileg tisztázni az ekkor megjelent kiadványok.⁵⁰

A filológusok és történészek mellett természetesen a diplomaták is aktivizálódnak ezekben az években. 1941. márciusában meg-, pontosabban újjáalakult a Magyar Külügyi Társaság Balkán-Bizottsága. Mint az eseményről tudósító kiadvány megjegyzi: „... az alakuló ülés olyan időpontban történt, amikor a nemzetközi politikai érdeklődés középpontjában a balkáni kérdés állott, és ez a magyarázata annak, hogy mind hivatalos magyar körök, mind pedig a magyar politikai és társadalmi élet legkiválóbb képviselői részéről várokozásokon felüli érdeklődés nyilvánult meg.”⁵¹ Kenéz Béla magyar királyi titkos tanácsos, nyug. miniszter, a Külügyi Társaság elnöke a következőkben foglalta össze a már 1939-ben eltervezett Balkán Bizottság munkatervét: „E bizottság közvet-

⁴⁸ *Magyar és déli szláv szellemi kapcsolatok*. Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1944. 3–4.

⁴⁹ „A magyarság ebben a nemzeti megújulásban a Duna-medence népei között mindig előljárt, vezető szerepet vitt s a nyugatról kapott új eszméket, keleti és déli szomszédai felé állandóan közvetítette. A horvát nemzeti öntudatosodás sok tekintetben magyar hatás alatt és magyar mintára ment végbe.” Uo. 25. Egyes szerb fejezetcímek: „A magyar kulturtalaj hatása”, „A serkentő magyar példa. A klasszikus magyar irodalom a szerbeknél”.

⁵⁰ Gáldi László: *Magyar–román szellemi kapcsolatok*. Budapest, 1942.; I. Tóth Zoltán: *A román nemzettudat kialakulása a moldvai és havasalfjai krónikáirodalomban*. Budapest, 1942.; Deér József (szerk.): *Magyarok és románok I–III*. Budapest, 1943–1944.; Gáldi László–Makkai László: *A románok története, különös tekintettel az erdélyi románokra*. Budapest, é. n. stb.

⁵¹ *Magyar Balkán-intézet felé*. Budapest, 1941. 3.

len céljául tűztük ki egyrészt a balkáni államok megismerését és megismertetését adatok gyűjtése, tanulmányutak, szakkönyvtár létesítése, előadások tartása, idevágó munkák és értekezések kiadása útján, másrészt a nemzetközi kapcsolatok kimélyítését az azóta részben meg is valósult kulturális egyezmények előkészítése, tanár- és diákcsere, egyetemi tanzsékek szervezése, a balkáni népek nyelvével, főleg a délszláv és különösen bolgár nyelvek iránt az érdeklődés felkeltése, hasonló célú balkáni Intézetekkel való közreműködés és egyéb eszközök segítségével.⁵² Mint rámutatott, Magyarország számára különösen fontos ez a terület: „Mi nemcsak összekötő vonalai vagyunk, szárazon és vízen, a nyugati államok és a Balkán közt lebonyolódó forgalomnak, de ránk nézve is kulcsa a Balkán a Dél fontos közlekedési vonalainak és a tengerhez vezető kijáratnak. Fogyasztópiaca fejlettebb iparunknak: mezőgazdasági gépeinknek és villamossági iparunk termékeinek, emellett agrárjellegénél fogva összehangolódásra, sőt regionális együttműködésre utalt érdekközösséget jelent mezőgazdaságunkra nézve a tengerentúli államok versenyével szemben. Behozatalunknak normális időben ma is 11–12%-a onnan származik s kivitelünknek 1/10-e odairányul de gazdasági kapcsolataink fonalát megfelelő intézkedésekkel még sűrűbbre szőhetjük.”⁵³ Az elnök ugyanakkor nem hallgatta el, mennyire problémás térségről van szó, ám ez még inkább sürgeti a fokozott magyar szerepvállalást: „A földrajzi és gazdasági adottságainál fogva mindkét oldalról felé irányuló érdeklődés és a megnyerésére irányuló törekvés egyrészt, másrészt a faji ellentétek, amelyet egyes népeinek temperamentuma, a vallási elkülönülés, a kultúra eltérő (nyugati vagy bizánci) iránya, helyenkint alacsony foka csak még élesebbre köszörülnek és az elfajulásig feszítenek, a Balkánt Európa puskaporos tornyává tették. Azonban az egész világnak és nem utolsósorban Magyarországnak is érdeke, hogy ezt a puskaporos tornyot a konszolidáció, a békés szellemi és gazdasági együttműködés őrtornyává és műhelyévé nemesítsük.”⁵⁴

Drucker György miniszteri titkár, a *Külgügyi Szemle* felelős szerkesztője emlékeztetett rá, hogy a Balkán Bizottság már 1921-ben megalakult, majd megszűnése után 1939 tavaszán fölmerült az újjáalakulás gondolata, de a feszült külpolitikai helyzet és a II. világháború kitörése a formális keretet és a rendszeres, intenzív kutatást nem tette lehetővé. Ennek

⁵² Uo.

⁵³ Uo. 3–4.

⁵⁴ Uo. 4.

ellenére számos népszerűsítő előadás hangzott el, a *Külügyi Szemle* bolgár, szerb, horvát, román folyóiratokkal cserélt írásokat, s dolgozott ki terveket tanulmányutakra, amelyek azonban a politikai helyzet miatt elmaradtak. Drucker ezek után ismertette – az 1939-ből átvett – munkatervet: „1. A balkáni államok népeire, társadalmi, kulturális, gazdasági stb. viszonyaira vonatkozó adatok szakszerű gyűjtése, feldolgozása és rendelkezésre bocsajtása. Hazai és külföldi balkán-bibliográfia készítése; 2. Szakkönyv- és folyóirattár, lapkivágat-, térképgyűjtemény stb. létesítése; 3. Előadások szervezése hazai és külföldi szakelőadók bevonásával (csereelőadások); 4. Az egyes balkáni kérdéseket tárgyaló tanulmányok, monográfiák, nagyobb munkák megjelentetése; a hazai közönségnek és sajtónak hetenként kiadandó (könyvatos) jelentések útján az egyes balkáni problémákról való állandó tájékoztatása; 5. A *Külügyi Szemlé*nek a Balkán-tudomány szolgálatába állítása olyképpen, hogy ily tárgyú kisebb-nagyobb tanulmányokat a jövőben gyakrabban tesz közzé és külön Balkán-rovatot tart fenn; 6. Tanulmányutakat rendez az egyes balkáni államokba az ottani viszonyok tanulmányozására és tudományos és személyi kapcsolatok fejlesztése céljából; 7. A kapcsolatokat fölveszi és kimélyíti hasonló Balkán-intézményekkel (pl. belgrádi Balkán-Intézet), odahat, hogy ily helyeken magyar előadók mind gyakrabban szerepeljenek; 8. Mindent elkövet a balkáni népek, különösen délszlávok (bolgárok) nyelvének elsajátítása érdekében. E célból ily nyelvtanfolyamok hazai létesítését kezdeményezi, ily tanfolyamok védnökségét vállalja, e célból lehetőség szerint a balkáni államokba ifjakat küld ki stb.; 9. Általában mindent elkövet, hogy a magyar társadalom érdeklődését a balkáni népek iránt felkeltse, az egyes balkáni államokkal való társadalmi, kulturális kapcsolatokat kimélyítse és az ily irányú különböző kormányzati intézkedések számára a megfelelő légkört teremtsen meg, ilyenek: Kultúregyezmények kötése az egyes balkáni államokkal, ennek keretében magyar tanszékek, lektorátusok, kollégiumok felállítása, csereösztöndíjak létesítése, Balkán-tanszékek létesítése a hazai egyetemeken, stb.”⁵⁵

Drucker szerint „azért is cselekedni kell, mert külföldön, Németországban, Angliában, Amerikában jól dotált intézmények évek óta végzik a kutatást, a legközvetlenebbül érdekelt Magyarország se m maradhat le. Magyarországon az elmúlt évszázad második felében balkáni irodalmunk már igen jelentős volt. Ma is szétszórva, részben az egyes egyete-

⁵⁵ Uo. 4–6.

meken és a volt ösztöndíjasok között nagyszámban találunk különösen fiatal tudósokat, akiknek összefogásával a tudományos Balkán-kutatás a Magyar Külügyi Társaságnak ebben a Balkán-Bizottságában – addig is, amíg ebből egy Balkán-Intézet kialakulhatna – megindulhatna.⁵⁶

Ezek után Horváth Jenő diplomáciatörténész előadása hangzott el *A Balkán-kutatás kérdése Magyarországon* címmel, majd Gál István, az *Ungarn* segédszerkesztője beszélt („Magyarországi Balkán-Intézet felé”) egy felállítandó intézetről, megfelelő szakkönyvtárral.⁵⁷ Összefoglaló indoklása szerint „... kötelezővé teszi ezt számunkra annak a hosszú sor kutatónak a kézzelfogható munkássága is, akik az utóbbi két évtizedben a magyar nemzeti érdekek figyelembevételével, nemegyszer sanyarú viszonyok között dolgoztak, déli és délkeleti szomszédainkkal való százas érintkezéseink, kapcsolataink és együttélésünk múltjának kivizsgálásán. De kötelez bennünket egy ilyen természetű intézmény megteremtésére az európai kultúrnemzetek sorába való tartozás igénye és last but not least az a geopolitikai és történelmi sorshelyzet is, mely természetessé teszi, hogy a dunai, kárpáti és balkáni Európa kérdéseiben a magyarság nélkül semmi maradandót végezni nem lehet.”⁵⁸

Gál István hamarosan tanulmánykötetet (valójában egy ankét hozzájárulásait) is kiadott a magyar–balkáni kapcsolatokról, több mint harminc történész, irodalmár, nyelvész, zenetudós, természettudós, diplomata foglalta össze néhány oldalban szakterülete eddigi eredményeit és a legfontosabb teendőket. Bevezető tanulmányában Gál István három területen sürgetett elmozdulást: 1. nyelvtanítás, akár középiskolás fokon (utal Kniezsa István véleményére, aki szerint elemi érdek volna szláv nyelven értő tudós-generáció kinevelése, Féja Gézáéra, aki az 5. osztálytól bevezetné egy közép- vagy kelet-európai nyelv, rendkívüli tárgyként esetleg egy másik oktatását. Balogh József két-két fiatalat küldene Belgrádba, Zágrádba, Szófiába, Athénbe, Isztambulba, Ankarába, a második évi ösztöndíj feltétele a sikeres nyelvvizsga lenne, így 1946-ra meg lehetne vetni Balkán-tudományunk alapjait; 2. reprezentatív folyóirat alapítása: vagy magyar nyelvű, akkor határon túli, a nyelveket értő magyarok írják, vagy közös dunai folyóirat, ki-ki a saját nyelvén adhatna írást. Gál emlékeztetett

⁵⁶ Uo. 6.

⁵⁷ Gál óriási hibának minősítette Kállai Béni, Thallóczy Lajos, Margalits Ede, Bajza József páratlan magánkönyvtárát szétszóródni hagyni, de három-négy fiatalember úgymond könnyedén számba vehetné, rendezhetné az anyagokat. Uo. 15.

⁵⁸ Uo. 12.

rá, hogy Teleki Pál már 1916-ban tervezte, végülis egy központi kiadvány helyett az *Apollo* (1934–1939), az *Archivum Europae Centro-Orientalis* (1936–) és a *Donaueuropa* (1941–) próbálta betölteni ezt a szerepet. 3. magyar Balkán-Intézet felállítása. Az I. világháború alatt Teleki Pál és Cholnoky Jenő adott be memorandumot a Magyar Földrajzi Társasághoz, Teleki az Akadémiahoz is. A háború után Bajza József sürgette az 1917-ben tervbe vett szegedi Balkán-Akadémia megalapítását.⁵⁹

A vékony kötet természetesen csak kiáltványnak tekinthető, mint ahogy a fenti, a háború alatt megjelent kiadványok sem haladták meg az igényes ismeretterjesztés szintjét. A kutatómunka változatlanul a jövő feladata maradt.

A Külügyi Társaság Balkán Bizottsága 1941–1942 folyamán nagyszabású előadásorozatot szervezett a fővárosban és a vidéki egyetemi városokban. Mivel a pécsi bölcsészkar megszűnt, a balkáni kapu pozíciójára pályázó város elérte, hogy 1943-ban létrejöjjön itt a Dunántúli Tudományos Intézet. Kis létszáma miatt azonban nem válhatott igazi Balkán Intézetté. Az intézményesülésben ezenkívül jelentős lépés volt, hogy a visszacsatolt Újvidéken 1942-ben létrejött a M. Kir. Keleti Kereskedelmi Főiskola. A közvélemény ekkor ezt a várost tartotta a magyar balkáni behatolás kiindulópontjának, ezt kívánta előkészíteni a Főiskola gyakorlatias tananyaga. Falain belül szerveződött egy külön Balkán Intézet is, mely számos előadást szervezett, és gazdag szakkönyvtárt valamint térképgyűjteményt alakított ki.

A második világháború után

A világháború vége ismét új, ha tetszik, tiszta lapot nyitott a magyar balkanisztika történetében. A vesztes ország gondolkodóinak belső meggyőződéstől vezérelve vagy csak az új hatalmi viszonyok által kényszerítve le kellett számolniuk a magyar civilizatórikus küldetéstudattal és szupermácia-tervekkel. Elemi érdek volt – egyrészt a partizánok által léteben fenyegetett délvidéki magyarság védelme, másrészt a szovjet jelenlét ellen-súlyozása érdekében – a kapcsolatok normalizálása Jugoszláviával, ugyanakkor bizonyos derűlátásra adhatott okot a felhőtlennek látszó, valutamutató és államszövetség felé mutató magyar–román államközi viszony.⁶⁰

⁵⁹ Uo. 6–28.

⁶⁰ A háborús évek színvonalas publikációs tevékenységét folytatták olyan alaplakások mint: Szenczei László: *A magyar–román kérdés. Történeti és politikai tanulmány*. Buda-

Általánosabb szinten ugyanakkor újra kellett gondolni Magyarország helyét, térségi kötődéseit és történelmi hivatását. A *Közép-Európa* fogalom a közvélemény szemében a náci propagandához kötődött, ezért 1945-től egyéb kifejezésekkel találkozunk az ígéretesen szaporodó kiadványokban: *Duna-völgy, Délkelet-Európa, Közép-Kelet-Európa, Kelet-Európa*.⁶¹

Az új geopolitikai gondolkodást testesítette meg az ismét Gál István által szerkesztett, de immár szélesebb régiót felölelő *Magyarország és Keleteurópa* című terjedelmes kézikönyv. Szellemiségét markánsan tükrözi Balázs János bevezető tanulmánya, melyben elveti a magyar politika és tudomány addigi alapállását Az új idők jeleként a korábbi, szellem-történelmi megközelítés alapvető fogyatékoságának tekinti, hogy a szerzők nem vettek tudomást „az egyes népek társadalmi, gazdasági viszonyainak, osztálytagozódásának, termelési tényezőinek rendkívül fontos körülményeiről.”⁶² A szerző kárhóztatja a térségben mindazidáig érvényesült nagyhatalmi befolyást és e népek egymás ellen történő kijátszását: „Eddig még sohasem történt meg, hogy valamennyien felismerték volna közös érdekeiket s ezek ellenségét egyformán külső hatalmakban, valódi elnyomókban látták volna, sokkal szívesebben szegődtek azok csatlósává, csakhogy pillanatnyi előnyhöz jussanak szerencsétlen szomszédjaik rovására.” A szerző egyértelműen megragadja a történelmi felelősséget: „E szemlélet táplálója végső fokon a német hódításvágy volt, ennek legvilágosabb kifejezése pedig a hírhedt kultúrlejtő-elmélet. [...] Azt is meg kell állapítanunk, hogy e német imperialista szemlélet mellett a Habsburg-monarchia örökségként egy külön osztrák imperialista látásmód is fel-felbukkant, amire elég jó példa Bleyer ú. Bécsikapu-elmélete.”⁶³

Balázs János érzékelteti, hogy 1945-ben új korszak kezdődött a térség lakói számára: a dunai népek: magyarok, csehek, szlovákok, románok,

pest, 1946.; I. Tóth Zoltán: *Az erdélyi román nacionalizmus első százada 1697–1792*. Budapest, 1946.; Makkai László: *Magyar–román közös múlt*. Budapest, 1947.

⁶¹ Hajdú i. m. 38.

⁶² Keleteurópa és az összehasonlító történetírás. In: Gál István és mások (szerk.): *Magyarország és Keleteurópa. A magyarság kapcsolatai a szomszédnépekkel*. Budapest, Officina, 1947. 9.

⁶³ Uo. 11–12., 14. A szerző azonban a kis népek tudósait is a vádoltak padjára ülteti: „A dunai népek majd mindegyike súlyosan vétkes ebben az esztelen hatalmi tébolyban, mely még tudományukba is beférközött. Üsd fel bármelyik művüket, melyet egymásközi dolgaikról írtak. Hol a mű, mely mögött nincs hátsó szándék, a legtöbbször uralmi mellékgondolat? Mindegyiküket csak az érdekelte, hogy az ő irodalmából, nyelvéből, szokásaiból, intézményeiből mi hatott a másikra.” Uo. 15.

délszlávok és mások (a magyarok tehát besoroltatnak a kis népek közé!) „belépőjegyet kapnak Nyugateurópa népeinek zártkörű hangversenyébe”.⁶⁴ Ehhez azonban egymás iránti figyelemre és a történészek, nyelvészek, irodalmárok, zenetudósok, néprajzosok körében gyökeres szemléletváltásra van szükség: „Az összehasonlító tanulmányok az imperialista hatásvadászatnál sokkal hűbb, igazibb eszközei lehetnek a dunai népek önismeretének. Kiindulópontjuk nem merev uralmi önhittség, hanem az őszinte törekvés egymás megismerésére, mindenekelőtt a közös vonások kiemelése.”⁶⁵ A szerző utal a korábbi magyar hagyományokra (Bartók, Zolnai Béla, Eckhardt Sándor, Németh László és a *Tanú*, az *Apollo*, a *Századunk*, a *Szocializmus*, a *Szép Szó*, a *Korunk*), s ezekre is építve sürgeti egy *Encyclopaedia Danubiana* megszerkesztését. Az összefoglaló kiadvány-sorozat a következő területeket ölelné föl: széleskörű és tárgyilagos szociológiai helyzetkép (társadalmi viszonyok, osztályok alakulása, termelési viszonyok fejlődése), a dunai népek történelmének, kultúrájának alapos ismertetése (a nyelvek vizsgálata, összevetése, struktúrák, jövevényszavak vizsgálata), majd a „közös szempontú, de egyelőre külön-külön megírt magyar, cseh, szlovák, román, szerb, horvát irodalomtörténet, történet, néprajz, zenetörténet stb. kötetek, melyek az egyes dunai népek kultúrájának teljes egészét tervszerűen bemutatnák.” Ezeket az adott ország tudósainak kellene megírniuk, de a magyar tudomány egy-egyében is hozzájárhatna a munkához.⁶⁶

Balázs János tanulmánya után tizenhárom írás tekinti át a magyar–orosz, –lengyel, –cseh, –szlovák, –osztrák, –szerb, –horvát, –szlovén, –albán, –görög, –román, –bolgár és –török kapcsolatok történetét. Természetesen nem új kutatásokon alapulnak, inkább a hangsúlyok mások, illetve a kötet itthoni nevelő célzattal íródott, másrészt gesztus a térség népei felé és egyben bizonyítani hivatott a magyar tudomány mindenirányú fölkészültségét.

Mint látjuk, 1945 után illetl átfogó keretben, *Kelet-Európában* gondolkodni. Kikényszerítette ezt a szovjet jelenlét, a baloldali erők pozíciónyerése, majd hatalomátvétele, s e történelmi pillanatban úgy látszott, a Balkán is integrálódik nagytérségünkbe. A Vörös Hadsereg és a jugoszláv partizánhadsereg megszállása alatt állt a félsziget a görög határig, odaát pedig javában zajlott a polgárháború, esély látszott tehát az egész

⁶⁴ Uo. 11.

⁶⁵ Uo. 15.

⁶⁶ Uo. 23–29.

félsziget kommunista vezetés alatti egyesítésére. Ez a Josip Broz Tito és Georgi Dimitrov által kezdeményezett konföderációban öltött volna testet, majd ez az alakulat összeolvadt volna a – nevezzük így – visegrádi országokkal, továbbá Ukrajnával, Belorussziával.⁶⁷

A tulajdonképpeni Balkán vizsgálata földrajzi szempontból természetesen indokolt maradt, s Hunfalvy János óta ekkor jelent meg az első szakszerű, bár rövid leírás, a sokoldalú földrajztudós, Mendöl Tibor munkája. Az új idők szellemének megfelelően a Magyar Földrajzi Társaság elnöke rámutatott a magyar tudomány és a közvélemény hagyományos közönyére, előítéleteire: „Vannak országok és tájak, nem is nagyon messze tőlünk, amelyekről nagyközönségünk átlaga kevesebbet tud, mint akár távoli világrészekről. Ilyen kevésbé ismert tájcsoport a Kárpát-medence közvetlen szomszédságában Európa három nagy déli félszigete közül a legkeletibb, a kb. félmillió km²-nyi területű Balkán-félsziget. Érdeklődésünk minden időben nagyon is Európa nyugati országai felé fordult, amelyek műveltsége és hatalma talán a kelleténél jobban elkápráztatott bennünket. A Balkán-félsziget úgy élt a köztudatban, mint egyformán szegény és kezdetleges országok együttese, ahonnet nincs mit várnunk, ahonnet semmit sem kaphatunk, ahol semmit nem tanulhatunk, ahol még utazni is terhes és körülményes.”⁶⁸ A szerző azonban emlékeztet arra, hogy itt ringott a hellén kultúra bölcsője, majd a térséget mély, szerves római hatás itatta át. Később ugyan kiesett a szellemi Európából, most azonban úgymond példaszzerű lendületes haladást mutat, tehát ígéretes gazdasági és kulturális kapcsolatok építhetők itt ki.⁶⁹ Mendöl munkájának erénye, hogy a természetföldrajz mellett kellő súlyt kap az életformák, a népesség és a gazdasági élet, a „hajlékok”, falvak, városok bemutatása, valamint a még kiaknázatlan megélhetési lehetőségek elemzése. A szerző hangsúlyozza a kedvező kereskedelmi kilátásokat,

⁶⁷ A kérdéshez bővebben ld. Bán D. András: Föderációs és konföderációs tervek Kelet-Közép- és Délkelet-Európáról 1939–1947. In: Bán D. András–Diószegi László–Márer Pál–Pritz Pál–Romsics Ignác (szerk.): *Integrációs törekvések Közép- és Kelet-Európában a 19–20. században*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 1997.; Gyarmati György: A nagyhatalmak és a Balkán a második világháború végén. *Juss*, 1992. 1–2. sz.; Csífkhelyi Lenke: A kommunista Balkán-föderáció eszméje és a macedón kérdés. Uo.

⁶⁸ *A Balkán földrajza*. Balkán Könyvek [1]. Budapest, Balkán Intézet, 1948. 3.

⁶⁹ Uo. 4–5.

mert Magyarországon előbb megindult az iparosítás, míg a Balkán várhatóan még hosszú ideig a mennyiségi termelés színhelye marad.⁷⁰

Látjuk, hogy a háború utáni két-három év az önvizsgálat, a szomszédok iránti őszinte, bár nagy mértékben naiv és egyoldalú érdeklődés, általában a megalapozatlan gazdasági és tudományos tervezetés kora. Úgy látszott, végre tartósan intézményesülhet a magyar balkanisztika. A személyes kapcsolatok ápolására megalakult a Magyar–Jugoszláv, illetve a Magyar–Bolgár Társaság. A tudományos keretet egyrészt a Teleki Pál Tudományos Intézet biztosította. Másrészt 1944 őszén Budapestre menekült az újvidéki Főiskola, melynek befogadásáért a főváros mellett Szeged és Pécs, sőt Győr és Miskolc is küzdött. Az intézmény végül is Pesten folytatta az oktatást mint a József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Keleti Intézete. Emellett a Külügyi Társaság 1945 őszén újjáalakította a Balkán Bizottságot (később Társaság néven működött), az pedig 1947 májusában megszervezte a Balkán Intézetet. A néhány szakember a rövid fennállás alatt inkább csak megkezdhette a munkát: létrehozott egy szakkönyvtárat, elindította a Balkán Füzetek, a Balkán Könyvtár és a Balkán Könyvek (ebből csak a Mendöl-mű jelent meg) darabjainak kiadását, előadás-sorozatokat tartott.⁷¹

A szocializmus évtizedei

A hidegháború kezdete, közelebről pedig a Jugoszláviával történt szakítás és Görögország végleges betago­lása az amerikai érdekszférába egycsapásra véget vetett az illúzióknak, sőt az önálló intézményes kutatásoknak is. A politikailag és anyagilag ellehetetlenült Intézetet a Közoktatásügyi Minisztérium beolvasztotta az immár Kelet-európai Tudomány Intézet nevet viselő Teleki Intézetbe. Az átszervezés eredményeképpen megalapított Magyar Közgazdaságtudományi Egyetemen megszűnt a Keleti Intézet. Újabb átszervezés és persze átkeresztelés után a Teleki Intézet 1949-től az MTA Történettudományi Intézeteként működött és működik azóta is. Keretében a balkanisztika soha nem intézményesült, a szocializmus évtizedeiben az egy-két elhivatott szakember az Egyetemes Történeti Osztályon belül, s természetesen a hatalom által engedélyezett mederben folytathatta kutatásait. I. Tóth Zoltán és Kovács Endre

⁷⁰ Uo. 93.

⁷¹ Hajdú i. m. 38–44.

tevékenységének köszönhetően a nemzetiségi kérdés története nagyobb teret kapott, így lehetett foglalkozni a magyar–horvát, –szerb, –román viszonytal. A nemzetközi kapcsolatok is jórészt személyi szinten maradtak, egyedül Román–Magyar Történész Vegyesbizottság alakult, ám ennek működése végig formális maradt, kényes témákkal nem foglalkozott, az államközi viszony megromlását követően pedig a nyolcvanas években nem is működött.

A Balkánnal az egyetemeken is csak közvetett formában lehetett foglalkozni. A pesti egyetemen 1948-ig működött a Kelet-Európa Tanszék, majd új néven (A Szovjetunió és a Népi Demokráciák Története Tanszék) 1957-ig, amikor is megkapta mai nevét (Kelet-Európa Története Tanszék). Szegeden, Pécsen és Debrecenben az egyetemes történeti tanszéken belül zajlottak a stúdiumok. Sajnálatos, hogy az ún. nemzetiségi nyelvszakok (esetünkben a román, az akkori nevén szerb–horvát, a bolgár és az újjörög) teljesen elszigetelten működtek–működnek, szinte kizárólag hazai kisebbségeket és határon túli magyarokat, esetleg többségeket vettek föl, oktatóik, kurzusaik, könyvtárak nincs jelen az adott kar életében. Albán szak soha nem volt, és akármennyire indokolt lenne, ma sincsenek meg a feltételei (az ELTE Román Filológiai Tanszékén lehet nyelvóra és nyelvészeti, történeti szemináriumokra járni).

A szocializmus évtizedeinek szakirodalmi termése mennyiségileg jelentős, és szükségszerű egyoldalúságai, torzításai ellenére megkerülhetetlen alapot jelent a mai kutatásokhoz. Megjelent több történeti összefoglaló,⁷² és az MTA Irodalomtudományi Intézete munkaprogramja

⁷² A kötelező fölfogásnak megfelelően a porosz területektől a Kaukázusig minden tárgyal, adatokban igen gazdag: Arató Endre: *Kelet-Európa története a 19. század első felében*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971. A szűkebb térségre terjedelmi korlátai ellenére jól használható: Niederhauser Emil: *Forrongó félsziget. A Balkán a XIX–XX. században*. Budapest, 1972. Az ELTE jegyzeteként több országtörténet jelent meg számos utánnomásban: Perényi József–Arató Endre: *Jugoszlávia története.*; önálló monográfiaként: Niederhauser Emil: *Bulgária története*. Budapest, 1959.; Raffay Ernő: *A vajdaságtól a birodalomig. Az újkori Románia története*. JATE, Szeged, 1989. Magyar munka híján görög szerzőtől fordítottak természetesen baloldali szellemiségű összefoglalót: Jánisz Politisz: *Az újkori Görögország története*. Budapest, 1966. A többszerzős tanulmánykötetektől csak néhányat említenék: Kemény G. Gábor (vál.): *A szomszéd népekkel való kapcsolataink történetéből*. Válogatás hét évszázad írásaiból. Budapest, 1962. Jórészt szerb és horvát szerzők tanulmányait közli: Vujicsics D. Sztóján (szerk): *Szomszédság és közösség. Délszláv–magyar irodalmi kapcsolatok*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1972.; Bona Gábor (szerk.): *Szerbek és magyarok a Duna mentén 1848–1849-ben. Tanulmányok*

keretében – immár méltó terjedelemben – az irodalomtörténeti kézikönyvek sorozata.⁷³ A térség irodalomtörténészei előtt álló feladatokat és az elméleti problémákat foglalta össze Sziklay László kötete. A szerző emlékeztetett a magyar tudomány múltbeli előítéleteire, szűk látókörére: „Amikor e sorok írója pályáján elindult, irodalomtudományunknak, akárcsak közvéleményünknek a nagy része, tele volt elfogultsággal. Elfogultsággal közvetlen szomszédaink kultúrájával, irodalmával szemben. »Slavica non leguntur« volt a többség jelszava, de ez a »slavica« állt nem szláv szomszédunkra, a románokra is.” A szomszédoknál persze ugyanez volt a helyzet. „... a szellemi, eszmei háborúskodás merev légkörében észre sem vettük, hogy nem faji, nyelvi (szláv, finnugor vagy éppen latin) alapon vagyunk egymásnak rokonai, hanem azért, mert közös, hasonló a múltunk, a sorsunk, a jövőnk.” Szerencsére lehet építeni pozitív hagyományokra, Bartók, Eckhardt Sándor, Németh László, sok csehszlovákiai, romániai, jugoszláviai származású friss diplomás (az *Apollo* körül) egykori tevékenységére. „Irodalmunk vagy irodalomtudományunk legjobbjai már világosan látták, hogy szomszédaink ismerete nélkül a magyar irodalomnak csak önmagában való elemzése teljes izolációra vezet”, ugyanakkor a mechanikus „összevetés nem elégedhet meg mindössze a pozitívizmusra jellemző hatáskutatással; a klebelsbergi korszak rossz emlékü »kultúrförlény« elméletét hamar leráztuk magunkról. Némileg az akkor divatos szellemtörténet hatása alatt állva a kontaktológia, a kapcsolattörténet különböző válfajait műveltük.”⁷⁴ Ám ki-ki csak egy szomszédos kultúrához értett, ami csak bilaterális vizsgálatokat, tehát ugyanolyan izolacionizmust szült. Van-e azonban olyan kutató – teszi föl Sziklay a kérdést –, aki hét-nyolc nyelven képes műveket elemezni?

a szerb–magyar kapcsolatok köréből. Budapest, 1983.; Fried István (szerk.): *Szerbek és magyarok a Duna mentén II.* Tanulmányok a szerb–magyar kapcsolatok köréből 1848–1867. Budapest, 1987.; Csavdar Dobrev–Juhász Péter–Petăr Mijatev (szerk.): *Tanulmányok a bolgár–magyar kapcsolatok köréből.* Budapest, 1981.

⁷³ A Balkán vonatkozásában: Pálffy Endre: *A román irodalom története.* Budapest, 1961.; Csuka Zoltán: *A jugoszláv népek irodalmának története.* Budapest, 1963.; uő.: (szerk.): *A szerbhorvát irodalom kistükre.* Budapest, 1969.; Juhász Péter–Sipos István: *A bolgár irodalom története.* Budapest, 1966.; Juhász Péter (vál.): *A bolgár irodalom kistükre.* Budapest, 1969.; Kapitánffy István–Caruha Vangelio–Szabó Kálmán: *A bizánci és az újjögörög irodalom története.* Budapest, 1989.; fordítás: Dimitriosz Hadzisz (szerk.): *Az újjögörög irodalom kistükre.* Budapest, 1971. Romániai kiadvány: Mihai Gafița–Lőrinczi László–Mihai Beniuc (szerk.): *A román irodalom kistükre I–III.* Bukarest, 1961.

⁷⁴ Sziklay László: *Szomszédainkról. A kelet-európai irodalom kérdései.* Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1974. 5–6.

Egyébként, ha elfogadjuk a szerző társadalom- és művelődéstörténetileg igencsak vitatható tételét, akkor a tanulmányozandó nyelvek és kultúrák száma jócskán megszaporodhat. Sziklay ugyanis az ekkor kötelező partalan térség-meghatározást veszi alapul: „Teljes tisztánlátásra csak akkor jutunk, ha belátjuk: azon a területen, amely a német s az orosz nemzet, illetőleg kultúra között terül el, a Balti-tengertől egészen az Égei-tengerig a hasonló vagy sokszor teljesen azonos társadalmi-politikai fejlődés következtében az egyes korszakokban olyan hasonló irodalmi-művészi jelenségeknek lehetünk a tanúi, melyek lényegesen különböznek Európa vagy a világ más zónáinak társadalmi-politikai, illetőleg művészi fejlődésétől.”⁷⁵

A szerző ezt követően összefoglalja a „kelet-európai összehasonlító irodalomtörténetírás” néhány, a 19. század vizsgálatánál fölmerülő elvi kérdését: a társadalmi adottságok (a polgárság, esetleg a saját nemesség hiánya, csonka társadalmak, etnikai együttélés, a vegyeslakosságú (fő)városok szerepe, az Egyetemi Nyomda tevékenysége, közös iskolák látogatása, két- és többnyelvűség); a hatások kérdése; az irodalom mint a nemzetté válás eszköze; a műfajok politikai funkciója (dráma, eposz, satíra, mese); a tematika a mondanivaló szolgálatában (szabadságköltészet, betyár-tematika); az utolérés kényszere; a nyelvújítások; új műfajok meghonosodása; a barokk gyökerek; a romantika továbbélése; a szimbolizmus; a múlt kultusza, a népiesség kérdése; a német, illetve az orosz hatás kérdése.⁷⁶

1989 után

Az 1989-es fordulat elvileg kitűnő esélyt adott a hazai balkanisztika fölvirágzásához. A pártállam megszűnése, s ezzel a marxista, illetve proletár internacionalista kellékek szögre akasztása itthon hozta meg a kutatás szabadságát, a szovjet befolyás vége pedig a külső korlátot szüntette meg. A korábban erőltetett átfogó Kelet-Európa széthullott természetes alkotórészeire (Baltikum, visegrádi országok, a FÁK térsége), tehát a Balkán is önálló kutatások tárgyává válhatott. Ennek az is „kedvezett”, hogy a közvélemény érdeklődését fölkel tették a térség iránt az olyan drámai események, mint a román forradalom, amely alatt Magyarország egész nap a televízió előtt ült, a viharos bukaresti bányászjárások,

⁷⁵ Uo. 7.

⁷⁶ Uo. 11–67.

a moldovai (transznisztriai) harcok, főleg pedig a tragikus délszláv háborúk, amikor is éveken keresztül naponta láttuk a balkáni helyszíneket, hallottuk a helyneveket, ismerkedtünk a térség etnikai összetételével. Horvátország és Bosznia–Hercegovina hegyei, völgyei után – ugyancsak hadijelentéseken keresztül – megismerhettük a polgárháború sújtotta Albánia, majd Koszovó és Macedónia földrajzát, etnikumait. A hazai sajtó kielégítően informálta a közvéleményt, s a történelemszociológia is reagált a kihívásokra.⁷⁷ A politikai aktualitásoktól függetlenül is megjelent több országtörténet,⁷⁸ igényes tanulmánykötet,⁷⁹ azonban a hazai

⁷⁷ Kocsis Károly: *Az etnikai konfliktusok történeti-földrajzi háttere a volt Jugoszlávia területén*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 1993.; Juhász József: *A délszláv háborúk*. Budapest, 1997. A vezető kutatók írásait tartalmazó alábbi tanulmánykötet ugyanakkor terjedelmi korlátai miatt nem haladta meg az ismeretterjesztő szintet: Krausz Tamás (szerk.): *A Balkán-háborúk és a nagyhatalmak Rigómezőtől Koszovóig*. Budapest, 1999.

⁷⁸ Hunya Gábor–Réti Tamás–R. Süle Andrea–Tóth László: *Románia 1944–1990. Gazdaság- és politikatörténet*. Budapest, 1990.; Socsevits Dénes–Szilágyi Imre–Szilágyi Károly: *Déli szomszédaink története*. Budapest, 1993.; Toldi Ferenc: *A jugoszláv állam kialakulása és felbomlása*. Budapest, MTA ÁJTI, 1995.; Juhász József: *Volt egyszer egy Jugoszlávia. A délszláv állam története*. Budapest, 1999.; Juhász József–Magyar István–Tálas Péter–Valki László: *Koszovó. Egy válság anatómiája*. Budapest, 2000.; Juhász József–Márkus László–Tálas Péter–Valkó László: *Kinek a békeje? Háború és béke a volt Jugoszláviában*. Budapest, Zrínyi, 2003.; Szász Zoltán: *A románok története*. Budapest, é. n.; Trócsányi Zsolt–Miskolczy Ambrus: *A fanariótáktól a Hohenzollernekig. Társadalmi hanyatlás és nemzeti emelkedés a román történelemben (1711–1866)*. Budapest, ELTE, 1992.; Balogh László: *Románia története*. Budapest, 2001.; Réti György: *Albánia sorsfordulói*. Budapest, 2000. Külföldi szerzőktől, fordításban ugyancsak megjelent néhány munka: Catherine Durandine: *A román nép története*. Budapest, 1998.; Ivan Lovrenović: *A régi Bosznia*. Kaligram Kiadó, Pozsony, 1995.

⁷⁹ Zombori István (szerk.): *A szerbek Magyarországon*. Szeged, 1991.; Ress Imre: *Kapcsolatok és keresztutak. Horvátok, szerbek, bosnyákok a nemzetállam vonzásában*. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2004.; Köpeczi Béla: *Nemzetképkutatás és a XIX. századi román irodalom magyarságképe*. Budapest, 1995.; Miskolczy Ambrus: *Határjárás a román–magyar közös múltban*. Kisebbségkutatás könyvek. Budapest, 2004.; Socsevits Dénes: *Magyar múlt horvát szemmel*. Budapest, Magyar a Magyarért Alapítvány, 2004. Szerbiai szerzők tanulmányait közli: Szerbhorvát György (szerk.): *Viszolygás a várostól. A szerb társadalomtudomány Milošević Szerbiájáról*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 2002.; Ábrahám Barna–Gereben Ferenc–Stekovics Rita (szerk.): *Nemzeti és regionális identitás Közép-Európában*. Piliscsaba, 2003. Három tematikus folyóiratszám érdemel még említést: Balkán kapuja. *Korunk*, 1991. 7. sz.; Balkán: birodalmak és nemzetek. *Limes*, 2000. 2–3. sz. A Balkán: a kereszténység és az iszlám védőbástyája. *Pro Minoritate*, 2000/Nyár.

tudomány változatlanul adós egy magyar szempontú átfogó Balkán-történet megírásával.⁸⁰

A fentiek ellenére ki kell jelentenünk, hogy a hazai balkanisztika nem kap elegendő figyelmet, anyagi forrásokat ahhoz, hogy kiépíthesse intézményi háttérét, nemzetközileg számon tartott műhelyeket alakíthasson ki. Változatlanul nincs Balkán Intézet, a térség története periférikus téma, a hazai történészek közül kevesen beszélnek balkáni nyelveket. Ígéretes kezdeményezés és idővel meghatározó lehet viszont a 2005-ben az MTA Nemzeti Stratégiai Tanulmányok Programbizottsága és az Európa Intézet által szervezett, egyelőre csak virtuális Balkán-tanulmányok Központ. Célja: elősegíteni a balkáni térség gazdasági, társadalmi, politikai közeledését Közép-Kelet-Európa más térségeihez, Magyarországhoz és az Európai Unióhoz. A térség hosszú távú gazdasági, társadalmi, környezetvédelmi alternatíváival kíván foglalkozni. E kézirat lezárásáig nyolc konferenciát szervezett, többek között a diplomáciai kapcsolatokról, a Daytoni Békeszerződés utóhatásairól, az éghajlatváltozásokról, a mezőgazdaság, a közlekedés állapotáról, legutóbb pedig Koszovó kérdéséről. Ezek anyaga azóta megjelent.⁸¹

Az egyetemeken nincs lényeges elmozdulás, ha csak a történelem, illetve a „nemzetiségi szakok” presztízisének rohamos csökkenését és a kétciklusú képzés bevezetésétől várható – további – színvonalcsökkenést nem soroljuk ide. Egyedül Pécssett történt pozitív fordulat, ahol a sok évtizedes hagyományokra építve az egyetem Földrajzi Intézetének keretében beindult a négy szemeszteres Balkán Tanulmányok kurzus mind nappali, mint posztgraduális képzésként. A program történeti, gazdasági, turisztikai, jogi, diplomáciai ismereteket nyújt elsősorban a nyugat-balkáni térség országairól, és megköveteli egy balkáni nyelv középfokú elsajátítását.⁸² Külön megemlítenő a 2006 márciusában szervezett *Megújulás*

⁸⁰ Helyette magyarul megjelent: Barbara Jelavich: *A Balkán története* I. 18. és 19. század. Budapest, 1995.; Mark Mazower: *A Balkán*. Budapest, Európa, 2004. A fordítás természetesen nem pótolhatja a magyar szintézist. Csupán az oszmán hódítás kezdetéig megy el: Schütz István: *Fehér foltok a Balkánon. Bevezetés az albanológiába és a balkanisztikába*. Budapest, Balassi Kiadó, 2002. Szűkebb nézőpontból ad átfogó képet: Dupcsik Csaba: *A Balkán képe Magyarországon a 19–20. században*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 2005.

⁸¹ Glatz Ferenc (szerk.): *A Balkán és Magyarország. Váltás a külpolitikai gondolkodásban?* Budapest, MTA Társadalomkutató Központ Európa Intézet, 2007.

⁸² Fontosabb kiadványok: Hajdú Zoltán–Pap Norbert–Tóth József (szerk.) i. m.; a Balkán Füzetek-sorozat első három darabja; Hajdú i. m.; Nagy Róbert–Dara Ljubi –

és hagyomány a Nyugat-Balkánon. A magyar külpolitikai törekvések a balkáni népek európai és atlanti integrációjára című nagyszabású konferencia.

A többi egyetemen folyó Balkán-képzés nem változott lényegesen, helyette meg kell jegyeznünk, hogy egyfajta spontán munkamegosztás keretében az ELTE-n színvonalas russisztikai műhely működik, Szegeden Erdéllyel és a Vajdasággal foglalkoznak behatóbban, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karán (Piliscsaba) pedig a visegrádi országokra összpontosító Közép-Európa Specializáció indult. Ugyanitt a történelem szak keretében lehet Balkán-szemináriumot végezni. Az országban önálló balkanisztikai doktori iskola nincs, az egyetemes történelmi iskolákon, illetve az ELTE-n a *Kelet-Európa 19–20. századi története* iskolán belül lehet disszertációt írni.

Hajdú Zoltán–Pap Norbert–Végh Andor–Reményi Péter: *Bosznia–Hercegovina a harmadik Balkán-háború után*. Pécs, 2004.; Erdősi Ferenc: *A Balkán közlekedésének főbb földrajzi jellemzői*. Pécs, 2004.

AGRÁRTÁRSADALMAK

VÁRI ANDRÁS

Nemzetek, szervezetek – és kutatóik

1. Szervezeti pártok

Vannak épülő és omló, pusztuló partszakaszok. Ilyeneket nem csak a szárazföldeken, de tudásunk területeinek határain is szemlélhetünk. Az együttműködő emberek olyan összetett társulási formáinak kutatása, melyek sem a modern állam, sem a primer közösségek, családok intézményes formáihoz nem tartoznak, több szempontból is nehéz, fenyegetett tudásterület. Állandó erőfeszítés szükséges ahhoz, hogy a nemtudás különféle árhullámainak (felejtés, félreértés, aktualizálás stb.) ne essenek áldozatul e tudásterek. Ezt az erőfeszítést a történészek újabb és újabb nemzedéke vállalja magára például az egyesületi élet témakörében, műveikkel védve-építve a mondott partokat.

A területnek azonban nem minden része, témája van ilyen kedvező helyzetben. Igaz ez például a szervezetek és a szervezeti mozgalom történetére is. Az alábbiakban tehát áttekinténém azokat a hiányosságokat, melyek egy fontos résztema, a közép-kelet-európai szervezeti mozgalom és a „nation-building”, a nemzetépítésre alkalmazott elméletek, modellek összefüggései kapcsán szembevetődnek. A nacionalizmus kutatói a szervezeteket és a szervezeti mozgalmakat olyan, összefüggéseiből kiszakított módon szemlélik, mintha azok valamilyen szükséges és elérendő állomás lennének a nemzeté válás és a nemzeti mozgósítás pályáján. Figyelmük kívül hagyják a szervezetek gazdasági jellegű funkcióit, ennek megfelelő sajátos működési logikáját, egy kaptafára húzva minden ilyen formát. Ennek következtében nem ismerik föl az egyes népek, társadalmi csoportok szervezeti mozgalmi történeti sajátosságait. Jobbik és ritkább esetben a sajátosan a szervezeti működésből adódó egyedi jegyek helyett különböző, magukban értelmes, de maguknak a szervezetek

működéséhez képest külsődleges, csak a kontextust adó magyarázó tényezőkből – pl. állami és politikai viszonyok, a szövetkezetekben részt vevő rétegek demográfiai fejlődése stb. – kísérik meg e mozgalmak különbözőségeinek teljes magyarázatát adni.

A szövetkezeti mozgalmakról a nemzetté válással vonatkozásában vagy azt állítják, hogy „ez nálunk másként volt”, vagy azt, hogy egyik erősebb vagy gyengébb volt, mint a másik. Mindennek kapcsán elvész a valódi történeti összehasonlítások lehetősége.

Úgy vélem, hogy ezek a „nation-building”-re, a nemzetépítésre kifuító magyarázatai a gazdaság kulturális tagoltságának és azon belül a szövetkezeti mozgalmak fejlődésének sokkal jobban illenek az első világháború utáni helyzetre, a traumatizált vesztesek és a magukat túlnyert győztesek párhuzamos erőfeszítéseire, hogy a nemzetállam illetékességének minden addigi határon túli kiterjesztésével próbálják konszolidálni helyzetüket, mint a megelőző fél évszázadra. A szövetkezeti formák eredeti társadalmi világának, környezetének szem elől tévesztésével nemcsak teleologikus lesz a fejlődés ábrázolása, de a nézőpontot is a győztes és agresszív nemzetállamok politikai-állami történeti kontextusa adja.¹ Elvész a szem elől, hogy a szövetkezet, mint a jövőt megelőlegező társas forma legalább is az első világháborúig hatalmas reményeket ébresztett és komoly, elmélyült munkára sarkallt. Az e forma variációiként létrejött szervezetek többségükben nem a népek harcának színterei, hanem különféle hagyományú és identitású csoportok közös jövőépítési kísérletei voltak.

2. A nemzetépítési tanulmányok kényszerzubbonyában

A szövetkezetek a vidéki társadalmi élet átalakulásának színterei, így tehát a társadalomtörténet kompetenciájába vágnának. Azonban itt nem elemzendő okokból az agrártörténeten kívül a témával ma elsősorban a nacionalizmus történeti jelentkezési formáit föltáró, annak leküzdését, elhárítását célzó, erősen a késő 20. századi amerikai „liberalizmus” bélyegét viselő „nationalism studies” foglalkozik vele. E paradigmák európai alkalmazói sem véletlenül válogatódtk ki – a gondolkozási keretek is válogatják saját alkalmazóikat. Mindennek súlyos ára van, hiszen a szövetkezeti mozgalmak alakulásának és fejlődésének nyil-

¹ Szövetkezeti mozgalom és utódállami legitimitás már az egykorú propaganda szintjén is összekapcsolódott, vö.: Klimt, A. (szerk.): *Genossenschaftswesen und soziale Fürsorge in der Tschechoslovakei*. Orbis, Prag, 1924.

ván nagyon is van nemzeti vonatkozása – mint minden társas formának a 19–20. században. Azonban a legtöbb társas formát – múzeum egyesületet, iskolai önképzőkört, tánciskolát, gazdakört, állatvédő mozgalmat – nem csak „nemzeti jellege” alapján vizsgálják, hanem saját jelentősége alapján is, ti., hogy mit mondanak az adott mozgalomban résztvevőknek a természetről, kultúráról, humanitásról, gazdálkodásról stb. alkotott fölfogásáról, avval kapcsolatos törekvéseiről. Nyilvánvaló, hogy a nemzetállami hatóköröknek az első világháború alatti és utáni kiterjesztése kapcsán e társadalmi mozgalmaktól is megkövetelték a lojalitás rituális bemutatását. Az állam és egyesületek, illetve társadalmi mozgalmak e viszonyában a kutatók általában tartózkodnak attól, hogy túlértékeljék az előbbieket „nemzetiesítő” szerepét.²

A nacionalizmus-kutatásban viszont szinte magától értetődőként tételeződik a szervezetekkel kapcsolatban ez a „nemzetiesítő” szerep. Ehhez hozzájárulhat az is, hogy bár bőven van szervezetzeti levéltári anyag, viszonylag kevesebb nyúlik vissza a 19. századra. A reális képhez a szervezetzeti központok és állami szervek normatív forrásain messze túlmenve a szervezetek helyi szintű működésének tanulmányozása is szükséges lenne, ez pedig még ki kellene, hogy egészüljön a szervezetben résztvevők, a helyi társadalom kutatásával is. Ezek komplex és munkaigényes feladatok. A szervezetzeti formák nemzetépítési szempontból való tanulmányozása nemcsak azért mutatja, időnként a meglévő források ellenére is a fenti torzulásokat, mert egyes kutatók „a nemzeti diskurzusok elemzése” címén nagyrészt az országos szervek és a normatív források szintjén, az egykorú programokból és ellenprogramokból kívánnak dolgozni. Maga a nemzetépítés (nation-building) koncepciója, ahogyan az nagyrészt antropológusok és szociológusok (Anderson, Gellner, Kohn, Smith) kezén kialakult, kevésbé alkalmas kiindulópont a 18–19. századi társadalmi

² Vö.: Düding, Dieter: The Nineteenth-Century German nationalist movement as a movement of Societies. In: Schulze, Hagen (szerk.): *Nation Building in Central Europe*. Leamington Spa, 1987. 19–50. Kivételt jelentenek a tornaegyesületek, a 19. sz. első felében keletkezett, fiatal férfiakra toxikáló hatású egyvelege a liberális demagógiának, az agresszív nacionalizmusnak és a testnevelésnek. Vö.: McMullan, Daniel A.: Nothing Wrong with My Bodily Fluids: Gymnastics, Biology and Nationalism in the Germanies before 1871. In: Judson, Pieter M.–Rozenblitt, Martha L. (szerk.): *Constructing Nationalities in East-Central Europe*. Berghahn, New York–Oxford, 2005. 50–60.

integrálódási formák vizsgálatára.³ Mindegyik modell, elmélet külső szempontokat, egy a priori megkonstruált modell elemeit viszi be az adott kor európai társadalmainak vizsgálatába (legnagyobb hatással pl. Anderson és Gellner). Evvel figyelmen kívül maradnak az adott társadalmi kor és tér sajátos, az integráció irányába mutató fejlődési lehetőségei, mint a közép-európai birodalmakban az abszolutizmus által lépcsőnként kiépített állampolgáriság, a jogállamiság valamint a társadalom polgárosodásának folyamatai. Az ily módon pusztán modellek próbababájának tekintett történelemben viszont egy szintre kerülnek a 18–19. században belső fejlődést ígérő, változást érlelő közép-európai társadalmak azokkal, ahol ennek a nyomát se igen látni. Ez különösen azon népek múlt századi generációival szemben méltánytalan, akiknek együtt született modern szabadságuk és modern nemzeti önazonosságuk, ahol a liberális politikai rendszer és a rendileg tagolt társadalmak nemzetté kovácsolásának integráló vállalkozásai elválaszthatatlanok voltak egymástól (német, lengyel, magyar).⁴ E modellek tehát taszíthatnak történelmietlen jellegük, de az említett méltánytalanságuk miatt is.

Másrészt nyilvánvaló fogékonyságot mutatnak e „nation-building” modellek iránt egyrészt az olyan utódállamok kutatói, melyeket alkotó népek a 19. századi társadalmi polgárosodásnak csak gyengébb variációit mutatták, illetve az egykori „dominant ethnic groups”-ból lett modern népek olyan mai történészei, akik különös súlyt fektetnek saját múltjuktól való elhatárolódásra (pl. a német 'Sonderweg' tézisést, és annak közép-kelet-európai megfelelőit támogatók.)

Ezek az ideológiai kényszerek és az ezek szolgálatába állított nacionalizmus-modellek bizonyos fokig megágyaznak a fent már említett történetési hibáknak. Szinte állandóan fölbukkanó jelenség például, hogy a kutatók a szövetkezetek működésével kapcsolatban a politikai ellenőr-

³ Vö. a nemzetiséggel és nemzeti mozgalommal kapcsolatban: Reiterer, Albert F.: Az etnicitás politikai alapjai; Heckmann, Friedrich: Etnicitás, modern nemzetállam, etnikai kisebbségek, mindkettő. *Regio*, 1992. 1. sz. 3–22.; Deák Ágnes-Bretter Zoltán (szerk.): *Eszmék a politikában: a nacionalizmus*. Budapest, 1995.; Hroch, Miroslav: Nemzeti újjászületés – európai párhuzamokkal. In: Szarka László (szerk.): *Csehország a Habsburg-monarchiában 1618–1918*. Budapest, Gondolat, 1989. 83–102.; Anderson, Benedict: *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2006.

⁴ Ilyen integratív vállalkozások elemzéseire ld. Klement Judit–Miskolczy Ambrus–Vári András (szerk.): *Szomszédok világai. Nemzetképek és népkarakterológiák*. KSH Könyvtár. Budapest, 2006.

zést végző hatóságok anyagaiból igyekeznek képet nyerni a szervezeti mozgalmakról. Ezek nyilván nem légből kapottak. Ám a 19. század utolsó harmadában mindkét közép-európai birodalomban a helyi közigazgatási szervek igen sajátos helyzetben voltak azáltal, hogy a sajtószabadságnak a tömegsajtó formájában való megvalósulása és a parlamenti demokrácia egyfelől, a szigorú és politikai lojalitást is követelő kormányalárendeltség másfelől kétféle, egymással ellentétes nyomás alá helyezte a szerveket. Jól látható paranoiával reagáltak mindenféle társadalmi mozgalomra, ami definíció szerint nem lehetett kormánymozgalom. Az osztrómoltóság érzetéből származó paranoiájuk termékei, hivatalos jelentéseik természetesen figyelmet érdemelnek, hiszen nem a véletlen terméke, hogy mely hatóság mikor kivel szemben milyen denunciáló minősítéssel él, mikor bélyegez valamely társaságot felekezeti, szocialista vagy nemzeti izgatónak. Naiv eljárás pusztán a főispáni vagy a tartományelnöki, állambiztonsági szempontú bizalmas jelentésekkel jellemezni egy mozgalmat.⁵ Az irodalomkedvelők Bulat Okudzava regénye (*Merszi, avagy Sípov kalandjai*) óta tudják, hogy a jelentő, az mindig jelent valamit.

Az ideologikus elvárások ennél a hatósági paranoiákat kézpénznek vevő óvatlanságnál durvább forráskezelési hibákat is elkövetettek a kutatókkal. Ilyen például, amikor valaki a román hadba lépést követően hozott magyar kormányintézkedésekkel kívánja szemléltetni a jogi-politikai helyzetet, melyben a századforduló erdélyi román szervezetzei tevékenykedtek.⁶ A későbbi korok, kiéleződött konfliktushelyzetek

⁵ Hunyadi Attila: Three Paradigms of Cooperative Movements with Nationalist Taxonomy in Transsylvania. In: Lorenz, Torsten (szerk.): *Cooperatives in Ethnic Conflict. Eastern Europe in the 19th and early 20th Century*. Berlin, Berliner Wissenschafts-Verlag, 2006. 59–102., különösen 86–90. Vö. még: Tóth István: Szlovák hitelegyletek a századfordulón. *Aetas*, 1992. 4. sz. 62–69. Tóth a Szlovák Állami Központi Levéltárban található, közelebből nem jellemzett századfordulós magyar BM-anyagok alapján kívánta bemutatni 11 felvidéki „szlovák hitelegylet” tevékenységét. A bemutatásban nem válik el a BM elemzése Tóth István következtetéseitől, a közölt táblázatos adatok pedig nem támasztják alá a szövegbeli értékeléseket.

⁶ Hunyadi i. m. 78. *Defense of Land Property* c. fejezetében a szerző „statistics show that...” fölkiáltással idézi Éber Ernő és Bethlen István egykorú *becsléseit* a román birtokvásárlások nagyságáról, melyek az 1900-as évekre vonatkoznak. Hunyadi szerint a birtokvásárlások korlátozása a háború alatt a korábbi román földvásárlások által hiszterizált magyar közvélemény nyomására hozott kormányintézkedés volt. Ezt Hunyadi „the Hungarian government prohibited the buying and selling of land-estates without the state’s approval” leírással adja meg (i. m. 96. lj.). Ez csak az 1917. októberi 4000. sz. rendeletre illik – de az nem a századfordulós helyzetre reagált, hanem a világháborúra, az egész országra vonatkozott, nemcsak

megfogalmazásainak egybecsúsztatása a korábbi és több lehetőséget nyitva hagyó álláspontokkal és értékelésekkel gyakori és durva hiba – hiszen itt a nemzetté válások kutatói a szövetkezeti mozgalom területére vonatkozóan megfaragják, majd előmutatják saját bizonyítékaikat az általuk általánosnak és mindent magában foglalónak vélt nemzetté válást illetően.

Ennél is gyakoribb, amikor egyes kutatók az egykorú szövetkezeti szervezetek, de szélesebben véve bármely egykorú egyesület által magára akasztott „nemzeti” jelzőt készpénznek veszik. A szervezetekre akasztott jelzők nyilván jeleznek valamit, de hogy az valóban a nemzeti ügygel való lángoló szolidaritás vállalásának tekinthető-e, hogy több százezer ember olcsóbban veszi, mondjuk a cukrot a fogyasztási szövetkezet tagjaként, az már nem biztos, az meg végképp nem, hogy e sok olcsóbban vásárló mind tényleg az adott nemzetiség tagja. Még a kiélezett harcokat és fejlett bürokratikus regisztrációt hozó két háború közti lengyelországi szituációban is jelentős „idegen” ügyfélköre volt a „nemzeti” szövetkezeteknek.⁷ Így az is meglepő, mikor az első világháború előtti magyarországi szövetkezetekre nézve például egyértelműen egymáshoz rendelnek szervezetet és nemzetiséget. Szerintem nem igazolhatók azok az állítások, hogy például a szövetkezetek nyilvántartották volna tagjaik nemzetiségét, vagy, hogy a nemzeti hovatartozás a korban minden csoportnál egyértelműen eldönthető, de az sem, hogy a magyar állam dualizmus kori szerveinek bármelyikénél regisztrálták volna a lakosok nemzetiségét.⁸ Ezek az állítások véleményem szerint az 1920, illetve az 1945 utáni politikai gyakorlatot vetítik vissza.

A torzítások konkrét eseteit alább próbálom meg jellemezni, kritizálni. A legnagyobb torzítás már a perspektíva megválasztásával megtörtént. A fent hivatkozott nacionalizmus-modelleket létrehozó angol-szász baloldali liberális miliő felől tekintve a 19–20. századi Közép- és

a nemzetiségi vidékre, végül legalább annyira illeszkedett a földkérdés körüli harcokhoz, mint az állítólagos magyar nemzetiségi politikához, vö.: Kerék Mihály: *A magyar földkérdés*. Budapest, MEFHOSZ, 1939. 147.

7 Lorenz, Torsten–Müller, Uwe: National Segregation and Mass Mobilization. Polish Cooperatives in Poznanian before the First World War. In: Lorenz (szerk.) i. m. 183–200., a századforduló: 191.; Struve, Kai: Peasant Emancipation and National Integration. Agrarian Circles, Village Reading Rooms, and Cooperatives in Galicia. In: Lorenz (szerk.) i. m. 229–250.

8 Ezt Hunyadi Attila a 2006. augusztus 21–25. között Helsinkiben rendezett XIVth International Economic History Congress 8. szövetkezeti szekciójában állította a fent hivatkozott dolgozatából készült referátummal kapcsolatos vitában.

Kelet-Európát, a különféle ethnicity, dominant és non-dominant ethnic groups fekete-fehér sakktablájává egyszerűsödik a társadalmak képe. Ezzel szemben a közép-európai társadalomkutató önképében a nemzeti csoportokon belül is, meg azokat átfogva is, legalábbis eltérő konfesszionális alapú kultúrák, a polgárosodási folyamatokban résztvevő és abból kimaradó vagy azt elutasító csoportok, arisztokratikus és dinasztikus elit, és még több más társadalmi helykijelölés, minősítés is helyet kapna.

Ennek a brutális redukciónak okai messzire vezetnének, de említése témánk szempontjából nélkülözhetetlen. Az adott szemlélet szinte minden társadalmi különbséget etnikai különbségként kezel, fogalmai, szavai sincsenek másra. A kijelölés erejét tükrözi, hogy az újabb német szövegekben a Volk, Volksgruppe, Nation odahagyásával már csak a korábban szokatlan „Ethnie” (az ethnic group megfelelője) jelenhet meg. Az ilyen önkéntes farkasvaksággal szemben legalább annak föl kellene tűnnie, hogy milyen közvetlen politikai jelentősége volt a felekezeti kérdésnek pl. az egyesülési szabadság és speciálisan a szervezetkezés szempontjából – Windthorst Centrum Pártja egyszerre védte a vesztfáliai katolikus egyesületi és szervezetkezési mozgalmat és annak bajorországi és lengyel megfelelőit. Az ideológiai kényszerek által redukált kutatás legjellemzőbb termékei az arra a kérdésre adott válaszok, hogy vajon mely nemzet fiai alapították az első ilyen vagy olyan szervezetet?

„Kevésbé ismert tény, hogy Szlovákia – a föderált Csehszlovák Szocialista Köztársaság mai Szlovák Szocialista Köztársasága – volt az első ország a kontinentális Európában, mely olyan szervezetet szervezett, amely szerkezetében, szervezetében és céljában a mai hitelegyletekhez volt hasonló”.⁹ Ez 1845-ra vonatkozik, a „szlovákiai” Nyitra megye egy német–szlovák vegyes lakosságú falujának hat évig élt gazdakörére. A szlovák eredményeket azóta is többen idézik.¹⁰ Az idősebbek emlékezik még a hasonló erőfeszítésekre a szovjetorosz tudományos eredmények elismertetésével kapcsolatban. Marconi? Popov!

⁹ Kirschbaum, J. M.: The Cooperative Movement in Slovakia 1845–1948. In: Bala wyder, Aloysius (ed.): *Cooperative Movements in Eastern Europe*. London, Macmillan, 1980. 23–48.; a Sobotište (Szobotiszt, Ószombat) községben megalakult szervezetetről: 30–31. A szlovák emigráns Kirschbaum beszámolójának alapja: Ruttkay, Fraňo: *The First Credit Cooperative Society in Europe*. Central Cooperative Council. Praha, 1970.

¹⁰ Holec, Roman: A világ elsőként alakult hitelszervezete (Ószombat – Sobotiste, 1845). *Szövetkezés*, 2001. 22. 2. 111–115.

3. A nacionalizmus-kutatások szövetkezetekkel kapcsolatos hét főbűne

3.1. Milyen szövetkezet?

Nem mindegy, hogy milyen szövetkezetekről beszél valaki. A különbségek figyelmen kívül hagyása téves megállapításokhoz vezet, vagy csúsztatások alapjául szolgál.

1. A premodern, mondjuk 1848 előtti társadalmakban a helyi kölcsönös segítségnyújtásnak sokféle hagyományos formája és intézménye volt. Mindezek közös vonása, hogy alapvetően nem váltak el az egyesületi, társulati formáktól. A Habsburg-birodalomban 1848 előtt és 1867 után a jogi szabályozatlanság vagy a tágkeblű szabályozás a legkülönbözőbb intézményes formákat, megjelöléseket és fogalmakat is probléma nélkül tűrte.¹¹ A tételes jogból a „szövetkezet” fogalmára Magyarországon 1875, Ausztriában 1873, Poroszországban 1869 előtt nehéz olyan támpontokat kapni, mely elkülönítené e szervezeteket. A szövetkezeti mozgalom „klasszikusait”, azok írásait is megpróbálhatjuk etalonnak használni, de akkor szem előtt tartandó, hogy bár az első Schultze-Delitzsch szövetkezetek 1850-ben, a Raiffeisen-félék pedig 1862-ben fölláltak, de fontos vonatkozásaikban e szervezetek csak az 1870-es évek végén, vagy azután nyerték el „kiforrott” alakjukat.

A gyakorlat sem jelöl ki kezdőpontot. A kölcsönös segítségnyújtás 1848 előtti intézményei leggyakrabban az egyesületi formát használták a legkülönbözőbb együttműködésekre, mint például az észak-német gát-fenntartók, vagy éppen az 1820-as évek badeni helyi kölcsönegyletei.¹² Ezen együttműködések még korábbi, 18. századi formái a céhekhez, municipalitásokhoz vagy az egyházközségekhez, ritkábban az uradalmakhoz kapcsolódtak. Az ausztriai és magyarországi takarékmagtárak, ahonnan a megszorultak vehettek kölcsön életet a következő aratásig és amelyekből a cseh királyságban kölcsönpénztárak fejlődtek, II. Józsefre mennek vissza. Az egyesületi burjánzás azonban a német és a Habsburg területeken egyaránt a 19. század középső harmadában vett nagy lendületet. A kavalkádban szinte a véletlen műve, hogy hol, mikor és milyen

¹¹ Horváth János, csepregi: *A magyar szövetkezeti intézmény története*. Magyarországi Szövetkezetek Szövetsége. Budapest, 1926.

¹² Faust, Helmut: *Geschichte der Genossenschaftsbewegung*. 3. kiad. Frankfurt/M., Fritz Knapp Verlag, 1977. 30.

formát sikerül a kutatónak mint a „legelső” ilyen vagy olyan szervezetet megtalálnia. Másrészt ezek a korai alakulatok elég rövid életűek voltak, az is előfordult, hogy az alapszabályokat vagy az alakulás tényét publikálták, de a tényleges működést meg sem kezdték.

2. A fogyasztási szervezet is ilyen régi formákból nőtt ki, egy-egy közösség együttes teherviselése valamilyen gazdasági beszerzés kapcsán, pl. tenyészállat vásárlásnál korábban is gyakorlat volt úgy a parasztok, mind az urak között. Városi-ipari környezetben az angliai rochdale-i takácsok 1844-ben alapított szervezetéhez szokás kötni a mozgalom indulását (ezek az említett „világelső”). A Monarchiában az 1860-as évektől általában városi hivatalnokok szerveztek ilyen bevásárló-közösségeket, majd mint ahogy Németországban, úgy a Monarchiában is előszeretettel alkalmazta e formát a munkásmozgalom.¹³

Gazdaságilag a fogyasztási szervezet magva a kevés, de állandóan nagy volumenben keresett szükségleti cikk nagy tételben egyszerre történő bevásárlása és kedvezményrel való továbbértékesítése a tagoknak. A tagok így lényegében a nagy- és kiskereskedelmi árak közötti árrésből részesülnek. Ugyanennek egy más variációja, amikor a tagok is rendes kiskereskedelmi áron vásárolnak a szervezeti boltban, de év végén bevásárlásaik összege után adott kulcs szerint visszatérítést kapnak. A tagokat ezen árelőnyön kívül semmilyen gazdasági vagy társadalmi viszony nem kötötte össze. A vállalkozás gyenge pontja a szervezeti kereskedő, a boltos személye volt, aki gyakran a kasszát is zsebrevágta, de ha nem, akkor sem mindig járt el a kellő ügyességgel és eréllyel. Ezt annál is kevésbé volt képes tenni, mert a területen jelenlévő kereskedők részéről rendkívül durva bojkottnak, fenyegetéseknek, adott esetben erőszaknak volt kitéve. Noha a fogyasztási szervezeteknek nincs a fogyasztáson kívül más gazdasági tevékenységük és így belső munkamegosztásuk sem, beszerzéseiknél erősen érvényesül a nagyság előnye. Ezért hamar elindult és 1914 előtt már országos szintet ért el a folyamat, amelyben egyre több ilyen szervezetet összefogó központok létesültek.

3. A szervezeti formák és hitelezési funkció vélhetően első találkozására – az ún. előlegeylet, vagy Vorschusskasse volt. Az adott társaság által egy közös kasszába előre megállapított rend szerint befizetett összegek adott esetben igénybe vehetőek kölcsönként – vagyis az ember abból az összegből kapott előleget, amit adott idő alatt megtakarítani

¹³ Wygodzinski, Willi: *Das Genossenschaftswesen in Deutschland*. Leipzig, Teubner, 1911.

ígért, innét az előlegegylet név. Tehát ez egy kölcsönös segítséget nyújtó helyi takaré-egyesület volt. Különös és a modern statisztikát megzavaró sajátossága volt, hogy általában meghatározott számú (pl. hat, tíz) évre alakult, ezen idő alatt tőkéje nőttön-nőtt, majd az évek elteltével fölszámolt és fölöszlott. Ezek a formák definíció szerint helyhez, városi, általában kisvárosi közösséghez kötöttek maradtak, de voltak rá kísérletek, hogy egy bank saját hálózatába vonja be az előlegegyleteket. Ebben az esetben az előlegegylet funkciója már megváltozott volna.

4. Hermann Schulze-Delitzsch németországi szövetkezetei az 1860-as évektől alakultak ki, többnyire „Volksbank, Vorschussverein, Vorschusskasse” név alatt.¹⁴ A forma tehát kölcsönvette egy már korábban is létező kölcsönegylet nevét. Schulze-Delitzsch szövetkezetei kisvárosi környezetben, főleg iparosoknak nyújtottak termelési célú előleget és forgótőke-hitelt. A tagok által jegyzett és részletekben befizetett üzletrészek biztosították tőkéjüket, melyekre nyereségrészesedést fizettek. Tehát a tőkés intézetektől nem nagyon különböző helyi pénzügyintézetek voltak, melyek helyismeretükkel költségeiket szorították le és pénzkihelyezéseik biztonságát növelték. Az egyes egységek, mivel belső szerkezetük csak kevésbé tért el attól, amit a hitelezők megszoktak és elvártak, külön-külön is hitelképesek voltak, de jogi és revíziós feladataikra egy idő után központokat hoztak létre. E forma ideológiáját, tehát a vele együtt földidézett jelentéseket az egyes egyének racionális önségélye dominálta, kifejezetten a kor liberálisaihoz álltak közel.

5. A Schulze-Delitzsch-féle szövetkezettel majdnem együtt jelent meg egy másik modell – a Raiffeisen szövetkezet. Az önkép, a teória itt is az önségélyt állította előtérbe, de – nagy hangsúly került a morális tökéletesedésre és a vallásos kötelességre.¹⁵ Am ezek a szövetkezetek falusi környezetben működtek, tehát kezdettől fontos volt a parasztok jogi-technikai-pénzügyi oktatása – ami a tanítómestert is föltételezte. Ráadásul ez a forma alapítójának szándéka szerint altruista, minden nyereszkeskedést kizáró akart lenni. Ezért nem volt eredetileg e szövetkezetekben üzletrész sem, melyekből alakított tőke a szövetkezet által fölvetett hitelek valamely biztosítékát jelenthette volna. A hitelképességet pusztán a tagok a szövetkezet tartozásaiért viselt egyetemleges és korlátlan felelőssége biztosította.

¹⁴ Born, Karl Erich: *Geld und Banken im 19. Jahrhundert*. Stuttgart, Alfred Kröner Verlag, 1977. (1. kiad.: 1976.)

¹⁵ Koch, Walter (szerk.): *F. W. Raiffeisen. Dokumente und Briefe, 1818–1888*. Wien, 1988.

A szervezetet felelőtlen hitelezését pedig az gátolta meg, hogy egy-egy falu közössége alakított egy-egy szervezetet, így a közösség közvéleménye féken tartotta a baráti szívességek elszabadulását. Ugyanakkor a kicsi, gyenge, még igazgatási eljárásokat, pénzügyet, jogot sem ismerő közösség maga is kontroll alatt áll – a Raiffeisen szervezeteket kezdettől hálózatként fogták föl. A hálózati központ nemcsak tanított, revizort küldött és jogi képviselőt biztosított, de a tagszervezetek fölhasználatlan szervezetű pénzfelügyelőit is átvitte másik szervezetbe, illetve külső forrásokból származó hiteleket közvetített a tagszervezeteknek. Mindezt sokkal erősebb volt a centralizáció, vezetői szövegeiben pedig több a nevelő, nyájterelő elem, mint Schulzénél.¹⁶

Közép-Európában minden eddig ismertett szervezetű forma széles körben és majdnem egyidőben elterjedt. A szerkezeti elvek típusonként azonosak voltak, például a Raiffeisen hitelszervezetek elvét, hogy egy szervezet csak egy települést fogjon át, igyekeztek átvenni a mintából annak utánczóit is.

Mindkét hitelszervezetű modell, ahogy a velük rivalizáló többi forma is az 1880-as évek végére minden közép-európai területen hálózattá fejlődött.¹⁷ Mint láttuk, ennek nem minden formánál voltak egyforma gazdasági alapjai. Az egyes szervezetű hálózatok szervezhetősége is jelentősen különbözött. A politikai aktorokat mindez nem befolyásolta, számukra tért ölelő voltánál fogva minden hálózat érdekes volt. Azt viszont, hogy a politikai mozgósítások szekerébe melyik szervezetű formát hogyan lehetett, vagy nem lehetett befogni, gazdasági sajátosságaik határozták meg.

6. Külön említendők a különös bizalmat, intenzív együttműködést és belső elszámolást követelő formák – a tejszervezet, a pinceszervezet, a raktárszervezet és általában a belső munkamegosztást feltételező feldolgozóipari szervezetek. Ezekből sose alakultak akkora hálózatok, mint az előbbiekből, de megjelenésük a helyi kistermelői rétegek erejére és autonómiájára figyelmeztet – amely területen ilyeneket látunk, ott különösen félrevezető lehet elsiklani a régió sajátosságai fölött.

Összességében tehát már a 19. század végén is többféle szervezetű lehet dolga a kutatónak. Az egyik legfontosabb különbség az eltérő mélységű bizalmat feltételező szervezetű belső kooperáció.

¹⁶ A két alapformát a gazdaságtörténet is, a szervezetű esettanulmányok is részletesen leírják, itt nem fejtem ki bővebben.

¹⁷ Wygodzinski i. m.

A hitelszövetkezeti hálózat belső kooperációja sokkalta bonyolultabb és többszálú volt, mint a fogyasztási szövetkezeteké. Míg az utóbbi tagjainak is csak úgy, legfeljebb más áron szállít árut, ahogy beszerezte, a hitelszövetkezetek belvilága a hitelközvetítés formáiban, feltételeiben is nagy variabilitást mutatott. Éppen ennélfogva az ilyen tevékenységet űző hálózatba nehezebben lehet kívülről belelátni, különösen pedig beleszólni. Jellemző módon Charles Gide csak az egymásért való felelősségvállaláson alapuló hitelszövetkezeteket tekintette egy jövőbeli, a kapitalista gazdaság anarchiájától megszabadult gazdaság előőrseinek, a többi szövetkezeti variációt nem.¹⁸

A nagybani bevásárlás lehetősége által elérhető megtakarításokra építő városi munkások szerte Közép-Európában, meg az igazán szegény, a munkaerő- és a gabonapiacon kívül máshoz nemigen csatlakozó ukrán és dél-orosz vidékek is ebben a fogyasztási szövetkezeti formában lettek összefogva – céltudatos, ideologizált és fegyelmezett elitek segítségével. A gazdasági tevékenységét tekintve homogén fogyasztási szövetkezet jól ellenőrizhető volt kívülről, valamilyen politikai (szociáldemokrata) vagy egyházi fegyelmű csoport által, hiszen csak a boltokat illetve a beszerzőket kellett ellenőrizni és védeni, ilyen vagy olyan eszközökkel. Ez a szervezhetőség és területiség az érem egyik, a politikai erőket vonzó oldala, a fogyasztási szövetkezeteknek a hitelszövetkezetekhez képest viszonylag csekély tőkeereje pedig az érem másik oldala. Az ukrán fogyasztási szövetkezetek álmodhattak ugyan 1918-ban gabonaelevátorokról, az ukrán gabona exportjának monopóliumáról és az egész ukrán társadalom szövetkezeti-korporatív megszervezéséről és kollektív neveléséről, ha a herszoni területi szövetkezeti központ számára még egy mozogó megvétele is leküzdhetetlen akadályt jelentett.¹⁹

A „nationalism studies” egyes kutatói a konkrét szövetkezeti mozgalmak ismertetésénél nem veszik figyelembe a fent vázolt, szerintem alapvető distinkciókat. Az általános kijelentések szintjén kétféle vétek fordul elő legtöbbször: Egyrészt a fogyasztási szövetkezetek – a tagokra lényegében semmilyen rizikót, terhet, kötelezettséget nem hárító, ezért az ideológiai azonosulás jelzésére sem igen alkalmas – létszámadataiból

¹⁸ Gide, Charles: Szövetkezetek. In: *Közgazdasági Enciklopédia*. IV. k. Budapest, Athenaeum, é. n. 839.

¹⁹ Dillon, Alexander: Between Russia and Ukraine: The Cooperators of Southern Ukraine, 1917–1920. In: Lorenz (szerk.) i. m. 159–181., Herszonra: 174., az össz-társadalmi korporativista álmokra: 164–172.

szokott az egész szövetkezeti mozgalom, mint olyan erejére következtetni.²⁰ Másrészt a fejletlen kelet-európai területek állami vagy egyházi elitjeinek a német–osztrák–cseh–magyar régiók társadalmainak történetében bevett, elterjedt formaként regisztrált szövetkezeteket utánzó kezdeményeit, amelyekben a kényszer is jócskán szerepet játszott, a formai hasonlóság okán azonosnak szokta venni a modellként szolgáló eredetivel – ez minden szövetkezeti formánál probléma. Ehhez az is kell, hogy a szövetkezetek működési adatait ne szerepeltessék, csak a szövetkezetek számára, jobb esetben taglétszámára vonatkozókat. Így lesz bármely terület – orosz, román, bolgár – első világháború előtti elmaradott és izolált szegénységéből egy szövetkezetekbe szervezett agrártársadalom.²¹

3.2. Az állam és a szövetkezetek

Az állam és a szövetkezetek kapcsolatát leíró leggyakoribb terminusok: state-control, state-help. Általában a szövetkezetépítés manipulatív jellegét, de legalábbis nemzetállami eszköz szerepét kívánják alátámasztani azzal, hogy kimutatják benne az állami szerepvállalást.

²⁰ Alexander Dillon tizedszázalékokra megadja a dél-ukránok arányát az Orosz Birodalom összes szövetkezetein belül 1915-ben, majd ugyanezt az arányt a szövetkezeti tagokra vonatkoztatva is. Eszerint a dél-ukrajnai és a Don-vidéki, valamint a besszarábiai fogyasztási szövetkezetek tagsága adta volna az összbirodalmi tagság 38,5%-át. „Dél-ukránnak” tart a szerző egy sor kormányzóságot, de hogyan fejtjük meg annak a rejtélyét, hogy ki számít szövetkezeti tagnak? Aki aláírta a belépést? Aki helyett aláírták? Aki befizeti a tagdíjat, illetve üzletrészt? Akit az előljáráóság így tart nyilván? Vö.: Dillon i. m. 164–165. Az 1918-as helyzetben burjánzásnak indult szövetkezetekre nézve a szerző egy lábjegyzetben (171. o., 30. lj.) maga is elismeri, hogy „it is questionable, how «real» all these consumer unions were”.

²¹ Merl, Stephan: The Cooperative Movement in Tsarist and Early Soviet Russia: What Role did it play in Nation Building for different Ethnicities? In: Lorenz (szerk.) i. m. 119–157. Merl (126) az általa „savings or loan associations or credit cooperatives” terminussal jelölt képződmények 9,5 milliós tagságára hivatkozva állítja, hogy Oroszország a szövetkezeti szervezetszféra tekintetében 1914-ben a világ vezető nemzeteihez tartozott. Ám tíz oldallal később (136–137.) azt tudjuk meg, hogy az összes szövetkezetinek tekintett intézmény hitelének csak 25%-át adták valamilyen hitelbiztosítékkal, a többi személyes bizalom, illetve utasítás (!) alapján, a biztosítékkal alátámasztott hitelek kétharmada Lengyelországra és a Baltikumra esett, míg az orosz Délen az ilyen hitelek aránya az összes hitelben belül csak 5%-ra ment. Ennek megfelelően tömeges volt a vissza nem fizetés (147.). Merl többször is állítja, hogy az orosz szövetkezeti rendszerben jelentős állami pénz volt, de adatot erre nem hoz. Szerintem ezek az intézmények csak nevükben hasonlíthatók az európaiakhoz.

De a történeti kontextusok elhanyagolása itt is megbosszulja magát. „State control” – ha pl. a magyar jog szerint az adott egyesület vagy szervezet köteles regisztráltatni magát és bemutatni alapszabályait, valamint ennek alapján az alapszabály-ellenes tevékenység megakadályozására az állam a kormánytól független szervezeteknek – ügyészség, bíróság – törvényben körülírt jogosítványokat ad.²² „State control” az is, ha a cári miniszteriális bürokrácia a választott szervezeti vezetőket a saját szervezeti hatáskörükkel kapcsolatban kifejtett tevékenységükért Szibériába száműzi, illetve bebörtönzi.²³ (Nyelvünk határai – világunk határai. A nacionalizmus-kutatásnak igen tág világa van.)

A mai gazdasági szaknyelvben state-help, ha a kormány magára vállalja a pénzintézetek, szervezetek üzleti költségeinek egy részét, vagy bizonyos ügyletek adósok által fizetendő kamatainak részét vagy egészét. Ez adott évben és adott ügyletek köréhez kapcsolódó rendszeres költségvetési juttatás, dotáció, subsidy. Az itt szóba jöhető intézményeknél ilyen állami dotációról az első világháború előtt nem tudok. E korban a legerősebb állami beavatkozási forma az volt, hogy a keleti porosz területeken tevékenykedő „Ansiedlungskommission”, telepítő bizottság, mely lengyel és porosz nagybirtokokat fölvásárolva telepített rájuk német parasztokat, az új telepeket mintegy monopóliumszerűen a Raiffeisen hitelszövetkezetekkel látta el.²⁴

Meglepetéssel tapasztalhatjuk, hogy az is ilyen state-help, ha a kormány kamatozó betéteket helyez el a hitelszövetkezeti központnál, mint pénzintézetnél, illetve ha a hitelszövetkezeti központ alaptőke-emelésé-

²² Hunyadi i. m. 61–63. Hunyadi szerint az 1898. évi XXIII. tc. alapján „the government received extensive rights of interference.” Úgy véli, az Országos Központi Hitelszövetkezetnek (OKH) jogában állt a szövetkezetek irányítása is. Valóban igaz, hogy az OKH vezetőinek kinevezését a Hunyadi által egy másik tanulmány lábjegyzete (!) alapján ismertetett törvény szövege a kormánynak adta. De a tagszövetkezetek irányítására, vagy azok refinanszírozásában való különbségtelekre semmilyen jogot nem biztosított az OKH-nak, sőt, a szöveg a törvényességi felügyeleten kívül minden más kompetenciát megtagadott az OKH-tól. Mellesleg az OKH nem is egyedi hiteket nyújtott a tagszövetkezeteknek, hanem bizonyos keretig automatikusan leszámította váltóikat.

²³ Merl i. m. 129. Merl szerint a szervezeti mozgalom tömegessé válását is nagyban segítette a Pénzügyminisztérium támogatása, míg a Belügyminisztérium illetve a helyi hatóságok eléggé önkényesen deportáltatták a szervezeti vezetőket.

²⁴ Spickermann, Roland: *Contradictions of Nation-Building: Raiffeisen Cooperatives and the Royal Settlement Commission in the German East, 1885–1914*. In: Lorenz (szerk.) i. m. 201–214., Raiffeisen-monopóliumra: 205.

nél a jegyzésben részt vállal. Mellesleg ez az állami szerepvállalás a kontinentális Európának a mezőgazdasági igényeit szolgáló bankjaiban, a földhitelintézetekben általános volt, nem magyar találmány és nincs nemzetiségi vonatkozása. Bár az alaptőke-emelés egyszeri aktus, egyoldalúan csak korlátozottan változtatható, arányaiban eltörpül a rendszeres dotáció mellett, mégis ugyanazt a „state-help” címkét kapja, mint a rendszeres szubvencionálás.²⁵ Meg is érdemli, hiszen az alaptőke-részesedés arányában jelölik ki az igazgatóság tagjait is. A magyar Országos Központi Hitelszövetkezet 1898-as alapítása óta a fenti értelemben vett állami gondnokság („tutelage”) és állami támogatás („state-help”) mellett működött, tehát már innen is látható, hogy a magyarosítási politika része volt. Más konkrét vádpont ellene nincs, hiszen a tagszövetkezetek mintaalapszabályait több nyelven nyomta, sem a tagszövetkezetek, sem a központ nem támasztottak sem nemzeti, vagy vallási hovatartozási követelményt tagjaikkal szemben – ellentétben például a korabeli nemzetiségi szövetkezetekkel. Mindennek alapján már lényegileg azonosnak lehet tekinteni az 1918 előtti magyar jogállamiságba ágyazott hitelszövetkezeti központ tevékenységét az 1920 utáni, egységes jogi kereteket évtizedekig ki nem alakító, viszont az ostromállapotot és annak összes jogkövetkezményét Erdélyben évtizedekig érvényben tartó román államhatalom szövetkezeti mozgalmával. Hiszen mindegyik szövetkezeti hálózat nyomta az ellenfélnek számító mozgalmat – hangzik a differenciált végkövetkeztetés.²⁶ Ha az ember véletlenül tudja, hogy a magyar hitelszövetkezeti mozgalom ott se volt a nemzetiségi megyékben, akkor ezt nem ajánlatos hangoztatni,²⁷ hiszen úgy is lehet érvelni, hogy persze, hogy ott sem volt a magyar hitelszövetkezet a nemzetiségi megyékben, hiszen csak a magyar lakosságú vidékeket akarták szubvencionálni.

²⁵ Hunyadi i. m. 62. Bár ezt az alaptőke-nyújtási technikát is lehet radikálisan kiterjeszteni – de nem a Monarchiában. Milan Hodža mint csehszlovák mezőgazdasági miniszter nem a hitelszövetkezeti központnak, hanem minden egyes tagszövetkezetnek biztosított kamatmentes, 200 000 koronás állami betét formájában alaptőkét. Jančík, Drahomir: Die tschechische Wirtschaftspolitik und der slowakische Regionalismus zwischen 1918 und 1938. In: Müller, Uwe (szerk.): *Ausgebeutet oder alimentiert? Regionale Wirtschaftspolitik und nationale Minderheiten in Ostmitteleuropa (1867–1939)*. Berlin, Berliner Wissenschafts-Verlag, 2006. 179–212., tőkejuttatásra: 188.

²⁶ Hunyadi i. m. 101–102.

²⁷ Vö. a megyénkénti adatokkal: *Jelentés az 1898:XXIII. t.-cikk alapján alakult Országos Központi Hitelszövetkezet s az ahhoz csatlakozott szövetkezetek tíz évi működéséről (1899–1908)*. Budapest, Pátria, 1909.

Világos, hogy itt nem csak a gazdasági összefüggések figyelmen kívül hagyásával vagy a hiányzó disztinkciókkal van baj. Aki az 1918 előtti magyar jogállami rendet összemossa a román államépítés azután következő, jogszabályi alapot nélkülöző földkisajátításokat és évtizedes erdélyi ostromállapotot hozó világával, az koncepció alapján cselekszik.²⁸ Bármilyen legyen is a ki nem fejtett koncepció hozadéka, lesz akinek annak ára, az Osztrák–Magyar Monarchia sajátos minőségének egybemosása a két háború közti Románia dinasztikus-katonai árpárlamentarizmusával, túl magasnak tűnik.

3.3. A jogrend és a szövetkezetek

Maga az a szemlélet, amelyben az állammal kapcsolatos legfontosabb mérce az, hogy „beavatkozik-e” vagy sem, a mai „neoliberális” sztereotípiákat és főbiákat reprodukálja. Abban a valóban liberális korban, melyben a legtöbb közép- és kelet-európai szövetkezet kialakult, más volt a kérdés. A pénzintézetek és sajátosan a hitelszövetkezetek működésének alapvető feltételeihez tartozott a rájuk vonatkozó jogi keretek kialakítása és annak működtetése, betartatása. Ennek a feladatnak megoldása nélkül vagy egyáltalán nem alakulhattak volna ki ilyen szervezetek, vagy pedig egy sor diszfunkcionálisan működő szervezet születhetett volna. A szövetkezeti intézmények jogi keretek kialakítása a legfontosabb állami feladatokhoz tartozott.

A jogi szabályozási feladat azért is maradhat homályban, mert a „nationalism studies” legtöbbször hozott anyagból dolgozik – a nemzeti ide-

²⁸ Vö.: Mitrany, David: *The Land and the Peasant in Rumania. The War and Agrarian Reform*. London: Humphrey Milford, Oxford U.P., New Haven: Yale U.P. 1930. 120–136. Mitrany megállapításai szerint a földreformot területileg eltérő rendeletek szabályozták, nem pedig törvény, de Erdélyben a kisajátítást helyi tényezők még előbb is hajtották végre, mielőtt a rendelet megjelent volna, annak rendelkezései egyébként is tág teret hagytak a helyi önkénynek, Erdélyben még annál is tágabbat, mint máshol, végül pedig a földreform-rendeletek a parasztok érdekeit figyelmen kívül hagyták. Mitrany könyve más helyén nyomatékosan tagadja, hogy az említett sajátosságok eredményeként a magyarok rosszul jártak volna, különösen, hogy ez e politika célja lett volna, sőt, reprodukál román vádakat, miszerint ez is csak a magyaroknak volt jó. Uo. 211–219. A földreformra vö.: Mikó Imre: *Az erdélyi falu és a nemzetiségi kérdés*. Csíkszereda, Pro-Print, 1998. 154–162. Ostromállapotra és kényszerintézkedésekre: Bodonyi Ilona: *Idők szorításában. A magyar kisebbség helyzete a szomszédos országokban 1920 és 1933 között*. Budapest, Kairosz, 2002.

ológiájú mozgalmak önképeit és ellenségekéit igyekszik saját szempontjai alapján átszerkeszteni. Márpedig a jogi szabályozás szükségességéről az egyházi, liberális, szocialista, nemzetiségi, antiszemita irányú szervezetek mozgalmainak elkötelezett történetírók egyaránt hallgatni szeretnek. Oka van ennek.

Az ideologizált szervezetek mozgalmaira legalább akkora veszélyt jelentettek barátaik, mint ellenségeik. Az ideológiai hivatkozások – egyéb funkcióik mellett – a tagoknak a szervezettel és vezetőivel szemben bizalmának elmélyítését is szolgálták. Ez magában véve éppoly tág teret nyit a csalásokra, mint bármely hasonló, föltétlen bizalmat fölhalmozó pozíció – ez a Tartuffe-féle szituáció. A magyarországi agrárius és az antiszemita körökről ismert, hogy legalábbis az 1880-as, 1890-es években éppen a saját „áruvédjegyükkel”, ideológiájukkal visszaélő, csaló szervezetek ellen harcolva követelték a szervezetek ügy törvényes szabályozását.²⁹ Hasonló törekvéseket hozott fölszínre a cseh hitelszövetkezetek fejlődésének egy forrásokra alapozott, differenciált elemzése.³⁰

A szabályozásnak különös jelentősége van a hitelszövetkezetek esetében, ahol viszonylag jelentős befizetéseket kellett teljesíteni a tagoknak. A „csaló” szervezetek a korban állandó botrány, újságtéma voltak. A látványos, kriminális eseteken túl, ahogy a mai „civil szervezeteknél”, úgy a 19. század végén sem lehetett ritka a működés költségeinek fölszaporodása, az igazgatók fizetésének a vállalt nemes célok elébe kerülése. Ha a szervezetek működés állami szabályozása elmaradt, vagy a szabályozás, miként a magyarországi is, olyan engedékeny volt, hogy továbbra is megengedte a szervezetek alakítását a szervezetek törvény által definiált kereteken kívül is, egyszerűen a kereskedelmi törvény hatálya alá tartozó szervezetekként, akkor ennek az volt az ára, hogy a visszaéléseket nem lehetett meggátolni. A „nationalism studies” egyes művelői azonban a szervezetek működés jogi kereteinek kialakítását, a tagok és a szervezetek e formában előírható jogainak és kötelezettségeinek

²⁹ Vári András: A magyarországi hitelszövetkezeti mozgalom megalapítása 1886–1894. Kézirat.

³⁰ Albrecht, Catherine: Nationalism in the Cooperative Movement in Bohemia before 1914. In: Lorenz (szerk.) i. m. 215–227. Albert szerint mind az első, a hatvanas években zajlott kisvárosi hitelszövetkezeti hullámban, mind később a falusi alapítások kapcsán maguk a szervezetek harcoltak újabb állami törvényekért – a századfordulón például egy, a katolikus egyházhoz közelálló hálózat botrányából kiindulva. I. m. 219–220., 224–225.

szabályozását az állami ellenőrzés minősített eseteként, nemzetiségi elnyomásként értékelik. E nézetben a nemzetiségi szövetkezetek szabadságának záloga volt például az, hogy ha az elnyomó törvény által mégiscsak meghagyott lehetőséget kihasználva, nem jelentkeztek be annak hatálya alá, és szabályozatlanok maradtak.³¹ (Ez egy ilyen „fakultatív” elnyomás, ki lehet belőle maradni.) A szabályozatlanság vívmányának hétköznapi nyomorúságos következményeire főntebb utaltam.

3.4. Verseny és monopólium, szatócs és szövetkezet

A monopólium és a verseny kérdése már a szövetkezetek kialakulásakor is fölvetődött. Áruk és hitelek szolgáltatása már a kezdet kezdetén is konkurenciát jelentett a helyszínen levő, nagyobbreszt falusi zsidó közvetítő kereskedők, szatócsok és kocsmárosok számára. Ezt a galíci-ai lengyel és ukrán szövetkezetek kifejezetten zászlójukra írták, mondván, hogyha ők kereskednek, kevesebb megy a zsidónak, és több marad nekik.³² Ezt a nacionalizmus-történet irodalma úgy fordítja le, hogy ilyen helyzetekben az antiszemitizmus volt a nemzetté válás egyik emeltyűje. Ám ott is, ahol nem antiszemita jelben alakult a szövetkezet, a kereskedők szervezetei és maga zsidóság a fogyasztási szövetkezetek alapítását kifejezetten mint a zsidók tönkretételét értelmezték. Követelték a szövetkezeteknek adott, meglehetősen jelentéktelen állami kedvezmények visszavonását és annak megtiltását, hogy a fogyasztási szövetkezetek olyanoknak is adhassanak el árut, akik nem tagjaik a szövetkezetnek.

Eltekintve már most a szervezet-alapításokat kísérő szövegektől, maga a kereskedelmi tevékenység – a fentebb említett, állami erővel alátámasztott monopoljogok esetét kivéve – nem fogható föl zárt összegűnek, korlátolt terjedelműnek, vagyis ha új kereskedő lép be e területre, nemcsak a már ott lévők rovására gazdagodhat. Ezzel szemben az új kereskedelmi szervezet belépése az addig az adott szintéren egyeduralkodó szereplő monopóliumát töri meg. Ilyen helyzetben a falusi kistermelők csak nyerhetnek azon, ha a faluból és a faluba irányuló áruforga-

³¹ Hunyadi i.m. 63. Hunyadi említi a szövetkezeti törvény fakultatív jellegét, valamint, hogy mind a szász, mind a román szövetkezeti mozgalom „continued to constitute their cooperatives” az 1875-ös kereskedelmi törvény alapján. A fakultatív jelleg és az állítólagos nemzetiségi elnyomó funkció között a szerző nem érzékel ellentmondást.

³² Struve i. m. 234–236.

lomba új szereplő lép be az addig ott egyeduralkodón kívül, versenyre és nagy valószínűséggel árrésének csökkentésére kényszerítve azt.

Fejlődésük egy más szakaszában a fogyasztási szervezetek beszerző, illetve az apparátusukra épülő értékesítő tevékenységét, ha már országos hálózatokká szerveződtek, az állam is fölhasználhatja. Ez elsősorban az első világháborús helyzetre igaz. Ezt az állami hadiszállítói monopóliumhelyzetet, illetve az ennek kapcsán megnőtt forgalmat és továbbterjedt hálózatot minden szervezeti központ beszámolója, önértékelése mint a szervezeti eszme diadalát értékeli. Ezeket az értékeléseket máig hivatkozza a „nationalism studies” szervezetekkel foglalkozó ága, az adott nemzeti mozgósítás sikerét bizonyítandó. Nagy súllyal szerepelnek ezen érvek az utódállamok szervezeti virágzásának szemléltetésére.³³ Ám kérdés, hogy mennyiben tekinthető a szó szoros értelmében szervezetnek az a szervezet, melynek tevékenysége részben állami monopóliumra alapul, jövedelmeit ez a pozíció biztosítja? Azt már meg sem merem kérdezni, hogy mennyiben mutatja ez a nemzeti mozgósítás sikerét? Vagy esetleg fordítva, a szervezeti központok közös érdekei által létrehozott megegyezések a nemzeti táborok közötti békés egymás mellett élését teremtették volna meg?³⁴ Valóban?

³³ Vö.: Dvořák, C. I. F.: Das landwirtschaftliche Genossenschaftswesen. In: A. Klimt (szerk.): i. m. 29–52., különösen 38–39. Dvořák kiemeli annak jelentőségét, hogy a fogyasztási szervezetek a háború alatt a gabonafőlvásárlásra monopóliumokat kaptak, majd elmondja, hogy az így megerősödött szervezetek monopóliumhelyzetüket a gabona szabad kereskedelmének 1921-es visszaállítása után is meg tudták őrizni, és így „aus diesen Gebieten verschwanden die Getreidehändler”.

³⁴ Reich, Andreas: Economic Interest and National Conflict: The Relationship between Czech and German Consumer Cooperatives in Czechoslovakia between 1918 and 1938. In: Lorenz (szerk.) i. m. 263–282. Reich a fogyasztási szervezeti központokat a német és cseh nemzeti táborok megjelenítőinek tekinti. Lehet, hogy ez a két háború közötti kiélezett szembenállásban találó megfeleltetés. Fölvethető vele szemben a központok „kormányközelisége”, pl. a nekik juttatott állami jogszabályok kérdése, másrészt bürokratizált elidegenedésük az általuk állítólag képviseltéktől. Az a probléma, hogy kit és mit képvisel egy ilyen nagy központ, akkor is megmarad, mikor szembenállás helyett az interetnikus kooperáció kerül napirendre. Ráadásul ez igen csak epizódszerű. Nem meggyőző, mikor az államilag kvótákkal szabályozott margarintermelés terén a kereskedőkkel szemben kialakult pontszerű együttműködést a szerző úgy értékeli, hogy az addig erősen ózdkodó németek együttműködése „with Czech consumer cooperatives had become natural and could no longer be undermined by national conflict”. Vö.: 277–279.

3.5. Bank és szövetkezet

Minden sikeres hitelszövetkezeti hálózat, bármely modell volt is a kiindulópontja, megtanulta, hogy nagy hitelközvetítési integrációt kell, hogy alkosson. Másrészt a hitelszövetkezetek mindegyike, kiinduló ideológiai pozíciójától függetlenül igen hamar belátta, hogy ha nem csak a helyi-regiónális szűkösség újraelosztására akar szorítkozni, akkor külső hitelforrásra szorul. Ennek megfelelően ki is építették együttműködésüket a kapitalista bankrendszerrel. Ez nem kellett, hogy szükségszerűen korlátozza autonómiájukat, de viszont bizonyára megnehezítette az illúzió fönntartását, hogy itt valamilyen alternatív, nem-kapitalista jellegű társadalom építése folyhatna, ami pedig a hitelszövetkezetek vonzóerejének egy részét adta.

Az, hogy a kapitalizmus normális tőkeárforgásába bekapcsolódó szövetkezet mennyiben őrizheti meg az autonómiáját, az alapszabályai és annak érvényesítési lehetőségeinek függvénye. Ez konkrét vizsgálatot igényel. Nem tartanék azonban konkrét vizsgálódást annak megállapítására, hogy a részvénytársaság profitérdekelt szervezet-e? Bizony az, minden esetben. Ez az I. világháború előtti helyzetben elég jól megkülönböztette egymástól a bankot és a szövetkezetet. Utóbbinak nem kellett maximális profitra törekednie és általában nem is tette. Kamatmargé-át a Raiffeisen-rendszerben alapszabályai maximálták, a keletkező tiszta hasznot pedig a tartalékalapok föltöltése után másra nem, csak a helyi közösség céljaira lehetett fordítani. Ezért aztán eléggé bizarr, amikor a magyarországi nemzetiségi pénzüzetek tárgyalása során a kettőt, a részvénytársasági bankot (pl. az Albinát) és a hitelszövetkezetet összemossák.³⁵ A részvénytársaság, bármilyen nemzeti színre festi is magát, profitot kell, hogy hozzon részvényeseinek. Frappáns bizonyíték erre az a bank-rt., melynek a cseh szövetkezetek adták össze a tőkét, a prágai Živnostenska.³⁶ Ennél a bankban tőketulajdonos szövetkezetek sajátos tulajdonosi érdekei és a banküzem logikája szorították a bankot arra, hogy üzletpolitikáját a haszon és hozszabttávú növekedés érdekében alakítsa ki, ne pedig a cseh nemzeti irányú szövetkezetek támogatására helyezze a súlyt.

A hiteléletben is lehetnek monopolpozíciók, és nemcsak a fentiekben a szövetkezeti kereskedelemben megismertekhez hasonló, az állam által adott jogosítványok hozhattak létre monopóliumot – a helyzet is.

³⁵ Hunyadi i. m. 67–69.

³⁶ Albrecht i. m. 220–222.

Az utolsó posta, amit a korszakban sok, saját postával nem rendelkező helyiségben székelő uradalom és birtokos levélpapírján látunk megadva – monopolhelyzetben van, egy hálózat legszélső elemeként ez a posta érhető el leghamarabb, a többi csak aránytalanul lassabban. Hasonló helyi monopóliuma van a falvak népe felé legközelebb eső, „utolsó posta” jellegű hitelintézetnek, bármilyen formában is működjék. A szövetkezeti kibontakozás előtt az 1870-es években ezek az „utolsó posták” legtöbbször a kisvárosi takarékpénztárak voltak.³⁷ A falusi hitelszövetkezetek megalakulásával a parasztok helyileg is, meg a hitelügyletek jellegét tekintve is közelebb kerültek a modern pénzügyi integrációhoz. Ám viszonyítva tekintve a dolgot, egy bizonyos helyi monopolpozíciója a helyi pénzintézetnek a gazdasági integráció, az infrastruktúra, az alfabetizáció és a kereskedelmi-pénzügyi ismeretek elterjedésének adott fokán továbbra is meg kell, hogy maradjon, noha a paraszt számára nyilván jelentősen csökkenti a hitelhez férés nehézségét és költségeit az, hogy a kisvárosi takarékpénztár helyett a falusi hitelszövetkezettel van dolga. A hitelszövetkezetek ugyanakkor más üzletet műveltek, mint a takarékpénztárak – kockázatosabbat. A takarékpénztárak általában ingatlanhitelezést folytattak, aminél a jelzálogi biztosíték folytán a hitel visszafizetése meglehetősen biztosítva volt. Kivételt jelentenek ez alól azok a kelet-európai területek, ahol nem volt telekkönyv, például a román királyság. A hitelszövetkezetek viszont személyi hitelt adtak, ilyen biztosíték nélkül, szükségszerűen magasabb rizikóval. Ez az egyes szövetkezetek refinanszírozási lehetőségei, a helyi gazdálkodás, a hitelfelvevők igényei és a helyi társadalom szegmentációjából eredően lecsapódhatott, de nem kellett, hogy automatikusan lecsapódjon magasabb hitelkamatokban is. A „nationalism studies” művelői azt a jelenséget, hogy pl. a lengyel vagy román paraszt inkább fizet magasabb kamatot a „nemzetiségi” hitelszövetkezetnek, mintsem hogy az ellenséges néphez tartozó municipiális vagy részvénytársasági takarékinvézethez menjen, a nemzeti ügy oltárán lerótt adónak tekintik és a falusiak nemzeti elkötelezettségére követték belőle.³⁸ A kamatkülönbség, amire hivatkozni szoktak, 1–2%-os, ami nem csekély, de a következő pénzintézeti lépcsőfok, a kisvárosi takaréklévére a díjakkal, okmányok beszerzésével, utazásokkal ennél

³⁷ Vö.: Galgóczy János: Hitelügyeink szabályozásának kérdéséhez. *Nemzetgazdasági Szemle*, 2. évf. 2. füzet. 1878. ápr.–jún. 1–30.

³⁸ Hunyadi i. m. 88.

sokkal többre tehető. Tehát a helyi monopolpozíció szerintem életközelebb magyarázata lehetne a jelenségnek – de ezt is vizsgálni kellene.

Az itt vázolt monopolpozíció kiépíthető, elmélyíthető, de másrészt csökkenthető is. Ez alapvetően annak függvénye, hogy mekkora nehézségekkel jár a falusi parasztnak az uzsorán és a helyi hitelszövetkezeten túl más hitelforrások elérése. Az Osztrák–Magyar Monarchia és a Német Birodalom tekintetében itt is az etnikailag illetve konfesszionálisan gyakran eltérő jellegű kisváros és vidéke kapcsolatai a relevánsak. E kapcsolatok 19. század vége előtti helyzetére alapvetően a korlátozott szélességű, de stabil és intézményesült interetnikus kooperáció a jellemző. A vasutak és az alfabetizáció korában e kapcsolatok továbbra is megőrizhetők, de elvben szélesíthetők is. De másrészt rombolhatók is – pl. a városi etnikum, vagy a másvallásúak elleni paraszti gyűlölet fölkorlácsolásával, az etnikai-konfesszionális megbélyegzésnek az állam által kínált intézményes formákra való kiterjesztésével, bojkottmozgalmakkal. Ha a helyi nemzetiségi elit egy ilyen szegregációs irány mellett dönt, akkor az „utolsó posta” szerepet betöltő pénzintézet, az adott összefüggésben a hitelszövetkezet helyi monopolpozíciója megerősödik – az alternatívát nélkülöző hitelfelvevőktől pedig több pénz szedhető be. Itt tehát a magasabb kamatot, illetve díjakat már nemcsak a hitelüzlet eltérő jellege diktálja. Az csak hab a tortán, hogy a hitelszövetkezetek visszatükrözik a helyi társadalmak szerkezetét, így ahol a helyi elitek, a papok, jegyzők stb. a paraszttal szemben uralmi pozícióban vannak, ott a hitelszövetkezetet is uralni fogják, az alternatív hitelforrásokhoz vezető utak elzárásával tehát egyszerre erősítik a hitelszövetkezet jövedelmezőségét és a saját hatalmi helyzetüket. Ennek kombinált formái is lehettek. Például, a szövetkezetek a helyzeti előnyt kihasználva, de egyben viszonylag magas betéti kamatokat kínálva és persze megfelelő „helyi ráhatással” gyűjthettek betéteket, e forrásokat magas kamatra helyezhették ki, amint a beszámolók hangsúlyozzák, „kevésbé bürokratikus módon”, ami alatt itt (mivel személyi hitelt mindenki csak kötelezvényre vagy váltóra, tehát azonos formák között tudott adni) csak az érthető, hogy tulajdonképpen hitelképtelen embereknek is adtak némi hitelt.³⁹ A visszafizetést a helyi elit pozíciója, a nemzeti-vallási szolidaritás, de keményebb mód-

³⁹ Müller–Lorenz i. m. 194. Az általam idézett mechanizmust a szerzők a poseni lengyel hitelszövetkezetekre nézve írják le. Bár a helyi elitek szerepét ebben az összefüggésben nem mérlegelik, másutt viszont a lengyel sikerek magyarázataként emelik ki a katolikus papok és nemesek részvételét.

szerek is segíthették, melyek csak a szeparatista mozgalmaknak álltak rendelkezésére. Ennek az uralmi és monopolhelyzetnek állami intézményes korlátja nincs és nem is lehet, az utódállamokban 'populista' vagy 'agrár' ideológiákkal létrejövő pártok kormányai éppoly kevéssé láttak bele a helyi társadalmakba, mint az előd-birodalmak liberálisai. Az állam tehetetlenségével szemben azonban a hitelszövetkezeti hálózati központok kontrollálták a tagszövetkezeteik által szedett kamatok nagyságát és a kamatmarge nagyságát. Erre vonatkozó előírásaik nem egyedi döntések voltak, hanem az alapszabály rögzítette őket. Ez definíció szerint nem egyedi, a hely sajátos viszonyainak megfelelő beavatkozás volt száz meg száz falusi társadalom életébe, hanem az elitek játéktérének általános szűkítése. Ennek módja lehetett egyrészt a kamatrés szűkítése, mely csökkentette a helyi szövetkezetek (vezetőségeik) által fölszámítható költségeket, másrészt a kamatszintek közelítése az alternatív tőkeforrások kamataihoz, ami persze egyszerre csökkentette a szövetkezeti hitel előnyösségét és az azt esetleg monopolizáló helyi elitek hasznát. A központoknak voltak más hasonlóan működő eszközei is. E szövetkezeti központok anyagai alapján a mai kutató számára is eldönthető lenne a kérdés, hogy a szövetkezés a parasztságnak a gazdasági integrációba való beemeléseinek volt-e eszköze, vagy lehetőséget adott-e az említett helyi monopóliumok kiépítésére a helyi nemzetiségi eliteknek.

A hálózattá szervezés lehetősége független attól, hogy a helyszínen, a faluban milyen szerepet tölt be a szövetkezet. A helyi egységeket pedig nemcsak szövetkezeti központok, de bankok is hálózattá szervezhetik. Persze, ezek működési célja a profit. Az egyik korai kísérlet a magyar Kisbirtokosok Földhitelintézete Rt. volt.⁴⁰ Ez névlegesen szövetkezeti formában működő helyi alakulatokat akart maga köré szervezni, de a „szövetkezetek” szerepe lényegében a bank hiteleinek kiközvetítésére és a visszafizetés garantálására szorítkozott volna. A kísérletnek nem voltak nemzetiségi vonatkozásai és nem is sikerült megvalósítani – de újra föltámadt az erdélyi román Albina Bank Rt. alapszabályaiban.⁴¹ Az e bank által mozgatott hálózat nagyságáról és működéséről értékelhető adatokat nem közöltek a kérdés kutatói. Azt viszont leszögezzük, hogy ezek a favak fele nyúló hitelkapcsolatok is azt jelzik, mennyire elkötelezett volt nemzetileg az Albina. Ehhez legalább annyit hozzá kell

⁴⁰ Galgóczy Károly: *A Kisbirtokosok Országos Földhitelintézete huszonöt éves fennállásának története*. H. n., 1905.

⁴¹ Hunyadi i. m. 68.

tenni, hogy az alapszabályok magukban véve a törekvéseket, célokat jelzik, nem pedig a megvalósult üzleteket mutatják, és végleg semmit nem mondanak a gazdasági kapcsolatok tényleges szegregációjáról. A forrásokra alapozott nemzetépítés-kutatás a német–cseh viszonylatban a hitelek terén az 1918 előtti korszakban csak korlátozott nemzeti szegmentációt talált, a gazdaságot alapvetően strukturáló tényezőkhöz képest a nemzeti hovatartozást másodlagosnak, noha mélyülőnek tapasztalva.⁴²

A bankok és pénzügyi integrációk világa tehát külön tudomány, sajátos univerzum. Ha az egykorúak, és nyomukban a nacionalizmus-kutatók nemzeti színekkel mázolják be ezt a világot, az abban való tájékozódás nem lesz könnyebb, hanem nehezebb. Ezenközben az ilyen integrációk működése, kohéziója, belső szakadásai nagyon is hozzájárulhatnak a nemzetépítő vállalkozások sikeréhez vagy kudarcához. De ez a történeti térben és időben megmutatandó, nem pedig előfeltevésként fogadandó el.

3.6. Szövetkezetek és parcellák

A nagybirtok e korban egész Európában teret vesztett, a paraszti üzem teret nyert. Alapvetően négy fontos tényező hatott együtt abba az irányba, hogy megérje a nagyobb birtokokat fölparcellázni:

1. A paraszti gazdaság nem piaci áron számította saját munkaeréjét. Míg a nagyüzem egyre drágább és egyre fegyelmetlenebb munkaerővel kényszerült dolgozni, addig a paraszti családi birtoküzem a kapitalista számítás szerint akár "irracionális" mértékben is törekedett földtulajdonának bővítésére.

2. A gabonaválság a termelés intenzifikálódása irányában is hatott, a kisebb, paraszti üzemek pedig intenzívebben gazdálkodtak. A zöldséggyümölcs és a fűszernövények termelése, a tejtermékek, a feles kukoricára alapozott sertéshízlalás jelentősége mind megnőtt az első világháború előtti harminc évben. Ennek kapcsán a hagyományos paraszti birtoknagyságoknál kisebb egységek is életképesek lettek, a középparaszti gazdaságok pedig olyan vegyes gazdálkodást folytathattak, mely területre vetítve jelentősen több értéket adott, mint a nagyüzem.

3. A természetes szaporodás és a migráció, mely az első világháború előtt mind a régiók, mind az államok között lényegében akadálytalanul zajlott, egyes területekre jelentős „túlnyomást” produkált.

⁴² Albrecht i. m. 225–227.

4. Még a fenti összes tényező figyelmen kívül hagyásával is, a kisbirtokon a ház és a gazdasági épületek nagyobb mértékben emelik meg az ingatlan értékét, mint a nagyobb gazdaságoknál, a parcellázó bank, vagy más ügynök szempontjából már maga a nagyobb birtok földarabolása is többletértéket létrehoz, így a közvetítő szempontjából hasznot hajtó tevékenység. A földbirtokok szabad piaca tehát enyhén lejtett a kisebb birtokok irányába, ha egyéb tényezők ezt nem ellensúlyozták. Mint az előző pontokban láttuk, a kor gazdasági adottságai inkább erősítették e tendenciát.

E tendenciák érvényesülésének kétségekívül van etnikai mintája. Hiszen a birtokos és a paraszti rétegek e birodalmak jelentős területein más-más etnikumhoz tartoztak, így itt majdnem természetesnek tekinthető, hogy a birtokosi rétegek elvesző, fölparcellázott földjeit összegyűjtő parasztság másféle népből jött, mint az urak. A parasztságon belül pedig az egyes etnikai-táji csoportok öröklési rendje, földhalmozó képessége, megélhetésének a földszerzés érdekében való szigorú összeszűkítésére való hajlandósága – nagyon is különböző erőt adtak e csoportoknak a földért folytatott harcban.

Mindez teljesen független a nemzetiségi mozgalmak, vagy a közép-európai birodalmak állami szervezeteinek tevékenységétől. A parcellázást és a birtokstruktúra átalakítását ugyanakkor mindkét oldalról megpróbálták saját érdemnek betudni.⁴³ Ennek motivációja eltérő volt.

A közép-európai birodalmak hagyományos földbirtokosi elitjeinek a legkomolyabb sokkot okozta a föld kapitalista piacának kialakulása, e rétegeknek banktőkével szembeni térszerzése és ehhez adódóan a fent említett, a birtokaprózódást segítő tendenciák érvényesülése. Több irányban is, így a kapitalizálódás irányában is keresték a kiutat. Az ennek ellenére bőséggel aratott kudarcokra éppen e modernizálódó birtokosi rétegek köreiben széles körben elfogadott magyarázatok egyike a nemzetiségi mozgalmaktól áthatott parasztságok földszerzése volt.

Ez a jelenség az egész közép-európai területen hasonlóan zajlott. Jelentős ellenakcióhoz azonban csak Poroszország keleti területein vezetett, ahol nagyarányú földvásárlásokkal és telepítésekkel próbálták ellensúlyozni a lengyelek nagyobb szaporaságát és betelepődését. Az akcióban

⁴³ Ebben az értelemben reprodukálja az egykori szerzők érveit Hunyadi (i. m. 75–79.), Müller és Lorenz (i. m. 192–197.) úgy vélik, a porosz telepítési akciók olyan provokatív erővel bírtak, hogy lényegében szándékuk ellenére segítették a lengyel szövetezeti mozgalom nemzeti mozgósításá mélyülését.

szerepet kaptak, de csak korlátozottan, szövetségi formák is.⁴⁴ Az irodalom ma egyetért abban, hogy az akció teljességgel sikertelen volt, mégpedig nem valamilyen szervezési hiba és nem is a nemzetiségi ellenállás miatt, hanem egyszerűen azért, mert a földpiacon nem lehet ellensúlyozni a demográfiai átalakulást.⁴⁵ Más helyeken, így Erdélyben is, hasonló állami akció nem zajlott, a telepítési akciók egyrészt jelentéktelenek – a poroszországinál százszor kisebbek – voltak, másrészt nem nemzetiségi, hanem nagyjából birtokpolitikai motivációjúak, harmadrészt ahol és amikor mégis volt nemzetiségi vonatkozásuk, a liberális jogrend ezt igen szűk érvényesülési területre szorította. Ugyanakkor a földért folytatott harc metaforikus jellege jó alkalom volt mind a hagyományos uralkodó osztályok, mind a nemzetiségi mozgalmak értelmiségi ideológusainak a különböző vészharangok kongatására.

A földbirtok tulajdonának más csoportok kezébe való kerülése nem hatás nélküli a nemzetiségi státusz szempontjából – a „magán” birtokjog és az „állami” szuverenitás között lehetnek átjárások. De ezt nem az állami földbirtok-politika, illetve a szövetségi mozgalmak keretében célszerű tárgyalni, hanem gazdaság- és társadalomtörténeti keretben.

3.7. Erőforrások elvonása vagy nyújtása

Elsősorban a hitelszövetkezetekkel kapcsolatban merülnek föl az irodalomban olyan megfogalmazások, hogy a hitelszövetkezeti hálózatok az adott nemzetiségi vidékek erőforrásait megcsapolták, az ott termelt jövedelemtöbbletet elvonták és a birodalmi vagy nemzetállami központ javára fölhasználták.⁴⁶ Konkrétan a felvidéki szlovák szövetkezeteknek az országos hálózatból való kimaradását értékeli egy szlovák társadalomtörténész úgy, mint ami megakadályozta volna e szövetkezeteknek a gazdasági kizsákmányolását és politikai kihasználását.⁴⁷ Ezek a megfogalmazások

⁴⁴ Vö.: Spickermann i. m. és Müller, Uwe: Modernisierung oder Diskriminierung? Siedlungspolitik in den preußischen Ostprovinzen zwischen nationalitäten- und agrarpolitischen Zielen. In: Müller (szerk.) i. m.

⁴⁵ Scott, Eddie: Ethno-nationality, Property Rights in Land and Territorial Sovereignty in Prussian Poland, 1886–1918: Buying the land from under the Poles' feet? In: Stanley Engerman and Jacob Metzger (eds.): *Land Rights, Ethno-Nationalism, and Sovereignty in History*. London, Routledge, 2004. 56–86.

⁴⁶ Holec, Roman: Siege und Niederlagen: Der slowakische Wirtschaftsnationalismus vor 1918. In: *Bohemia*, 37. köt. 1996. 1. sz. 38–54.

⁴⁷ Holec i. m. 50–51

az egykori birodalmak szeparatista mozgalmainak érveit reprodukálják. A szövetkezeti „nation-building” történészei a fenti állásponttal megegyezően Szlovéniára vonatkoztatva is a nemzeti kizsákmányolás elleni mozgósítást tekintik a szövetkezeti mozgalom szülőjének, melyet az egykorúak így fogalmaztak: „Let us get rid of the foreign capital which exploits us!”⁴⁸ Ezek az egykorúak körében nagyon népszerű nézetek már az első világháború előtt is könnyen cáfolhatók lettek volna – a szövetkezeti központok publikált mérlegeiben egyértelműen követhető, hogy a hitelek közvetítésének iránya a központtól irányult a tagszövetkezetek és az azokkal szembenálló helyi hitelfelvevők felé, nem pedig fordítva.

Ettől függetlenül még igaz is lehet – vagy talán hamis is – a megfigyelés, hogy a világ részeire szakadt, nagyváros és falvak, fejlett és fejletlen vidékek különbségei nőttek. Ezt a baloldali ideológusok a nemzetközi kereskedelemben zajló egyenlőtlen csere és az ún. „perifériális” területek rovására végrehajtott gazdasági fejlődés elméleteiben Luxemburgtól Wallersteinig újra és újra megfogalmazták. E nézetekkel szemben például az Osztrák–Magyar Monarchia vonatkozásában a gazdaságtörténeti elemzések a birodalmi gazdasági integrációk fölzárkóztató, kiegyenlítő hatását mutatják döntőnek.⁴⁹ De még ha volt is ilyen széttartó fejlődés, annak okai között területeinken a hitelszövetkezeti mozgalom által a falvakba is elvitt pénzügyi integráció nem szerepelhetett. Ez talán éppen 1920 után változhatott, akkor, amikor a mezőgazdaság már nagyobb részt integrálódott a kapitalista hitelrendszerbe. Ekkora kiépültek a vidék gazdasági integrációjának közlekedési, áruforgalmi és pénzügyi rendszerei, a mezőgazdasági termelés pedig intenzifikálódott és vélhető, hogy szektorok közötti összehasonlításban maga is kapott annyi tőkét, amennyit leadott. Talán. Vizsgálatokat erre nem ismerek.

Az viszont kézenfekvő, hogy a húszas évek konszolidációja után a már konszernné szövődött, állami monopojgosítványokkal felruházott,

⁴⁸ Čuješ, Rudolf: The cooperative movement in Slovenia. In: Balawyder (szerk.) i. m. 83–110., idézet: 89. Az idézet a kortárs Janko Pajktól származik, de a szerző, úgy tűnik, egyetért vele. Egy újabb szlovén feldolgozás nagyon általános fogalmazásai a nemzeti szempontok primátusáról a szövetkezeti mozgalomban mintha még mindig ezt az álláspontot visszhangoznák: Lazarević, Žarko: National and Economic Features of Slovene Cooperatives. In: Lorenz (szerk.) i. m. 251–262.

⁴⁹ Komlos, John: *The Habsburg Monarchy as a Customs Union. Economic Development in Austria-Hungary in the Nineteenth Century*. Princeton U. P. Princeton, N. J., 1983. [Magyar kiadás: John Komlos: *Az Osztrák–Magyar Monarchia mint közös piac*. Budapest, 1990.]

a szövetkezeti tagságtól csak többszörös áttétellel függő, viselkedésükben a tőkés nagyvállalatokra hasonlítani kezdő szövetkezeti központok, melyek szerte Közép-Európában, így nálunk is létrejöttek, de legnagyobb jelentőségre Csehszlovákiában tettek szert, versenytorzító monopolpozíciójuknál és magas koncentrációjuknál fogva megtehették, hogy a falusi és kisvárosi kistermelők rovására a központok gazdasági eredményeinek (ne mondjuk, profitjának) maximalizálására törekvő üzletpolitikát folytassanak.

Sajátos módon a szövetkezeti központok ilyen erőpozíciója azonban azt is eredményezte, mind a cseh, mind a szudétanémet központoknál, hogy azok vállalati formában, alkalmazottakkal dolgozva csináltak egy sor helyi üzemet, szárítót, tejfeldolgozót, főleg pedig terményraktárakat és szeszgyárakat. Utóbbiban a kapacitások nagyobb része a szövetkezeti központoké volt. Ezek, miközben a helyi szövetkezetek nem tudták befolyásolni őket, mégis csak jelentős mértékben függetlenítették a helyi termelést a távolabbi feldolgozó központok keresleti feltételeitől, vagyis a feldolgozóipari nagytőkétől. Ez a szövetkezeti univerzum aztán az egykorúak szerint visszahatott a parasztság nemzeti tudatosságára is, konszolidálva a szudétanémet és cseh táborokat.⁵⁰ Ez is lehet – a történelem nem egyszerű. Éppen a magas szintű piaci integráció bizonyos formái hozhatnak a szövetkezeti tagságnak egyrészt jövedelemhátrányokat, másrészt az értékesítés biztonságát, harmadrészt a hétköznapi együttműködés olyan sűrűségét és térbeli zártságát, mely az etnikai szegregációt erősítette.

4. Nemzettagok és szövetkezeti tagok

Miért léptek be az emberek a szövetkezetekbe, mit vártak és mit kaptak?

Legelőször is konkrét dolgokat. A helyi érdekű szövetkezetek nyilvánvalóan szorosan illeszkedtek a kölcsönös segélynyújtás iránti helyi igényekhez, csakúgy, mint a helyi társadalom szerkezetéhez. A hálózatot alkotó szövetkezetek tagjait legelőbb e szervezetek elsődleges gazdasági céljai vették a belépésre. A fogyasztási szövetkezetek esetében ez a nagykereskedelmi árrésen való osztozkodás és a vett termékek jobb minősége lehetett. Noha az egy pontra, a szövetkezeti boltosra gyakorolt társadalmi-erkölcsi

⁵⁰ Oebser, Arno: *Das deutsche Genossenschaftswesen in den Gebieten der ehemaligen Tschecho-Slowakei, in Rumänien, Südslawien und Ungarn*. Stuttgart–Berlin, W. Kohlhammer Verlag, 1940. 40–69.; vö. továbbá Reich i. m.

nyomás jelentős szerepet játszhatott abban, hogy a szövetkezeti árubeszerzés fölvehette a versenyt a magánkereskedőkkel, ugyanakkor az egyszerű tagok tagként való ténykedésében szinte semmi ilyen erkölcsi-ideológiai elem nem fedezhető föl. Nem azért vesz az ember olcsóbban petrórt, sőt vagy rézgálicot, hogy a nemzeti hovatartozását megmutassa. Sajátos körülmények között persze a petró vásárlásából is lehet tüntetést csinálni – csak hogy ennek értelmezése több irányba is mehet.

A kutatónak a szimbolikus tiltakozás lehetőségét minden irányban meg kell vizsgálnia. A fogyasztási szövetkezethez csatlakozók nemcsak nemzetiségüket demonstrálhatják, de kereszténységüket is – a zsidó közvetítő kereskedők kezében megismert és szimbolikussá emelt kereskedelmi fogások (hamisítás, súlycsonkítás, részletre eladás, a jövőre előre szabott áron való lekötése, uzsorakamat stb.) ellen való tiltakozásként. Fordítva viszont távolmaradásuk sem csak nemzetietlenségüket demonstrálhatja, hanem például az egyházi elitek elleni tiltakozást is (a fogyasztási szövetek vezetése gyakran a papok kezében volt). Ez nem biztos, hogy a vallástalanságot jelzi. Jelenthet kézenfekvő reakciót a magyar egyházi adókra, a helyi papság hitbuzgalmára, illetve annak hiányára – de esetleg a helyi papok világi, akár szövetkezeti szerepvállalására is.

A hálózatot alkotó szövetkezetek olyan fajtáinál, mint a hitelszövetkezetek, vagy a tej-, illetve a raktárszövetkezetek, ahol a tagok egyrészt egymás tartozásaiért saját vagyonukkal felelnek, másrészt úgy a hitelnyújtásban, mind az áruk kezelésében és elszámolásában a pontos elszámolásokon túl komplex és tartós bizalmi viszonyokra vannak utalva, más helyzetet találunk. E bizalomra alapuló szövetkezetek fejlődésükben igen sokáig, legalább az 1890-es évek polarizálódásáig mind a német, mind a Habsburg birodalomban a legtöbb helyen multietnikus jellegűek – mert a gazdasági árucseré is az volt. Hitelt a szövetkezeti tagok a hitelképesség, nem pedig nemzetszűrés alapján adtak – hiszen a hitelszövetkezet éppen személyi hitelt biztosított, melynek nem volt ingatlanfedezete. Ez a hitelnyújtás a magyarországi hitelszövetkezetek esetében bizonyíthatóan kiterjedt a hitelszövetkezet nem-paraszti, illetve nem a többségi etnikai-konfeszionális csoporthoz tartozó tagjaira is.⁵¹ Ez a kereslet oldaláról is logikus – személyi hitelt sokféle célból igényelhetettek a falusi

⁵¹ Vári András: Credit, Knowledge and Expectations: Peasant Cooperatives as Dissemination Agencies in Villages. Előadás a *Mobilising Rural Society. Central and East Central Europe from the 1870s to the 1920s* c. konferencián. Budapest, Central European University, 2007. április 13–14.

kisegyszisztenciák. Idetartozik a paraszti marhaállomány bővítése, de ide tartozik a falusi kézművesek és a városba járó kofák, sőt, a falusi zsidóság az árukészlettel együtt szezonálisan ingadozó pénzigényének kielégítése is. A bizalom ugyanis e korban és helyszínen nem képzelt közösséget („imagined community”) határol, hanem egy, kulturálisan és rendileg tagolt, de konkrét térben naponta együttműködő csoportot definiál.

A szövetkezeti együttműködés tehát magában véve valószínűleg nem bontott le hagyományos határokat – erre néprajzi adatok szolgálnak sikeres és intenzíven működő szövetkezettel rendelkező magyar falvakból a századfordulótól a 20. század közepéig.⁵² De részben, bizonyos nyilvános szerepekben átjárhatóvá tette e hagyományos tagságokat a szövetkezet, mint integratív társadalmi forma.

Másrészt a szövetkezetek hálózattá szerveződésével szükség lett egy „lingua franca”-ra – ami összeköt, de nem identifikál. Ez, akárcsak a gazdasági élet más integrált hálózataiban, mindig a nagyobb közösség, a taggabb világ nyelve volt. A nyelvhasználatnak mindig van következménye a társadalmi csoportok identitására nézve, de azért itt figyelembe kell venni, hogy a többnyelvűség a 19. század végéig egész Közép-Európában a mainál sokkal nagyobb mérvű és nem hatalmi szóval diktált, hanem a hétköznapi életbe, kapcsolatrendszerekbe illeszkedő volt.⁵³ A nyelvkérdés tehát egyrészt nem volt kérdés, másrészt magában nemigen határozhatótt a szövetkezetekben résztvevők identitása felől. Ugyanakkor a parasztság nemzeti tudatossága éppen a nemzeti mozgalmak aktivistáinak panaszai alapján is igen sokáig elég alacsony lehetett. E nemzeti tuda-

⁵² Vö.: Szabó László: Egy alföldi falu – Kecel – társadalmának rétegződése a XIX. században a népi megítélések tükrében. In: Novák László (szerk.): *Néprajzi tanulmányok Ikvai Nándor emlékére*. II. k. Studia Comitatus 24. Szentendre, 1994. 233–262. Kecel 1889-ben alakított hitelszövetkezetet, ipartestületei és olvasókörrei voltak – de a társadalmi szegregációt nem számolták föl.

⁵³ Ennek bizonyítéka az 1918 előtti évekre nézve a néprajz által dokumentált, többszálú gazdasági kapcsolatokba illeszkedő cseregyerek-rendszer: Andrásfalvy Bertalan: *Die Arbeitsbeziehungen zwischen ungarischen und deutschen Dörfern in der Umgebung von Budapest*. In: Weber-Kellermann, Ingeborg (szerk.): *Zur Interethnik. Donauschwaben, Siebenbürger Sachsen und ihre Nachbarn*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1978.; Csoma Zsigmond: *Adatok a Kál-völgyi cseregyerek-rendszerhez (Cseregyerekek és a borkereskedelem kapcsolata a 19. század végén, 20. század elején)* *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 1982. 16. sz. 319–323.; Paládi-Kovács Attila: *A cseregyerekek. Népi kapcsolatok és nyelvtanulás a régi Gömörben*. In: Botik, Ján–Méri Margit (szerk.): *A csehszlovákiai magyar nemzetiség néprajzi kutatása*. Bratislava, 1981. 63–72.

tosság letapogatására nem jó megoldás, ha valaki csak a hálózatok központjait, csúcsszerveit tekinti. Az adott hálózati központban ülő vezetők, értelmiségiek egyrészt identitását, másrészt aspirációit tükröző kijelentéseit nem lehet összekeverni a tagszövetkezetek egyszerű népének identitásával. Az identitások „nemzetiesedése” ezen a szinten dokumentálásra szorulna. Feltűnő ugyanis, hogy ott, ahol nem érték állami atrocitások a parasztokat és nem erősítette az állami befolyást konfesszionális konfliktus, a parasztok nagyon sokáig megmaradtak régies-rendies identitásképleteik mellett. Sőt, megkockáztatható, hogy a „nationalism studies” típusú magyarázatoknak időnként – nyilván nem mindig – akár a fordítottja lehet a beállott fejlődés találó értékelése: Ott, ahol a szövetkezetek már nemcsak a falusi-kisvárosi termelők nagyobb integrációkba való betagozásának feladatainál tartottak, hanem már sűrű, egyesületekkel egybeszövött hálózatot alkottak, amely igazolhatóan a nemzeti közösség részeként definiálta magát már az egyes tagszövetkezetek és az egyszerű emberek szintjén is, ott gyakran igen éles, az állami politikai döntések nyomán keletkezett traumákról volt szó – például a dualizmus kori szászok, 1870–1914 között a poroszországi lengyelek, a két háború közötti időben a csehországi és lengyelországi németek, illetve az utódállami magyarság vonatkozásában.⁵⁴ Persze, ez se áll mindenhol – a Habsburg monarchia legerősebb nemzeti mozgalmára, a csehekre például nem. De azért a nemzeti hovatartozást a felekezeti elnyomás, az önkormányzatiság sérelmei, illetve fölszámolása és az állami vagyonekbozás is tudatosíthatja a paraszti lakosságban.

5. A komplexebb közösség-tanulmányok lehetősége

Utóbbi eszmefuttatásaim spekulációk. Nincs másra mód – mint említettem, a szövetkezetek és a nemzetté válás társadalomtörténeti megalapozottságú kutatása az elmúlt időszakban mostohagyermek volt. Javuláshoz több lépcső is vezethet, mindegyiket az európai társadalomtörténet építette. Ilyen lehetne a hagyományos rendi szervezetek, konfesszionális közösségek átalakulási folyamatainak, a modern állami integrációba való beilleszkedésének komolyan vétele – a modern nemzetállami szerkezethez különböző, nem párhuzamos utak vezettek. Mint

⁵⁴ A szászokra nézve: Egry Gábor: Az erdélyi szász Raiffeisen-mozgalom kezdetei. *Aetas*, 2004. 1. sz. 100–130.

Tóth Zoltán és mások megmutatták, a rendies, konfesszionálisan eltérő elképzelések a modern, nemzeti, polgári világról a mába nyúlnak, az új világot is tagolják.

Az említett beilleszkedést, a rendies társadalmi szerkezeti elvek átirását a kifejlődő kapitalizmus gazdasági terében hajtják végre. Az, hogy a kommercializálódó világ erősíti-e, vagy csak túri a birodalmakat, vagy nemzetállamokká bontja őket, valamint hogy utóbbiak mely régiókat tudnak, melyeket pedig nem tudnak a nemzetállami integrációba bevonni – ez nemcsak az egyes nemzeti mozgalmak törekvéseiből, a szimbolikus községerteremtő gyakorlatokból vezetődik le, de van az egykorúak által fölismert és megtárgyalt gazdasági logikája is. Ennek figyelembe vétele csökkenthetné a nemzetek teremtésére irányuló szimbolikus gyakorlatok paradoxonát: ti., hogy éppen, mert szinte mindenütt megtalálhatók, nem sokat magyaráznak meg e vállalkozások eredményeinek hatalmas eltéréseiből, mondjuk morvák, mazurok és magyarok, szorbok, szászok és szerbek között.

Lenne a gazdaság komolyabban vételének más haszna is. A szövetkezet tekinthető egy intézményes eszköznek a hagyományos paraszti és kis-termelői rétegek kapitalista gazdaságba illeszkedésének fájdalommentes végigvitelére. De az intézményeket ritkán építik legalulról – témánkban is minden tanulmány hangsúlyozza a hagyományos elitek szerepét, noha kevés konkrétumot közöl róluk. Annyit azért megtudunk, hogy e közreműködők mindenek előtt papok voltak. Ellentétben a legtöbb szerzővel, nem tekinteném e réteget egyszerűen „intellektuell”-nek. „Intellectuals” – egyrészt egységes, másrészt a modern világ felé egységesen nyitott képzetet kelt az angol szó. A valóságban köti őket saját, eltérő hitviláguk, az egyházi tisztségüknek a világi életben megfelelő szerepeik, mondjuk így, eltérő közösségi vezető szerepeik. Az ortodox, katolikus, luteránus papokat és tanárokat nem venném egy kalap alá. Ezek az eltérő szerepek formálják az intézményrendszereket, melyekben részt vesznek, ezek pedig visszahatnak – korlátozottan, bizonyos pontokon a kapitalista integrációra is.

Más hagyományos elit is játszhat ilyen társadalmi átalakítást segítő szerepet, ahol hasonló megközelítést látnék szükségesnek. Maga a történeti átalakítási vállalkozások, különösen azok összekapcsolódásának kérdése szerintem a probléma egyik kulcsa. Ez lenne legerősebb pozitív ajánlásom az itt kritikával illetett kutatási irány számára. Ha a „nemzet” fogalmát az állam értelmében vesszük, akkor nyilván beszélhetünk bangladesi és felsővoltagei nemzetekről, valamint, ha győztek volna

a polgárháborúkban, biafrai, kurd stb. nemzetekről. Ha viszont a fogalomnak történetileg meghatározott sajátos jelentést akarunk tulajdonítani, akkor ilyen a nemzetté válás és a kontinentális európai polgárosodás összekapcsolásával kaphatunk. Bár a „polgárosodás” nem analitikus kategória, elég sokágú és gazdag kutatási hagyomány dokumentálja megjelenési formáit. Ha ehhez kapcsolódik a „nation building” kutatója, a nemzetté válás és a nemzeti mozgósítás reálisabb, a valósághoz hívebb, de a nagyléptékű összehasonlításokat nem eleve kizáró elemzést szolgáltathat. Ez esetben le kellene azonban mondania arról, hogy akár a szövetségi mozgalomnak, akár általánosságban a szervezeti-társulási formáknak olyan kiemelt jelentőséget tulajdonítson, mint azt eddig tette. Nem ezek a sajátos „mozgósítási technikák” hozzák létre a nemzeti és polgári élet terveit, projektjeit, hanem fordítva, utóbbiak használják föl – esetenként, nem mindig – ezeket. Tanulságos e vonatkozásban az egyik legérettebb és legkorábban jelentkező nemzeti és polgári projekt, a csehké. Itt a cseh agrármozgalom nemzeti jellegűvé válását követő monográfia éppen úgy tekinti az agrár egyesületeket, mint amelyek nagyon sokáig „utraquista”, két szín alatti testületek voltak.⁵⁵ Ezt egyrészt a gazdasági érdekek közössége indokolta, másrészt a nagybirtok és az agrárértelmiség ilyen irányú nyomása segítette, de motiválhatta az is, hogy a cseh parasztság politikai vezető rétege, a kommercializáltan gazdálkodó, városba költözött és tartalmilag is polgárosodó gazdagparasztság nyelvi- és kulturálisan is széles felületen érintkezett a kisvárosi németességgel. Ez a cseh–német együttműködés komoly próbákat is kibírt, igaz, az ifjú-cseh radikális nacionalizmus idegensége és közönye a vidéki társadalommal szemben szintén segítette fennmaradását. Az agrár érdekképviseletek és egyesületek „megcsehesedése” és radikalizálódása a Taafe-kormány klerikális iskolapolitikájára, az iskolarendszer egyházi ellenőrzésének helyreállítására adott, nemzeti szín alatti polgári jellegű válasza volt a társadalmi-művelődési aspirációiban érintett paraszti vezetőrétegnek.⁵⁶

Általánosságban is igaz, hogy a „polgári” és „nemzeti” projektek mögé nagyon különböző társadalmi-műveltségi csoportok is odaállhatnak

⁵⁵ Heumos, Peter: *Agrarische Interessen und nationale Politik in Böhmen 1848–1889. Sozialökonomische und organisatorische Entstehungsbedingungen der tschechischen Bauernbewegung*. Wiesbaden, Franz Steiner Verlag, 1978. 85–126. A vidéki Schulze-Delitzsch hitelszövetkezeteket azonban Heumos is cseh jellegűnek veszi, de nem tulajdonít nekik különleges mozgósító erőt.

⁵⁶ Uo. 130–170.

– átszínezve evvel magukat a programokat.⁵⁷ Ahogy fentebb megjegyeztem, mind a csoportok eredete és hagyományai, mind a gazdasági tér, amiben ezek a társadalomépítő vállalkozások zajlanak, de persze maguk a szervezeti (pl. szövetkezeti) formák is, amikben ezek az együttműködések zajlanak, kihatnak az eredményre. Ezekből a feltételekből, mint alkotó részekből, elemekből azonban nem lehet kirakni az épülő nemzetet, mert e vállalkozások komplexitása miatt történetük egyedi és megismételhetetlen, de nem összehasonlíthatatlan.

A „nation-building” vállalkozás tudományos leképezése tehát nem kemény és egyértelmű kockákból, vagy elemekből álló tudományos építőjátékot kellene, hogy jelentsen, hanem hajlékony, de egybefüggő szövetek továbbszövését és alakítását. Különben – megmaradhatunk a „képzelt közösségeknél”. Nem érdemlünk jobbat.

⁵⁷ Halmos Károly: Verbürgerlichung als Veradeligung. Zivilisation in Ungarn — Grenzland und Peripherie. In: Hannes Stekl et al. (szerk.): *Durch Arbeit, Fleiß, Wissen und Gerechtigkeit*. Bürgertum in der Habsburger-Monarchie 2. Wien–Köln–Weimar, Böhlau, 1992. 180–192.

KOVÁCS ÉVA

Államosítás vagy államosodás?*

*Az 1898-as gazdasági és hitelszövetkezetekről szóló
XXIII. törvény*

1. Az agrárius érdekek megjelenése a törvényhozásban

Az 1894. és 1895. évi egyházjogi törvények provokálóan hatottak a konzervatív földbirtokos rétegekre (az 1894. évi 31. tc. a házastársi jogokat szabályozza, a 32. tc. a születendő gyermekek vallását, a 33. tc. kötelezővé teszi, hogy az anyakönyvi aktusokat a polgármesteri hivatalokban is bejegyezzék, az 1895. 42. tc. pedig az izraelita vallás recepcióját tartalmazza). E törvények egyrészt megfosztották az egyházakat az anyakönyvezés monopóliumától, és ezáltal attól, hogy ilyen úton kizárólagosan „felügyeljék” az individuumok társadalmi életét,¹ másrészt kielégítették azt az addigra már létező társadalmi szükségletet, hogy felekezeti vegyes házasságok is köthetessenek anélkül, hogy az egyik félnek kötelezően vallást kelljen változtatnia. A szekularizációs törvények harmadsorban, az izraelita vallás recepciójával felszámolták a magyarországi

* E tanulmány a *The Rural Right in Interwar Hungary. Agrarian Interest Representations and Movements 1920–1939* c. kutatás keretében készült 1999-ben. A kutatást a Research Support Scheme (RSS) ösztöndíja tette lehetővé, vezetője Vári András volt.

¹ Az anyakönyvezés „államosításának” és a többi, az emberi testet fegyelmező jogi eszközöknek posztmodern kritikáját adja Michael Foucault: *Életben hagyni és halálra ítélni* c. tanulmánya. (*Világosság*, 1992. 2. sz.; eredeti francia változat forrása: *Les Temps Modernes*, 1991. 2. sz.)

zsidóság jogi emancipációja előtt álló utolsó akadályt. Az egyházjogi törvények, melyeket korábban nemcsak a magyar főrendek, a nagybirtokos arisztokrácia és a klérus, hanem a király is ellenzett, a liberális kormányzat győzelmét szimbolizálták a konzervatív politikai erők fölött és választ jelentettek az 1880-as évek antiszemita fellángolásaira is.²

A konzervatívok nem késlekednek sokáig a revánssal: az 1896-os választásokat csak komoly fegyveres „mozgósítással” tudja megnyerni a szabadelvű párt.³ A mezőgazdasági cselédek helyzetét szabályozó törvény (1898. 2. tc.) már magán viseli az agrárius reformtörekvések nyomait, a tanulmányunk tárgyát képező hitelszövetkezeti törvény pedig egyes interpretációk szerint egyenesen állami politikává emeli az agrárius szövetkezeti politikát.⁴

Hitelszövetkezeti mozgalomról az 1880-as évek elejétől beszélhetünk, ekkor jöttek létre elsőként az erdélyi szász vidékeken a Raiffeisen-féle „hitel- és előlegegyesületek”. 1886-ban Károlyi Sándor, az agrárius mozgalom vezetője megalapítja a Hazai szövetkezetek Központi Hitelintézetét. 1898-ra összesen 1 193 szövetkezet működik a magyar királyságban, melynek mintegy harmadát teszik ki a Károlyi-féle, közel tizedét a szász szervezetek. A kezdetben az 1875-ös kereskedelmi törvény alapján és az önszegélyezés elvén működő intézmények az 1890-es évekre már állami támogatásra szorulnak, melyet, ha nem is a megfelelő mértékben, az agráriusok lobbistái a kormánynál ki is járnak. A szövetkezeti mozgalom sikerét, az agrárius érdekcsoport erősödését jól mutatja, hogy 1891-ben önálló szakfolyóiratot (*Köztelek*), 1893-ban pedig saját napilapot (*Hazánk*) alapítanak. Az agrárius érdekek kikristályosodása is erre az időszakra esik: 1896 őszén megalakul a Gazdaszövetség, mely az Országos Magyar Gazdasági Egyesülettel (OMGE) szemben már tisztán agrárius ellenőrzés alatt álló nagybirtokos érdekképviseleti intézmény.

E körülmények mind arra engednek következtetni, hogy a kilencvenes évek az agrárius mozgalom kiszélesedését, aktivizálódását hoz-

² Lásd a dualizmus korát is tárgyaló, eddig csak németül megjelent magyar antiszemitizmus monográfiát. Rolf Fischer: *Entwicklungsstufen des Antisemitismus in Ungarn 1867–1939*. München, 1988.

³ A választásokat ebben az évben minden addigit felülmúlóan 413 gyalogszázad és 92 lovasszázad „felügyeli”. Lásd Perczel Dezső belügyminiszter beszédét a képviselőház 1897. január 29-i ülésén.

⁴ Lásd Szabó Miklós: Új vonások a századforduló magyar konzervatív politikai gondolkodásában. In: Szabó Miklós: *Politikai kultúra Magyarországon*. Budapest, 1989. 129–130.

zák magukkal. A korszak kutatói ezt a jelenséget a megelőző évtizedek „viharos” tőkés fejlődésével, az ebből fakadó társadalm szerkezeti és gazdasági változásokkal magyarázzák, jelesen azzal, hogy e változások a politikai uralkodó osztályok belső erőviszonyait is átrendezték, az addig közös platformon kormányzó tradicionális és polgári csoportok között az egyensúly megbomlott. Az agrárszocialista mozgalmak megjelenése, a munkásság szervezett társadalmi osztállyá válása, a tradicionális középrétegek deklaszálódása komolyan veszélyeztette az uralkodó csoportok által óhajtott társadalmi rendet, s magát a politikai rendszert is. A tőkés polgárság gazdasági és társadalmi expanziója politikai értelemben a másik oldalt mobilizálta: a tőkés fejlődés „vesztesei”, a birtokos rétegek arra kényszerültek, hogy sajátos célkitűzéseiket újrafogalmazzák.

Az 1890-es évek új vonása az antiliberalizmus, amely már nem csak az extrém politikai áramlatokban (Istóczy antiszemita pártjára gondolunk), hanem a mérsékelt ellenzéki és a kritikus kormánypárti konzervatívok körében is hódít. A hagyományos konzervatív eszmerendszer, mely ugyan exkluzivista és rojalista volt, ám a magyarországi liberalizmussal karöltve a polgári átalakulás céljait követte, erre az évtizedre egy új politikai áramlatot vajúdott ki magából, mely mind értékválasztásaiban, mind politikai technikáiban nagyban különbözött tőle. A neokonzervatív avantgárdnak is nevezhető politikai eszmerendszert, mely ugyan a Néppárt 1895-ös megalakulásával parlamenti pártként is testet öltött, valójában az agráriusok vitték sikerre, mert ők ismerték fel, hogy csak a pártkereteken felül álló, független érdekképviseleti rendszerrel, a szövetkezetekkel lehet állandóan és eredményesen nyomást gyakorolni a kormányzatra, mivel így az egész nagybirtokos osztály képviselőjeként jelenhettek meg a politikai küzdőtéren, ahol a szülők, a klasszikus konzervatívok támogatását is élvezték.

Az 1890-es évek antiliberalis fordulata mindazonáltal nem következhetett volna be a „viharos” tőkés fejlődésből, az 1873-as gazdasági válságból és az azt követő megtorpanásból fakadó negatív tapasztalatok nélkül. Az agrárius törekvések legitimitását épp e tapasztalatok, az ezekből származó ellenérzések adták. A tőkésellenes politikai hangulat nemcsak a valódi vesztesek, a középosztályok és a parasztság, hanem a nagybirtokos arisztokrácia körében is táptalajra talált, hiszen utóbbiak, ha vesztesként nem is, de versenytársként élték meg a feltörekvő polgárságot.

Az a hipotézisünk, hogy az újkonzervatív politikai avantgárd eszmerendszere a hitelszövetkezeti törvény parlamenti vitájának szövegéből

többé-kevésbé rekonstruálható. Továbbá, úgy véljük, hogy az elemzés során választ adhatunk arra a kérdésre is, hogy e törvény valóban állami gazdaságpolitikává emelte-e az agráriusok szövetkezeti mozgalmát. Mindezek előtt vegyük azonban először szemügyre az 1898-as képviselőházat, illetve, valamivel tágabban a magyar politikai színpadot!

2. Népképviselőlet és a politika „üzemszerű” működése az 1890-es évek Magyarországon

A hitelszövetkezeti törvény parlamenti vitájakor nem mellékes tudnunk azt, kik ültek a képviselőházban és mennyiben reprezentálták a korszak politikai irányzatait, mint ahogy azt sem, hogy milyen volt a politikai kultúra és stílus. A politikai participációt az 1848. évi 5. tc. szabályozta, melyet 1874-ben (33. tc.) kis mértékben és elsősorban technikai szempontok szerint módosítottak.⁵ Eszerint választásra jogosultak a rendi kiváltságok birtokosai, a megfelelő tulajdontárggyal ill. jövedelemmel rendelkezők és – jövedelemre való tekintet nélkül – egyes értelmiségi foglalkozási csoportok. E cenzusos szabályozás az össznépeségnek mindössze 6%-át ruházta fel választójoggal, s ezzel a századfordulóra jelentősen leszakadt az európai fejlődési tendenciáktól. A képviselőház ennek megfelelően többségében (a dualista időszak egészére nézve átlagosan 60%-ban) arisztokratákból és nemesekből (nemesi származású tisztviselőkből és értelmiségiekből) verbuválódott. Az exkluzivista parlament (melynek exkluzivitását csak fokozza a főrendiház intézménye) tehát torz leképezése lehetett csak a magyarországi társadalomnak és a politikai palettának: jelentősen felülreprezentáltak voltak benne a tradicionális birtokos osztályok, társadalmi és gazdasági súlyánál kisebb mértékben jelenhetett meg a tőkésosztály és teljességében kiszorultak az alsó társadalmi osztályok és rétegek (a kisiparosok, kiskereskedők, kisgazdák, a parasztság és a munkásság).

A nyílt választások (ez alól csak Budapest volt kivétel) rendkívüli lehetőségeket teremtettek a korrupcióra és a korteshadjáratokra, így a 90-es évekre már a kontraszelekció jegyei is erőteljesen megmutatkoztak. Mivel a politikai érdektagolódás a kiegyezés után szükségszerűen a 67-es (szabadelvű), illetve 48-as (függetlenségi) törésvonal mentén jött létre és

⁵ Lásd Gyáni Gábor–Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete*. Budapest, 1998. 106–108.

lényegében az I. világháborúig nem is változott meg, a szabadelvű kormányt alkotmányos úton nem lehetett megdönteni, hiszen egy feltételezett ellenzéki győzelem esetén a kormányra kerüléshez épp a függetlenségi eszméket kellett volna feladni (ez történt aztán az 1905-ös választások alkalmával).⁶ A patthelyzet sajátos ellenzéki politikai technikát és stílust fejlesztett ki, előbbi az obstrukcióban, utóbbi az egyre durvább személyeskedésben, a politika színvonal fokozatos romlásában öltött testet.⁷

A számarányának megfelelően leszavazhatatlan kormánypárti többség egyfajta operett-jelleget kölcsönzött a törvényhozásnak: az ellenzéki ség sem a bizottságokban, sem a parlamenti nyilvánosságban nem kecsgetett azzal a sikerrel, hogy aktívan befolyásolni lehet a politikai döntéseket. Az érdekegyeztetés, az érdemi viták és kompromisszumok legfőbb színterévé az informális, illetve félformális társadalmi terek (a kasszinók, a rokoni kapcsolathálózatok és az érdekképviseleti szervek, tehát, a különféle egyesületek, szövetségek, egyletek stb.) váltak. Másra kellett tehát használniuk a képviselőknek a tisztelt ház adta, s emiatt mégsem lekicsinyelendő nyilvánosságot. Az egyik alternatívát a törvényhozói munka, s ezzel a kormánypárt ellehetetlenítése jelentette (a fent említett obstrukció technikájával), mely egészen 1912 őszéig, a Tisza István elleni sikertelen merényletig az ellenzék alkotmányos joga maradt. A másik lehetőség a magánkarrier felépítésére kínálkozott, hiszen a képviselőházból a sajtó folyamatosan és szabadon tudósíthatott. (A karrierépítés számtalan formája ismerszik fel az általunk vizsgált törvényjavaslat parlamenti vitájában is: a botrányos megnyilvánulásoktól a szakmai hozzáértés végletes bizonygatásáig). Sarkítva azt mondjuk ezzel, hogy a képviselők az 1890-es években jószerével inkább „kifelé beszéltek” a polgári nyilvánosságba, semmint párbeszédet folytattak egymással. A parlamenti jegyzőkönyvek elemzése tehát a törvényalkotás rutinjainak feltárásán túl sokkal pontosabban fogja megmutatni ezeket az egyéni attitűdöket, s az egyes személyek által megtestesített politikai eszmerendszereket,

⁶ A dualizmus kori politikai rendszerről lásd Andrew C. Janos: *The Politics of Backwardness in Hungary, 1825–1945*. Princeton, 1982.

⁷ Lásd ehhez a korszak vezető értelmiségeinek írásait, pl. Vezér Erzsébet (szerk.): *Ady Endre publicisztikai írásai*. Budapest, 1977.; Eötvös Károly: *Magyar alakok – kortörténeti rajzok*. Budapest, 1904.; *Mikszáth Kálmán összes művei*. 74. k. Budapest, 1979.; Beksics Gusztáv: *A szabadelvűpárt története*. Budapest, 1907.; Benedek Elek: *Édes anyaföldem. Egy nép s egy ember története*. Budapest, 1920.; *Herczeg Ferenc emlékezései*. Budapest, 1933.; Krausz Simon: *Életem*. Budapest, 1937.; Gratz Gusztáv: *A dualizmus kora I-II*. Budapest, 1934.; Krúdy Gyula: *Kossuth fia*. Budapest, 1976.

mint magát a politikai alkufolyamatot, melynek során a törvény végül is megszületik (ez az alku ugyanis már a törvény betérjesztésekor megkötött, tehát legfőképp a törvény szövegéből rekonstruálható).

A hitelszövetkezeti törvényjavaslat politikai kereteinek rövid áttekintésekor ejtsünk végül néhány szót a képviselőházi vita időszakának más, fontos eseményeiről, hogy a javaslat helyét és fontosságát is érzékeltezhessük. A törvényjavaslatot 1898. május 9-én kezdi tárgyalni a parlament, a megelőző hónapokban a bizottság dolgozik az anyagon. A képviselőházi tárgyalás egy időben zajlik a soros kiegyezési alkukkal, melyek legkínosabb epizódja, a közös hadügynek nyújtott 30 millió forintos póthitel éppen május 12-ikére esik. Az ellenzéki padsorokban a hitelszövetkezeti törvény apropóján is sok bírálat éri a kormányzatot az „elherdált” és antidemokratikusan odaítélt összeg miatt. A tárgyalást napokra megakasztja az ún. delegációk távolléte (a kormánytagok egy része ugyanis ezek miatt nem vesz részt az üléseken, sőt egy-egy napra a képviselőházi munka is szünetel). A felkorbácsolt kedélyek mindazonáltal csak tompítva jelennek meg a tisztelt házban, ugyanis a hangadó képviselők egy része meg sem jelenik a szövetkezeti javaslat vitáján.

Sokkal nagyobb port kavar a május 23-i ún. botozós skandalum, mely a politikai színvonalnak a századfordulóra eső tragikus süllyedését is szemlélteti, egyúttal jól mutatja, hogy a törvényhozói munka rutinjai, melyekről a későbbi fejezetekben lesz szó, milyen politikai indulatokat fedtek el. Lepsényi Miklós katolikus pap, néppárti képviselő újságjában, a *Magyar Néplapban* hirdetés jelenik meg Zimándy és Zelenyák *Kossuth Lajos a világ ítélőszéke előtt* című, Kossuth emlékét gyalázó könyvéről, melyet Lepsényi lapja egyúttal terjeszt is. Több, napirend előtti felszólalás után másnap Lepsényi nyilvánosan követi meg a képviselőházat. A folyosón a felbőszült képviselők Kossuth Ferencsel az élen „hitványnak”, „komisznak”, „pimasznak”, „alávalónak”, „áruló gazembereknek” nevezik. Mindez azonban elégtételként még mindig kevésnek bizonyul, a függetlenségi párt néhány tagja tüntetést szervez ellene a ház elé, melyet a rendőrség sem képes, vagy akar visszaszorítani. A korabeli lapok tudósításai szerint Lepsényit – aki hivatásánál fogva fegyvertelen és védetlen – kormánypárti asszisztenciával botozzák meg Olay, Pichler és Czifpinger, Kossuth-párti képviselők. Tisza István az országház ablakaiból mosolyogva figyeli az eseményeket, Bánffy pedig nem ad parancsot a rendőrségnek a képviselő védelmére. A civil nyilvánosság maga is értetlenül áll az eset felett.

3. Források, módszerek

3.1. A források sajátosságai

Először magáról a forrásról, a nemzetgyűlési jegyzőkönyvekről essék szó. E jegyzőkönyvek – és általában minden más, hasonlóképpen szerkesztett jegyzőkönyv (pl. bírósági iratok stb.) – azért tűnnek gazdag forrásnak a történeti témájú kutatások számára, mert valójában egyfajta történeti antropológiai terepre csöppenünk általuk, hiszen a szövegek segítségével a holtakat szólaltathatjuk meg, keverjük újra vitába egymással, s figyeljük meg, hogyan untatják vagy ragadják el közönségüket. (A parlamenti beszédeket a korabeli házszabályok alapján ugyan meg lehetett előre is írni, ám nem lehetett papirosokból felolvasni.) S ez még akkor is igaz, ha e beszédeket – ha hiszünk Mikszáth Kálmán gonosz karcolatainak, s miért ne hinnénk – egyesek már előre leadták a közönség várt (és elvárt) reakciójának bejegyzésével együtt a parlamenti írnokoknak, vagy utólag cicomáztak egy keveset a korpuszon. Hiszen a beszédaktusok általános törvényszerűségei alapján e bejegyzések is az adott közönség (a képviselők és a karzaton ülő közéleti és médianyilvánosság) elvárásaihoz és normarendszeréhez kellett, hogy igazodjanak.

Nem mondjuk ezzel azt, hogy a lejegyzés aktusa maga nem szabályozná és strukturálná az elhangzott beszédek leírt formáját, ez azonban viszonylag jól áttekinthető sémák szerint történik, melyek rekonstrukciója szintén a vizsgálat tárgya. Azt állítjuk tehát, hogy a nemzetgyűlési jegyzőkönyvek segítségével – valamiféle időutazásként – a politikai szereplők közötti közvetlen interakció közelébe kerülünk.

Ideáltipikus esetben tehát így volna: a képviselők, a közélet és a médianyilvánosság szereplőinek közös beszédaktusát rekonstruálhatnánk a diskurzuselemzés jól megválasztott eszközeivel. Mégis kell néhány korlátozó feltétellel számolnunk az egyedi történetben. A fentebb említett politikai körülmények, különösképpen a kormánypárt alkotmányos megdönthetlensége és hatalmas többsége, továbbá Bánffy Dezső miniszterelnök eddig nem említett militáns vezetői stílusa, mely a kormánypárti képviselőkben is gyakran visszatérését keltette, az ellenzéki parlamenti beszédek eredeti funkciójának – ilyen lehetett volna pl. a kormánypárti javaslatok hatásos kritikája, a politikai alku törvényhozásban való megjelenése a módosító indítványok elfogadtatásával stb. – érvényesülését lényegében ellehetetlenítette. A képviselői párbeszéd paravánja

mögött valójában egyéni szónoklatok hangzottak el, melyek igazi hallgatóságának nem a parlament, hanem a civil nyilvánosság számított.

A parlamenti beszédek „politikacsináló” szerepét tovább csökkentette az is, hogy 1898-ban a szabadelvű kormány immáron harminc éve volt töretlenül a hatalom birtokosa, ebben a szinte emberöltőnyi időben az ellenzéki szerepek és stílusok még akkor is megcsontosodtak volna, ha más körülmények ezt nem akadályozták volna.

További, elsősorban stíluskorlátozó tényezőként kell számításba vennünk azt is, hogy a parlamenti beszédaktusok fő témáját a dualista időszakban a közjogi viták képezték, ebből kifolyólag a stílust a jogász érvelés uralta, s bár a századfordulóra megjelentek az egyes szakmák és politikai szakágazatok expertjei, ők is gyakran kénytelenek voltak mondanivalójukat a jogi érvelés alapján felépíteni.

Adottak tehát a parlamenti jegyzőkönyvek, melyek a következő információkat tartalmazzák: az ülés sorszám; az ülés időpontja; az ülés elnökei; az ülés tárgyai; a jelen levő kormánytagok névsora; a felszólalások időrendben, a jelentősebb bekiabálásokkal, érzelmyilvánításokkal.

A jegyzőkönyvek sajnálatos módon nem tartalmazzák azt a fontos információt, hogy hány képviselő volt jelen az ülésen, így ezt a korabeli sajtótudósításokból tudjuk becsülni, akkor és annyiban, ha és amennyiben erről írtak a lapok. A parlamenti vita elemzéséhez – nemcsak emiatt – egyes mérvadó korabeli lapokat is felhasználtunk. A sajtóelemzés másfelől lehetőséget ad arra, hogy a parlamenti vita társadalmi nyilvánosságát rekonstruáljuk, jelesül azt, hogy mely szereplők, a vita mely pillanatai kerülhettek be a sajtón keresztül a köztudatba, mik voltak tehát azok a földreform vitájakor felmerült szempontok, érvek és normák, melyek uralkodó mivoltuk miatt a sajtó nyilvánosságára is számíthattak, – és persze fordítva, mire és miért nem volt „muzikális” a média.

3.2. Módszerek, lehetőségek, korlátok

Kutatási hipotéziseinkhez és a források sajátosságaihoz a legalkalmasabb elemzési módszernek a hermeneutikai esetrekonstrukció látszik.⁸ Anélkül, hogy a módszer filozófiai alapjait ismertetnénk, röviden

⁸ Lásd Hans-Georg Gadamer: Szöveg és interpretáció. In: Bacsó Béla (szerk.): *Szöveg és interpretáció*. Budapest, 1991. 17–41. Az általam kialakított módszer az oevermanni objektív hermeneutika továbbgondolásából született. (Lásd Ulrich Oevermann u. a.: Die Methodologie einer „Objektiven Hermeneutik” und ihre

és leegyszerűsítve igyekszünk összefoglalni főbb jellemzőit. A strukturális hermeneutikai módszer abból indul ki, hogy a szöveg egy egész, mely sajátos szerkezetiséget mutat. Az elemzésben, a körkörös megértési és értelmezési folyamatban az érvelésmód belső logikáját, az érvek egymásra épülésének formáit és mozgatórugóit, ezáltal magát a szerkezetet rekonstruáljuk. Technikailag mindez azt jelenti, hogy a szöveg kijelentéseit adott sorrendjükben lépésről-lépésre próbáljuk értelmezni, melyhez a rendelkezésünkre álló társadalom- és eszmetörténeti, valamint szociolingvisztikai tudásunk nyújt lehetőséget. Voltaképpen a „miért épp ezt és miért épp így mondta?“, „és milyen állítások következhetnének az eddigiekből?“ kérdésekre próbálunk kijelentésről kijelentésre haladva alternatív magyarázatokat adni. Miután alternatív magyarázataink – tudásunkhoz mérten ugyan – számosak, ám nem végtelenek, és alternatív „folytatásainkkal” szemben mégiscsak egy és csakis egy állítás következett a szövegben az előző után, az elemzés második szakaszában arra kell választ adnunk, miért pont azt a hipotézisünket erősítette meg a sok közül a szöveg, s miért nem másikat.

Módszerünkkel szemben gyakran szokás felhozni azt az ellenérvet, miért „bonyolítjuk túl” az egyszerű és értelmes olvasáson alapuló megértést. Elsősorban azért járunk el így, mert egy viszonylag koherensnek tűnő, ám mindeddig teljességében feltáratlan eszmét kívánunk a parlamenti jegyzőkönyv segítségével bemutatni. A hazai múlt századi liberalizmus vagy a klasszikus konzervativizmus világa például már jól „megkutatott” és alaposan megismert eszmerendszer. Felismerése akár kiragadott idézetek, illetve személyek alapján is lehetséges. Agráriusaink nézeteit még nem építette a történelem- és a társadalomtudomány hasonlóképpen világos rendszerbe. Vizsgálódásunk pedig ehhez kíván szerezni eszközeihez mérten hozzájárulni.

A másik fontos szempont, mely a módszeres elemzés mellett felsorakoztatható, az épp a Szabó Miklóstól kölcsön vett hipotézis a neokonzeratív avangárd és az agráriusok közötti szoros kapcsolatról. Kérdésünk

allgemeine forschungslogische Bedeutung in den Sozialwissenschaften. In: H. G. Schoeffner (Hg.): *Interpretative Verfahren in den Sozial- und Textwissenschaften*. Stuttgart, 1979.; Uő.: Zur Sache. Die Bedeutung von Adornos methodologischem Selbstverständnis für Begründung einer materialen soziologischen Strukturanalyse. In: L. V. Friedeburg–J. Habermas (Hg.): *Adorno Konferenz, 1983*. Frankfurt, 1983.)

ugyanis az, hogy az általa meghatározott ismertetőjegyek (érvrendszer, stílus stb.) megjelennek-e a hitelszövetkezeti törvény vitájában.

4. A képviselőházi vita és annak tanulságai

4.1. A törvényjavaslat és a vita, hipotézisek

A hitelszövetkezetekről szóló törvényjavaslat,⁹ melyet már Darányi Ignác földművelési minisztersége alatt tárgyalt a parlament, alapvető változásokat célzott a szövetkezetek alapításának és működésének addigi gyakorlatában. A javaslat állami kezdeményezésre életre kívánt hívni egy új szövetkezeti hálózatot, mely a megfelelő alapítási előírások betartása után a szintén felállítandó központi igazgatóságtól alapítási segélyre, hitelre és más kedvezményekre számíthatna. E pénzforrásokat az állam kötvénykibocsátás útján teremtené meg (fél millió forintot segélyre és 15 millió forintot a hitelre). Egyúttal a javaslat gondoskodott arról, hogy a már meglévő szövetkezetek a törvény szerinti átalakulás után e kedvezményekre szintén jogosulttá válhassanak. A „starthitelért” és a jórészt illetmény-kedvezményekért cserébe az állam „kiküldöttje” már az alapításnál kötelezően jelen lenne (a szolgabírókon, jegyzőkön, illetve más állami hivatalnokokon keresztül), minden szövetkezet igazgatótanácsába 1–1 tagot delegálhatna, továbbá a központi igazgatóságon keresztül ellenőrizhetné a szövetkezetek tevékenységét és a hitelügyleteket.

Mielőtt a képviselőházi vitában elmerülnék, vegyük szemügyre annak tárgyát. A törvény tehát szakítani kívánt az addigi liberális, a weberi értelemben normatív és piacelvű gyakorlattal, mely a szövetkezeteket nem tekintette kitüntetett gazdasági szervezeteknek és ezáltal alapításukat és működésüket, mint minden más piaci intézményi szereplőjét, a kereskedelmi törvénnyel szabályozta. A pozitív diszkrimináció mellett az is látható, hogy e törvény segítségével az állam egyben nagyobb befolyást vindikált magának a szövetkezeti mozgalomban, mint korábban, hiszen a javaslatban megfogalmazott kedvezményekkel csak a frissen gründolt, illetve a megfelelő módon (és személyekkel) átalakuló, már működő szövetkezetek élhettek. E befolyást érvényesítette másfelől a kormány kiküldött alapítóin és az általa kinevezett igazgatósági tagokon keresztül is.

⁹ Lásd *Képviselőházi irományok 1896–1901*. IX. K. 379.

A törvénynek így első látásra is minimum két, de inkább három olvasata van. Az egyik szerint a Károlyi-féle szövetkezetek nem voltak képesek állami támogatás nélkül életben maradni (az elmúlt évtizedben valóban sikeresen lobbiztak az agráriusok költségvetési támogatásért), ennek azonban hosszú távon ára van, mégpedig a mozgalom autonómiája. A szövetkezeti mozgalom támogatása kormány szinten sem elhanyagolható eredményekkel kecsegtetett: a kis- és középbirtokos rétegek ellenőrzésén túl ideológiailag is illett az 1890-es évekre felerősödő tőkeellenes retorikához, hiszen „megmentette” a deklasszálódó agrárrétegeket. A másik olvasat szerint az állam egyszerűen „lenyúlja” a szövetkezeti mozgalmat, s cserébe csak nagyon csekély és bizonytalan megtérülésű és kamatozású hitelt nyújt. Mindezt azért teszi, mert felismeri a mozgalom társadalomszervező erejét és nem akarja, hogy e rétegek ellenőrzése kicsússzon a kezéből.

Az előző két interpretáció csak akkor állja meg a helyét, ha feltételezzük, a törvényjavaslatot betervező kormány és az agrárius vezető csoport két, egymástól jól elkülönülő és általában egymással szemben álló szereplője a történetnek. Mihelyt azonban e feltételről lemondunk, megkockáztathatjuk azt is, hogy a törvényjavaslat, bármennyire bírálják is majd azt az ellenzéki és agrárius képviselők, valójában agrárius kezdeményezésre, mi több, agrárius nyomásra keletkezett, s az állam, mint aktor oldalán is agrárius funkcionáriusok és politikusok kapnak további hatalmat. E hipotézist erősíti az a tény, hogy Darányi, a korszak egyik vezető agráriusa miniszteri bársonyszékből vesz részt a vitában. A harmadik olvasat – szemben az első kettővel – a dualizmus szabadelvű politikai vezetésének meggyengülését, az agrárius eszmék kormányba „szivárgását” is tükrözi.

Az első két olvasat egymásra reflektáló, konfrontatív természetű, ezért ennek megfelelő parlamenti vitát is feltételez. Kormányoldalon tehát ebben az esetben a Károlyi-féle szövetkezetek finom bírálatára és a kis- és középbirtokos rétegek felemelésének szükségességét óhajtó beszédekre számíthatnánk, míg az ellenzéki padsorokból agráriusaink szólalnának meg, akik az állami omnipotenciát ostoroznák és a Károlyi-féle mozgalmat éltetnék. Ezzel szemben a harmadik olvasat egészen más stílusú vitát vonna maga után: itt több reálisnak tűnő forgatókönyv is lehetséges. Az első a nyit merkantil-agrárius konfrontáció forgatókönyve, mely szerint az agrárius szereplők is a törvényjavaslat oldalán állnának, az ellenzék pedig őket is beleértve bírálnák az állami beavatkozást: ebben az esetben a kormányoldalon is támadnák és az ellenzéki oldalon is támogatnák a javaslatot. A második eshetőség a burkolt mer-

kantil-agrárius konfliktus, melyben a politikai törésvonalak szakmai kifogások segítségével kerülnének kifejezésre. A harmadik lehetőség már kissé bizarr: a merkantil szempontok – miután a törvényjavaslatban formálisan többé-kevésbé amúgy is érvényesültek, vagyis a javaslat nem sérti a tőkés érdekeket – nem jelennek meg a vitában, hanem a konzervatív erők uralják a diskurzust. Ezt a hipotézist is alátámasztják a konzervatív és neokonzervatív áramlatoknak a századfordulóra felismerhető előretöréséről a bevezetőben mondottak. A konzervatívok közötti vita kiindulópontja minden szereplőnél azonos volna: tőke-, uzsora-, piac-, szabad verseny- és városellenesség, deklasszálódott posztfeudális csoportok felemelésének szándéka. A törésvonalak így nem az eltérő modernizációs eszmék, hanem az alkalmazandó módszerek és eszközök mentén húzódnának. Ezáltal a vita elemzésével a konzervatív politikai erők különböző irányzatait rekonstruálhatnánk.

4.2. Első megközelítés: a vita néhány kvantitatív adottsága

A hitelszövetkezeti törvény képviselőházi vitája 1898. május 9–23. között, 12 ülésben zajlott.¹⁰ Az általános tárgyalás 7, a részletes 5 ülést vett igénybe – ezek az arányok nagyjából megfelelnek az átlagnak. Az általános tárgyaláson 10 kormánypárti képviselő (ebből 3 miniszter) és 12 ellenzéki (3 néppárti, 4 nemzeti párti és 5 függetlenségi párti) szólalt fel, ami, ha belegondolunk abba, hogy a képviselőháznak több mint négyszáz tagja volt, és számításba vesszük, hogy a korabeli lapok tudósításai szerint kongtak a padosrok, igen csekély érdeklődésnek mondható.

A részletes vitán 105 hozzászólás és módosító indítvány hangzott el 23 képviselő részéről, túlnyomó többségükben ellenzéki padosrokban ültek. A 105 indítványból mindössze 13 módosítást fogadott el a képviselőház, ezek közül is ötöt a kormány terjesztett be. A részletes vita a számok tükrében obstrukciógyanús, az ellenzéki képviselők olyan esetekben is felszóltak, amikor nem nyújtottak be módosítási indítványt, illetve gyakran tettek lényegtelen stílárius változtatásokra vonatkozó megjegyzéseket.

A módosító indítványok beterjesztése mindenképpen egyfajta rituális cselekvésként fogható fel, mert mint látjuk – s egyéb törvényeknél sem volt másként –, a javaslatokat a kormánypárti többség rendre leszavazta. Így ezek a felszólalások elsősorban az ellenzéki képviselők sze-

¹⁰ Lásd *Képviselőházi napló 1896–1901*. XVI. K. 13–247.

replésvágyát elégitették ki úgy, hogy azok magukról a kritikus és szakszerű politikus imázsát kívánták kialakítani a civil nyilvánosságban. Erre enged következtetni az is, hogy míg az általános vitán viszonylag kiegyensúlyozottan jelentek meg az ellenzéki erők, addig a részletes tárgyaláson – noha a főszereplők azonosak maradtak – Apponyi Nemzeti Pártja (a konzervatív irányzat) már a háttérben maradt, s a két hangadó a függetlenségi pártból származott (Polónyi Géza¹¹ és Komjáthy Béla¹²).

4.3. *A valódi forgatókönyv – fiktív forgatókönyveink tükrében*

Lássuk ezek után a vita tartalmi sajátosságait és a beszédek szerkezetét. A beszédeket a képviselők minden valószínűség szerint előre megírták, kevés a spontán, egymásra reflektáló utalás. A vitakozás inkább csak a kiszólásokban érhető tetten. Ez azt is jelenti, hogy amennyiben első két forgatókönyvünk szerint zajlana a vita, akkor sem a képviselőházban kristályosodnak ki az érvek és ellenérvek: kész struktúrákkal, már korábban kiérlelt kritikával fordulnak egymással szembe a képviselők. Más történeti forrásokból is tudjuk, hogy az előre konstruált vita a dualizmus egész korszakát meghatározó politikai stílus volt, mely nemcsak retorikai terheltsége, hanem merevsége folytán is idegenséget, távolságérzetet kelt a kutatóban. Mindazonáltal épp ezen a retorikai előírások szabályszerűsége miatt válik könnyebben elemezhetővé a szövegek szerkezete. (Azt is tudjuk, hogy ez a stílus az első világháború utánra lényegében teljesen kiveszett és a képviselőházban spontánabbá és ezáltal kevésbé ünnepélyessé váltak a szónoklatok.)

Az előre elkészített felszólalások miatt a parlamenti vita nem egy tovagyrűző láncolat alakját veszi fel, hanem sugárszerűen volna ábrázolható: minden szónok az előadó, illetve a törvényjavaslat szövegéhez nyúl vissza. Így aztán a vita dinamikáját sem az idő előrehaladtával megjelenő új szereplők és szempontok által előidézett fordulatok adják, hanem az egyes szónoklatok „erőssége”. Jól szemléltetik ezt a korabeli

¹¹ Polónyi Géza 1848-ban született Zsitva-Kenézén. Jogi tanulmányait Pozsonyban és Budapesten végezte, majd 1869-ben önkéntesként szolgált a haditengerészetnél. 1872-ben Budapesten ügyvédi irodát nyitott, 1881–84 között a függetlenségi párt képviselőjeként kerül be a parlamentbe. 1886-tól ismét képviselő, a párt alelnöke lesz. A Nemzeti Újság szerkesztője, fővárosi bizottsági tag 1898-ban.

¹² Komjáthy Béla 1847-ben született Karászon, ahol iskolai elvégzése után tiszteletbeli jegyző lesz. 1868-ban Budapesten nyit ügyvédi irodát, 1875 óta függetlenségi párti képviselő.

laptudósítások is: vannak olyan képviselők (pl. Apponyi és Darányi) akiknek a beszédét szó szerint közli a Hazánk, s vannak olyanok, akiknek csak a nevét említi meg – pártállástól függetlenül.

A vita másik sajátossága, hogy első olvasásra a korabeli szokásoknál is szakszerűbbnek látszik, kevés benne a politikai jelszópuffogatás, a tárgytól eltérő általános kormánybírálat. Ez korántsem jelenti azonban azt, hogy a szövetkezeti törvény kapcsán ne fogalmaznának meg általános társadalom- és ideológiakritikát a résztvevők, sőt, a köztük fennálló különbségek épp ezekben érhetőek tetten.

A törvényjavaslatot Neumann Ármin¹³ terjeszti a tisztelt ház elé. A szabadelvű kormány által benyújtott javaslat előadói bemutatásának legszembeütőbb sajátossága, hogy – látszólag – *liberalizmus-* és *tőkeellenes*. Kiindulópontja az 1875-ös kereskedelmi törvény – ennek az előadó valóságos szakértője –, mely „túlliberális irányú” volt, és noha elősegítette a szövetkezetek alakulását, azonban „ezen haladás nem egy egészséges fejlődésnek a folyománya, a legtöbb egyesülésben nem nyilvánultak meg a takarékoság, az önzetlenség és egyéb erkölcsi tényezők”. „A régibb gazdasági és forgalmi viszonyokat teljesen felforgató találmányok, a technika óriási haladása és ezzel karöltve a mindinkább tért hódító verseny nálunk is éreztették a vagyoni viszonyokat eltoló hatásukat. A kapitalizmus és a pauperizmus nálunk is sajátképpen ezen kornak a szülöttei”. Ezeket a „szélsőségeket” legjobban az „asszociáció” képes kompenzálni, hiszen „közéletünk egyetlen terén sem bír a törvényhozó nagyobb népnevelési misszióval, mint itt, ahol céljának elérésénél a lakosság azon széles köreire kell támaszkodnia, melyek a szükséges intelligenciával és gazdasági belátással vagy éppen nem, vagy csak korlátolt mérvben bírnak”.

Ezek után Neumann a már meglévő szövetkezeteket illeti bírálattal – példás kivételnek tekintve a gróf Károlyi Sándor által alapított „Hazai szövetkezetek központi hitelintézetét” –, melyben szintén antiliberalis és antikapitalista jegyekre ismerhetünk: eszerint csak a vagyonosabb rétegek és a gazdagabb vidékek voltak képesek szövetkezni és ezek nagy része sem „marad meg a természete által szabott határok között, sokkal

¹³ Neumann Ármin 1845-ben született Nagyváradon. 1868-ban jogtudor lett Budapesten, majd 1869-ben ügyvédi irodát nyitott Székesfehérváron. 1875-ben publikálta *A magyar kereskedelmi törvény magyarázata* c. művét. 1882-ben a budapesti jogtudományi egyetem magántanárává nevezik ki, 1887-től szabadelvű képviselő. 1889-ben megkapja a rendkívüli tanácsosi címet. 1892-ben és 1896-ban újraválasztják képviselőnek.

nagyobb üzletet csinál, mint ez a szövetkezet természetével és feladatával összeférne, mások pedig nem képesek kifejtteni még akkora tevékenységet sem, amennyi a társulat fenntartására elengedhetetlenül szükséges. Az, kinek munkája, szorgalma, becsületessége képezhetik a hitelnyerés egyedüli alapját, ily szövetkezeteknél gyámoltást nem talál.”

A kapitalista gazdasági szervezet alaptípusával, a részvénytársasággal szemben, mely tőkét egyesít, a szövetkezeteknek gyökeresen más a funkciója: „éppen az ellenállhatatlanul előre törő nagy tőkés iparral szemben kívánják gazdasági önállóságukat megvédeni és fenntartani, az elszigeteltségükben tehetetlen erőket kívánják az önvédelem, az önszegély és az önfenntartás céljából tömöríteni”. A szövetkezet tehát nem a kapitalizmus keretei között, hanem *azon kívül és annak ellenében* kell, hogy hatását kifejtse. Az állam – és ez a törvény – lényegében tehát a „tőkés támadást”, a kapitalizmust segíti kivédeni a még nem kapitalizálódott rétegeknek.

Az előadói beszéd első harmada, mint láttuk, nyugodtan elhangozhatott volna a néppárti vagy nemzeti párti padsorokból is, hiszen markáns liberalizmus-kritika, a magyarországi tőkés fejlődés negatív megítélése adta alaptónusát. A kormány tehát a konzervatívok eszmerendszerét kölcsönözte ki a törvény beterjesztéséhez. A beszédnek azonban nincs még vége: Neumann tételről-tételre finoman hátrébb húzódik a bírálattal. A kereskedelmi törvény minden hibája ellenére érvényben marad, épp „normatív” természete miatt: ez szociológiai szempontból azt jelenti, hogy a weberi értelemben *racionális, és a polgári társadalmakra jellemző bürokrácia vívmányait* a törvényhozás nem áldozza fel a szövetkezeti mozgalom oltárán. Az önszegély, önvédelem és önfenntartás hangzatos szövegeit az állami segélynyújtás szükségességével „kontrázza” és helyébe egy *paternalista, altruista tételt* állít: „bár ezen erkölcsi erők léteznek társadalmunkban, mégis működni és hatni mindaddig nem bírnak, míg kívülről jövő segély által életre nem ébresztetnek”.

Új elemet visz az érvelésbe Neumann a korlátlan vagy korlátozott felelősség tárgyalásakor. Ez a téma lesz aztán a vita egyik sarokpontja. A radikális agrárius álláspont a korlátlan felelősség mellett voksol, a német, angol, francia és belga példákra hivatkozva: ezt tekinti a belső kohézió feltételének. Az előadó által hangoztatott szinte *nemzetkarakterológiai szempontok* – melyek a korlátozott felelősség elvét támasztják alá – szüntelen visszatérnek majd a vitában is (szemben a fent említett népekkel, „közönségünkben hiányzik a kölcsönös bizalom és erős összetartás

érzete”), ám nem tudják leplezni azt a törekvést a hatalom részéről, hogy az általa nyújtandó segílyt ezáltal is nagyobb biztonságban érezhesse.

A beszéd utolsó harmada az államnak a felállítandó pénzügyi központ fölötti befolyását magyarázza. A legfőbb érv, hogy mivel a szövetkezetek olcsó hitellel való ellátásának erkölcsi felelőssége az államra hárul (a kötvénykibocsátás miatt), „nemcsak joga, hanem egyenes kötelessége a kormánynak, hogy a központnál tág ellenőrzés és felügyelet alapján azon befolyást biztosítsa magának, mely mellett ezen érintett erkölcsi felelősséget elviselni is képes”. A törvényjavaslat nemcsak a központ autonómiáját vonja meg, hanem kizárja a regionális alközpontok alapításának lehetőségét is: a *lehető leginkább centralizáló megoldás* mellett tör lándzsát. Ugyancsak erős túlbiztosításra utal az a kitétel, mely csőd esetén az államnak elsőbbséget ad a végrehajtásra (behajtásra). A szónoklat az íratlan szabályoknak megfelelően a következőképpen zárul: „Azon nagy problémák közül, melyek korunkat mozgatják, nincs egy sem, melynek sikeres megoldása nemesebb feladatot hártana a törvényhozóra, mint a szövetkezeti ügynek a felkarolása és helyes alapokra való fektetése. Angolország nagy státusférfitái és ezek között első helyen Gladstone a szövetkezetektől várják a rideg gazdasági ellentétek mérséklését és ezzel együtt a társadalmi béke útjának az egyengetését. Ezen társadalmi békére sehol sincs égetőbb szükség, mint nálunk”, stb.

Csalóka antiliberalizmus, kettős társadalomkép (a kapitalista és az azon kívüli „társadalmaké”), az állami befolyás növelése: röviden így summázható az előadói beszéd. Az agráriusoktól kölcsönvett antikapitalista beszédmód keretezi a mégiscsak liberális gazdasági és jogi eszméken alapuló, ám az állami befolyás növelésével is kacérkodó kormányzati törekvéseket. Létrejött tehát az alku a szabadelvű kormányzat és az agrárius *pressure group*-ok között: ha adtok segílyt a szövetkezeti mozgalom kiterjesztéséhez, akkor cserébe kontrollálhatjátok e tömegmozgalmat és az érintett rétegeket?

Mielőtt erre a kérdésre válaszolnánk, lássuk a többi hozzászólást, először a törvényjavaslat támogatóiét! A kormánypárti kórus nem egy szólamú, a beszédek eltérő irányzatokat testesítenek meg. Mezei Mór¹⁴ beszéde *tiszta szabadelvű érvelés*, piacpárti és piacelvű („nem jótékony

¹⁴ Mezei Mór 1836-ban született Sátoraljaújhelyen. Jogi végzettségű, 1864-ben ügyvédi irodát nyit a fővárosban. Az 1868-as zsidó kongresszus egyik vezető személyisége a neológ irányzat oldalán. 1893-ban Wahrmann Mór helyén kerül be az országgyűlésbe szabadelvű jelöltként.

segélyegylet alakításáról van szó, hanem hitelszövetkezetek szervezéséről, amelyeknek nem lehet az a feladata, hogy a fülíg adósságban úszó egzisztenciák felszegélyezésére fejtsen ki akciót”, hanem szegény, ám „hitelképes” egyének számára). Némi hipokritizmussal (melyért az ellenzéki padsorokból támadások is érik), a gazdaság politikától való függetlenségét hangoztatja („a pénzügyintézet, mint olyan nem bírhat pártállással, de igenis bírhatnak az illető intézet élén álló személyek”, akkor van baj, ha ezek illegitim befolyást gyakorolnak a választásokra). A törvényhozás e liberális felfogás szerint nem bizalmi, hanem érdekkérdés, tehát a vitában arra kell választ adni, hogy megfelel-e az államérdeknek az, hogy a hatalom befolyása alá vonja a szövetkezeteket és *vice versa*, mit kapnak ezért cserébe a szövetkezetek. Mezei szerint természetesen mindkét fél jól jár: a szövetkezeti politika ugyanis a gazdaságpolitika része, az állam erkölcsi felelőssége pedig kedvez a szövetkezeteknek a pénzpiacokon. Beszéde második részében részletesen kitér a közben elhangzott bírálatokra és lépésről lépésre racionális érvekkel veri vissza azokat. Mezei a hitelszövetkezeteket ugyanolyan gazdálkodó szervezeteknek tekinti, mint a tőkés vállalkozásokat, éppen ezért mind a kormány-, mind az ellenzéki oldal paternalista és antiliberális javaslatait elutasítja, illetve módosító indítványokat tesz. A szabadelvű politikus beszéde a jogi, és a pénzügyi szakszerűség előírásait követi. Mindössze egyetlen ponton rendül meg a liberális logika: Mezei – mint sokan mások – engedményeket tesz a *korporatív elveknek* és felveti a foglalkozási csoportok szerint alakuló szövetkezetek ötletét, azonban itt sem a hivatásrendi szempontok alapján mérlegel, hanem az egyes foglalkozások eltérő jövedelmi helyzetéből (jövedelmek nagysága, rendszeressége stb.) indul ki. Végezetül beszédében biztosítja a képviselőházat a kereskedők és a nagytőke támogatásáról. Összességében elmondható, hogy Mezei nyíltan a tőke oldaláról foglalkozik a törvényjavaslattal és ebbéli minőségében is támogatja.

A másik póluson áll Kristóffy József,¹⁵ aki *tiszta antiliberális érvelést* alkalmaz. Beszédének vezérfonalát a tőkés átalakulásból fakadó szociális problémák adják. Eszerint a kapitalizmus nemcsak az általa nincstelenné vált társadalmi rétegeket, hanem a kisbirtokosokat is az agrárszocialista

¹⁵ Kristóffy József 1857-ben született Makón. Temesváron, Aradon tanult, majd Budapesten szerzett jogi végzettséget. 1880–83 között aljegyző Csanádban, 1883–86 között minisztériumi fogalmazó. 1886-ban nemesi oklevelet kap. 1896-tól szabadelvű képviselő.

mozgalmak (a „lelkiismeretlen izgatók”) karjába hajtja. Kristóffy a kisgazdák szószólójaként lép fel, és nem állít kevesebbet, mint hogy „nem egy vidéken a hajdani jobbágnak rosszabb a helyzete, mint az úrbériség megszűnése előtt, napszámba nem megy, mert még mindig gazd’ uramnak címezik, de helyzete valósággal rosszabb a napszámosénál, mert új függőségi viszonyokba jutott, amelyek talán épp oly ellentétben állanak a jogállam lényegével, mint a jobbágyság rendszere, sőt bizonyos tekintetben ennél még veszélyesebbnek is mondhatók, mert míg a jobbágy patriarchális helyzeténél fogva az osztályellentéteket nem ismerte, addig a kisember anyagi bukásából eredő függőségi viszony megszülte az osztálygyűlöletet.” A tőkés fejlődés elmarasztalása különösen hangsúlyossá válik a hitelügyletek, a pénzpiac kapcsán: eszerint a vidéki pénzintézetek, magánosok által nyújtott kölcsönök a „könnyelmű adósságcsinálásra adtak módot” és uzsorakamatokkal dolgoztak. „A kisbirtokost olyan hitelezővel kell összehoznunk, aki ismeri és érti az ő hitelszükségeit, érdeklődik jó és balsorsa iránt, és akiben ennél fogva megvan a jóindulatú törekvés arra, hogy emberbaráti kötelességének és hivatásának saját érdekében is eleget tegyen. Ilyen hitelezőt pedig hiába kerestünk a pénzpiacon” – mondja a szónok. A konzervatív beszédmódra oly jellemző atyai kritika a „paraszток hanyagságáról”, és a körükben hódító fényűzés káros mivoltáról szintén felbukkan a beszédben. Ahogy Neumann Ármin előadó, úgy Kristóffy is a kapitalizmus „kiküszöbölésében” látja a törvényjavaslat legnagyobb erényét, továbbá, jó konzervatív módjára a „népnevelésre” fekteti a hangsúlyt. Ezen a ponton, beszéde végén – keretes szerkezetben visszautalva indító kijelentésére – a szabadelvű párti politikus, padtársához, Mezeihez hasonlóan kiáll az állami befolyás növelése mellett: a szociális problémák teszik szükségessé az állami beavatkozást, a „szociális politikát”.

Végül a *pragmatikus szakértő* sajátosan ritka típusát adja Miklós Ödön¹⁶ kormánypárti képviselő beszéde. Miután ideológiai elkötelezettségeit kifejti, melyek valójában a klasszikus liberalizmus alapelvei (egyéni

¹⁶ Miklós Ödön 1857-ben Finkén (Borsod vm.) született nemesi családban. Miskolcon, Budapesten és Bécsben tanul, majd 1875-ben elvégzi a József Műegyetemet. 1876-ban tanulmányúton Németországban, Svájcban és Belgiumban jár, 1878-ban Trefort kiküldi a párizsi világkiállításra. 1879-ben az Amerikai Egyesült Államokban jár kormányúton. 1880-tól a budapesti gabonaelevátor főmérnöke. 1884-ben császári érdemrendet kap, 1885-ben részt vesz az országos kiállításon. 1892-től szabadelvű képviselő, 1893-tól a földművelési minisztérium államtitkára. 1895-ben saját kérelmére hagyja el a hivatalt.

szabadságjogok, szabad piac, racionális döntések stb.), a szövetkezetek vállalkozásszerű, kapitalisztikus működése mellett teszi le a voksát (példája a takarékpénztárak hálózata). Miklós valóban a téma szakértője, már 1895-ben, földművelésügyi államtitkársága alatt kidolgoz egy mezőgazdasági szövetkezeti törvényjavaslatot és e pozíciójától való megválásának is valószínűleg az volt az oka, hogy nem sikerült szakmai szempontjait a hatalomban érvényesítenie. Az ellenzék azon bírálata, hogy a kormány túl alacsony összeggel támogatja az alapítást, azzal veri vissza, hogy épp az volna az államszocializmus, amit az ellenzék kíván. Mezei Mórhoz hasonlóan ő is a foglalkozási alapon szerveződő szövetkezeteket tartja megfelelőnek, s ezáltal, minden liberalizmusa ellenére egyfajta korporatív elvet követ: „A szövetkezetek egyes alakzatai a művelt külföldön tisztán csak ott tudtak virágozni, hol lehetőleg egynemű egyedeknek felvételét el tudták érni: most is csak úgy fognak prosperálni, ha kizárólag azon rétegeket ölelik fel, amelyek egyforma foglalkozási körökhöz tartoznak és nem kevertetnek össze a heterogén elemek, nehogy elszívják olyanok az életerőt másoktól, akik között az együvé tartozás szoros érzete tulajdonképpen nem áll fenn”.

A parlamenti vitán kormányrésztől a miniszterelnök, a pénzügy-, az igazság-, a belügy-, a mezőgazdasági és a horvátországi miniszterek vesznek részt. Feltűnő, hogy Lukács László pénzügy- és Erdély Sándor igazságügy miniszter sokkal többször szerepel, mint Darányi. A másik agrárius vezető, Károlyi Sándor pedig meg sem jelenik az országgyűlésben. Darányi úgy tesz, mintha a törvény, mivel hitelről van benne szó, nem érintené közvetlenül tárcáját és személyét, s csak a vita vége felé szólal fel, akkor is elsősorban azért, hogy az államosítás vádjával szemben felolvasa a Károlyi-féle hitelszövetkezeti központ igazgatótanácsának a törvényt támogató levelét (a levelet Károlyi, Gulner Gyula, Ugron Gábor és Bíró Lajos írta alá). A dokumentum, noha az ellenzék egyik leghangzatosabb érvét teszi semmissé (miszerint a javaslat a Károlyi-féle hitelszövetkezetek ellehetetlenítését célozza) nem visz fordulatot a vitába. Ez harmadik hipotézisünket erősíti: a törvény – ha nem is agrárius nyomásra – legalábbis agrárius közreműködéssel keletkezett.

Mint látjuk, a szabadelvű párti oldalon jól megférnek egymással a korporatív eszmékkel fűszerezett liberalizmus és a merev antikapitalista, kollektivistá és nacionalista nézetek. A törésvonalak, a politikai rendszer természetéből következően tehát első látásra nem az eszmék, hanem a kormánypártiság–ellenzékiség határainál helyezkednek el.

A szövetkezeti törvényjavaslat eszerint a konzervatív és a liberális uralkodó elit konszenzusán alapul, nem zavarja, sem a tőke, sem az uradalom köreit, egyúttal kellően altruisztikusnak és szociálisan érzékenynek is látszik. Milyen formán lehet akkor vele szemben kritikát gyakorolni? Milyen érvek maradnak az ellenzékiek számára?

4.4. Pártok a vitában

Az ellenzéki beszédmódok *pártspecifikus jegyeket* mutatnak. A sors finctoraként a liberális kritika átkerül az ellenzéki oldalra, ott is a függetlenségi padosorokból hangoztatják a leginkább, hogy a törvény veszélyezteti az egyéni szabadságjogokat és a „közszabadsági garanciákat”. Ez a liberalizmus azonban romantikus elemekkel vegyül. „A legnagyobb cél, amely a tőkegyűjtés eredményeként előáll, az *erkölcsi eredmény*, [kiemelés tőlem – K. É.] mert a tőkegyűjtés nagy erkölcsi elve nem az összegyűjtött tőke nagyságától függ, de magában abban tényben rejlik, hogy különösen kisebb existenciákat viszünk arra. Ebben a tényben magában rejlik az erő azért, mert midőn az ember ezt teszi, ebben benne van a lemondás olyan dolgokról, amelyek neki jól esnek, és midőn nem fordítja arra pénzét, ebben van egy bizonyos fegyelmezettség, amely a jövőt jobban biztosítja, amely mérlegelni tudja a helyzetet, számol a jövővel, elvonja magát olyan mulatságoktól, amelyek kiadással járnak és így képes idejét produktív munkára fordítani” – mondja Komjáthy Béla.¹⁷ Mintha Benjamin Franklin másfél évszázaddal korábbi, az ifjú kereskedőhöz intézett tanácsait olvasnánk, mely alapján Max Weber a korai kapitalizmus szellemét rekonstruálta.¹⁸ A romantikus modernizációs eszme a nagytőke-ellenességben, a városok, a specializáció „kiküszöbölésére” való törekvésben („három-négy közvetítő fizetési meg magának busásan a kockázatnak nevezett passziót, hogy ő nyújthatja be privilégiumánál fogva a váltót” Bartha Ödön¹⁹), a bankhitel elutasításában és a luxusfogyasztás

¹⁷ Komjáthy Béla 1847-ben született Karászon (Szabolcs vm.) Jogi végzettséget szerzett, majd tiszteletbeli jegyzőnek nevezték ki. 1868-ban Budapesten ügyvédi irodát nyitott, 1875-ben Kossuth-párti képviselőként került a parlamentbe.

¹⁸ Max Weber: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Budapest, 1982. 44–47. és Benjamin Franklin: *Advice to a young tradesman (1736)*. Chicago, 1882. 80–89.

¹⁹ Bartha Ödön 1852-ben született Bihar-Széplakon. Szatmáron, Zilahon és Nagykárolyban végezte középiskoláit, Eperjesen és Budapesten jogot tanult. Előbb Budapesten, a '70-es években Beregszászot ügyvédkedett. A függetlenségi párt egyik alapítója, 1881-től alelnöke. A Bereg megyei takarékpénztár alapítója.

demokratizálódásának elvetésében is megjelenik („a tőkék a ládafiában és a női pipere oktan kiterjesztésében találtak elhelyezést”).

A 48-asok valamivel könnyebb helyzetben vannak ellenzéki társaiknál, kész gravaminális politikai eszköztárukkal tágabb kontextusba, az osztrákoktól függő elhibázott nemzetgazdasági politika, a hasonló okokból kedvezőtlen vám- és kereskedelempolitika keretei közé helyezhetik ellenérveiket. Szintén általánosságban fenyegetőzhetnek a „nemzet ellenálló képességének” tönkremenetelével (Kossuth Ferenc²⁰) és azzal, hogy a nemzetietlen gazdaságpolitika katasztrófába sodorhatja az országot („fájdalom, a mi hitelezőink nem Magyarországon lagnak, nem magyarul éreznek”). A hitelszövetkezeti törvény közjogi, illetve nemzeti kérdéssé „faragása” persze nem könnyű feladat, így a beszédek is általában két részből állnak: az első felükben a kész, jól bevált kiegyezés-ellenes töltényeket puffogatják el, míg a második részben a konkrét paragrafusok kapcsán a kormány omnipotenciáját ostorozzák. Kritikájuk summázata: a kormány pártpolitikai célokra akarja felhasználni az új szövetkezeteket.

Teljesen más a gondolatmenete a függetlenségek főszónokának, az utolsóként jelentkező és aztán a részletes vitát egyértelműen uraló Polónyi Gézának. Az övé leginkább Mezei Mór elkötelezett szakértői beszédéhez hasonlít, de Polónyi még politikai hitvallását sem fejt ki (sem konzervatív, sem liberális eszméket nem hangoztat, egyedül az uzsora ellen rohan ki több ízben is), hanem cikkelyről-cikkelyre aszerint bírálja a javaslatot, hogy mennyire érhető tetten benne a kormány túlhatalma. Aktuálpolitikai értelmezése szerint a törvény a függetlenségi párt szavazótáborának megkaparintására szolgál és kihasználja az agóniában fetrengő magyar parlamentarizmust, melyben már nincs ellenzéki közvélemény sem. Hosszú, jogászai érveken alapuló kritikája pedig azt hivatott bizonyítani, hogy a kormány „settenkedő eljárással” – ti. bizonyos részeket a bizottsági tárgyalás után vezettek be a törvényjavaslatba – államosítja és politikailag a felügyelete alá vonja a szövetkezeti mozgalmat („kormánypárti korifeusok pepinériájává”, „magyar királyi szavazó zálogházzá” változtatja a szövetkezeteket).

²⁰ Kossuth Ferenc 1841-ben született Kossuth Lajos fiaként. Miután apja emigrációba vonul, Párizsban és Londonban szerez műszaki egyetemi végzettséget, 1867 után Genovában, Cesenában és Nápolyban dogozik mérnökként. 1894-ben apja tetemét kíséri Magyarországra, majd visszakapja állampolgárságát és átveszi a függetlenségi párt vezetését. 1895-től képviselő.

Az amúgy hírlapíró és szerkesztő képviselő, a kommunikációs technikák kiváló ismerője, rendhagyó politikai attitűdöt követ a tisztelt házban. Utolsó felszólalóként nemcsak a tárgyat, hanem magát a vitát is kommentálja, nem beszédet mond, hanem (ki)beszél. A képviselői tekinthet, az íratlan, ám általánosságban elfogadott dramaturgiát felrúgja és az egész vitát – szinte újraserkeszti, kontextualizálja. A szöveg nem is titkolt célja, hogy a korábbi napok képviselői munkáját leleplezze és megmutassa, mi is folyt itt „valójában”. Klasszikus ellenzéki attitűdje – az élénk és fogyhatatlan bíráló, mely kíméli a szintén ellenzékben ülő, ám a törvénnyel ambivalens viszonyt mutató agráriusokat, de kegyetlenül éles a kormánypárttal szemben – meghatározza a későbbi részletes vita koreográfiáját is, mely – bár nyilván kedvez az obstrukciós szándékoknak – nem rutinnak, hanem az őszinte felháborodás által vezéreltnek látszik.

A függetlenségielnél lényegesen lagymatagabb a másik két ellenzéki párt, azonban nem csak a politikai stílus, hanem a vallott eszmék is különböznek közöttük. Míg a Kossuth-pártiak a modernizáció romantizált és idealizált „változatát” proponálták, addig a Katolikus Néppárt szószólói *en bloc* vetik el a kapitalista gazdasági fejlődést, és a helyébe az *organikus átalakulást* állítják. „Mi egy egészséges gyümölcsfát kerestünk e javaslatban, amelynek gyökerei a nép kedélyéből, összetartó önbizalmából indulván ki, az egész szervezeten végig minden ágnek egészségesnek kell lennie, hogy azon jó, élvezhető és hasznos gyümölcs teremhessen. Tehát a népben, annak önbizalmában, önszervezetében keresem én a szövetkezeti sikerének biztonságát, nem pedig a felülről hidegen, szabályszerűen odaállított keretben, amelybe a már meglevőt bele akarják illeszteni” – mondja Zichy Aladár. Ez az organikus társadalomfejlődés alulról, a népből és a nép által kell létrejöjjön, mert ezáltal megőrizhető az a *patriarchális, tradicionális életvilág*, amely biztos garanciája az osztályharcok, a kapitalizmus rideg és kíméletlen viszonyai kiküszöbölésének.

A néppárt offenzívája olykor az alkalmi szövetségeseket, az agráriusokat sem kíméli. A másik néppárti felszólaló, Major Ferenc Darányin a következőket agrárpolitika hiányát kéri számon. Ennek a politikának sarokköve – a szónok szerint – a hitelintézetek „megfékezése” kell legyen. Ehelyett „a kormány minden tevékenysége csak a tőkére van bázírozva”. Az organikus társadalomfejlődéshez *erkölcsi alapokon nyugvó gazdaságpolitika* kell, ezzel szemben „sajnos, hogy alkotmányos életünk a régi patriarchális életnek hadat izent úgy a közgazdasági, mint az ipari téren és kitette a gazdát és iparost tájékozatlanul, felfegyverkezés, védelem nélkül a nemzetközi tőkének.”

A tőkeellenesség, az organikus társadalomfejlődés és az esetenként szélsőséges nacionalizmus mellett a néppárti neokonzervatív avantgárd eddig nem tárgyalt érve az *originalitás*. Magyarország, a magyar „néphajlamok” és „intelligencia” eszerint nem hasonlítható a többi európai országhoz, így a törvényhozásnak sem szabadna „majmolnia” a külföldi példákat, „nekünk a saját utunkat kell járnunk”, különben dekadenssé válik az egész ország. Ez az érvelés csírájában magában hordja a két világháború közötti időszakra kiérlelődő harmadik utas koncepciókat.

Ragaszkodnak a néppártiak a szekularizációs folyamatok elítéléséhez is. Ez persze nem meglepő, hiszen épp az egyházi jogi törvények hívták életre mozgalmukat. Annál inkább furcsa, hogy az országgyűlési vita alapján úgy tűnik, a néppárt legalábbis eltűri, hogy a törvényt – a földművelési miniszteren és a központi hitelszövetkezeten keresztül – valójában az agrárius *pressure group* kényszeríti ki, s ezzel a politikai katolicizmus lépéshátrányba kerül a tömegmozgalommá válás folyamatában. Egyetlen szónokuk sem veti fel például, hogy a jegyzők, szolgabírók, más állami hivatalnokok helyett a papok ill. lelkészek vezessék a helyi szövetkezeteket – ez az ötlet a függetlenségi és a nemzeti párti padosorokból hangzik el a szabadelvűek korporatív javaslatainak alternatívájaként. Noha a néppárt szónokai az általános vitában nem fogadják el a törvényjavaslatot, nem ágálnak teljes szívvel ellene sem: a részletes tárgyaláson átengedik a terepet a függetlenségi és a nemzeti pártnak.

Lássuk végül Apponyi pártját, a Nemzeti Pártot, amely szónokain keresztül e vitában a legerőteljesebben személyesítette meg az agrárius érdekeket. Az általános tárgyaláson két „nagyatyú”, a pártvezér Apponyi és a Károlyi-féle központi hitelszövetkezet igazgatótanácsi tagja, Bíró Lajos is felszólal (maga Károlyi a tudósítások szerint nincs jelen). Beszédek első pillantásra cáfolni látszanak az eddig legerősebbnek látszó harmadik hipotézisünket, mely szerint a törvényjavaslat az agráriusok és a politikai hatalom közötti konszenzusos alkufolyamat eredményeképp született meg. A nemzeti párti képviselők teljes mértékben azonosulnak a Károlyi-féle szövetkezeti mozgalommal és az agrárius eszmékkel, ezek fényében pedig több ponton is rossznak találják a javaslatot. Ez különösen bizarr annak fényében, hogy napvilágra kerül a törvényt támogató hitelközponti levél, többek között Károlyi és Bíró aláírásával. Emiatt Bíró néhány nappal a beszéde után magyarázkodni is kényszerül. Mindenesetre a nemzeti párt igyekszik *ellenzéki*, a törvényjavaslatot támadó szerepében feltűntetni magát, s ezzel vélhetően az a szándéka,

hogy a civil nyilvánosság felé bemutassa: kiállt a már működő szövetkezetek autonomista törekvései mellett, s fájdalom, de alulmaradt.

A szónokok beszédeikben kétfrontos harcot folytatnak, egyformán erőteljesen bírálják az állam bürokratikus túlburjánzását és a tőke uralmát. Ami őket a többi ellenzéki párttól megkülönbözteti, az egyrészt társadalomszervezési programjuk, másrészt a szövetkezeti eszme részletes kifejtése. Előbbiben – noha Apponyi mindig a mérsékeltebb, klasszikus konzervatív irányvonalat követi – *neokonzervatív eszmék* vezérlik a gondolatmenetet: a kisbirtokosok, kisiparosok és a régi középosztály deklaszszálódásának megfékezése az elsődleges cél, ez a záloga a kapitalizálódás következtében bezárult mobilitási csatornák megnyitásának, a szociális feszültségek enyhítésének, a tőkés fejlődés okozta gazdasági válságok kiküszöbölésének, a piac kegyetlen és embertelen hatásai csökkentésének. Ehhez *agrárreformok, erőteljes szociális politika* szükségesek.

A tőkés fejlődést morálisan is elítélik, mert „az egész világot egy nagy játékbarranggá varázsolja”, kialakítja a nagyzási hóbortot, becsapja a kisembert, nem hagyja érvényesülni a felebaráti szeretetet, stb. Az általuk helyesnek tartott politikának „vezető, oktató, nevelő kezébe kell vennie a nép *egész erkölcsi életének reformálását*”.

A kapitalizmus „holt mechanizmusaival” a *szövetkezés „éltető organizmusát”* állítják szembe. A szövetkezés „ideálja az emberi társadalomban az ellenséges indulatú, különböző érdekű, különböző felekezetű, különböző nyelvű tagokat összehozza, az ellentéteket kiegyenlíti, a válaszfalakat gyengíti, a különböző mélységeket áthidalja azon erős kapocccsal, melynek látható rugója a közös anyagi érdek benső jogalapja azonban a mai kor erkölcsi elvadultságánál hatalmasabb természetes, s így megdönthetetlen felebaráti szeretet törvénye. A szövetkezet legyen a falu gazdasági és kulturális állapotának vezetője, az legyen az élet iskolája, melyben a szorgalom, az összetartás, a takarékoság, a mértékletesség, a pontosság, a buzgóság képezik a tananyagot, hol tanuló minden tag s tanító a szebb jövő reménye.”

A fenti idézetekből is kiolvasható, az agrárius eszme a szövetkezésben *általános társadalomszervező és alakító erőt* látott, mely nemcsak a magyarországi gazdasági és társadalmi feszültségeket képes enyhíteni, hanem az etnikai és felekezeti törésvonalakat is megszüntetné. Egy olyan társadalmi programot kínálnak, mellyel – vélik –, a lehető legszélesebb társadalmi bázist nyerhetik meg a maguk számára, hiszen a program nem zár ki senkit a mobilizálható társadalmi rétegek közül. Azt is látunk

kell, hogy nyilván épp emiatt tartózkodnak attól, hogy hangsúlyozzák a pártkülönbségeket, hozzájuk, a szövetkezetekhez pártállástól függetlenül csatlakozhat bárki. A kormány elsősorban nem világnézeti eszméi, hanem hatalmi pozíciói miatt kerül az ellenfél szerepébe: s itt már nem csak Bíró Lajos, de Apponyi is keményen fogalmaz. A szövetkezeti törvényjavaslatot államszocializmusnak, a személyi hitelügy államosításának, a szövetkezetalapítás hatósági monopóliummá tevésének titulálja.

5. Összegzés

Tanulmányunk végén – ígéretünkhöz híven – két kérdésre próbálunk választ adni. Az első: államosítási törekvésként vagy államosodás tendenciaként értékelhetjük a hitelszövetkezetekről szóló 1898-as törvényt? Forrásaink, a parlamenti jegyzőkönyvek alapján csak részleges magyarázatot nyújthatunk. A képviselőházi vita elemzése egyik hipotézisünket sem erősítette meg annyira, hogy a többit elvethessük. Jobban mondvá, a diskurzus különböző rétegeiben különféle olvasatok a relevánsak. A felszínen egyértelműen kormánypárti-ellenzéki törésvonalat látunk, amely arra engedne következtetni, hogy az agrárius érdekek ellenében, államosítási akcióval állunk szemben. A diskurzus mélyebb rétegeiben azonban – melyek közül csak néhányba, és azokba is olykor csak véletlenül pillanthatunk bele – az államosodás, a politikai nyomásgyakorlás eredményeit is látjuk: agrárius miniszter a hitelszövetkezeti központ támogatásával terjeszti be a törvényjavaslatot, melynek vitáján a legfőbb érintett, Károlyi Sándor nem vesz részt. Mintha egyfajta munkamegosztás volna az agrárius vezetők között: némelyikük a kormányban ül, mások a törvényjavaslat születésénél bábáskodnak, míg megint mások az előbbiektől gyökeresen eltérő médiaimázst alakítják ellenzéki ellenzőként a tisztelt házban.

Egy biztos, a törvény hatékonynak bizonyult. 1898-ban a Gazdaszövetség életre hívta a Hangya fogyasztási szövetkezeti láncolatot, mely 1901-re 171 szervezetet és 30 564 tagot,²¹ 1918-ra pedig már 2 140 szövetkezetet és 658 ezer tagot számlált.²² A törvény által életre hívott új intézmény, az Országos Központi Hitelszövetkezet 1899-ben, egy évvel

²¹ Szigethy Lehel: *A fogyasztási szövetkezetek és a kereskedelem*. Budapest, 1911. 17. Hivatkozva: Szabó M. i. m.

²² Bernát István: *Küszelmek és eredmények*. Budapest, 1936. 110–111. Hivatkozva: Szabó M. i. m.

az alapítás után 712 szövetkezettel és 141 623 taggal dicsekedhetett és ezek a számok 1908-ban 2 096 szövetkezetre és 551 514 tagra,²³ 1917-ben pedig már 2 430 szövetkezetre és 635 ezer tagra rúgtak.²⁴

A második kérdésünk így szól: milyen eszméket fogalmaztak meg az agráriusok a hitelszövetkezeti törvény vitájában? Tetten érhető-e az a neo-konzervatív avantgárd irányzat köreikben, melyet Szabó Miklós a tanulmány elején hivatkozott művében más történeti források alapján rekonstruált? Az első fontos megfigyelésünk, hogy a korporativizmust, mely Szabó szerint az újkonzervatívok „találmánya”, a szabadelvű oldal is magáévá teszi. Ez azt jelenti, hogy a liberálisok helyet adnak a konzervatív kapitalizmus bírálóinak és különös büntudattal és szeméremmel viseltetnek a tőkés fejlődés iránt, mintha elismernék annak káros következményeit.

Agráriusaink és néppárti „újkonzervatívjaink” beszédeiből azonban szinte teljesen hiányzik a nacionalizmus és az antiszemitizmus. Az a feltetelezés tehát, hogy ezek a mozgalmak az Istóczy-féle modern politikai antiszemitizmus szavazótáborát kívánták megszerezni, jelen esetben nem bizonyítható. Számunkra is meglepetést okozott, hogy a törvényjavaslat vitájában egyszer (!) sem „zsidóztak”, noha erre a szövetkezeti eszme, a kapitalizmus, különösen a falusi uzsora bírálata több ürügyet szolgáltathatott volna, mint más apropók, melyek kapcsán nem tartóztatták meg magukat a képviselők. Ennek okát egyrészt abban a külső körülményben kell keresnünk, hogy a kis érdeklődés miatt inkább a szakértők jelentek meg a vitában, és azon az oldalon, ahol ilyenre más esetekben bizonyíthatunk, most a szövetkezeti eszme teljes társadalmat felölelő jellegére fektették a hangsúlyt. Másrészt, mint láttuk, a bűnbakképzési mechanizmusok szükségtelennek bizonyultak e vitában, hiszen mindhárom ellenzéki párt egy emberként a kormány bírálataira összpontosított.

Ekképpen a nacionalizmus még a maga „ártatlanabb” formájában, a Kossuth-pártiaknál mutatta meg magát, ahol elsősorban az osztrák birodalomtól való függetlenséggel és nem a középosztályi resszentimenttel jellemezhető. Ez a jelenség egyúttal azt is mutatja, hogy az egyházjogi viták kapcsán fellángoló dzensztrális versus középosztály vita – ha átmenetileg is, de – nyugvópontonra jut a századfordulón. A vitában a középosztály, az intelligencia még az elit oldalán áll, így tehát érdekképviselete sem

²³ *Jelentés az 1898:XXIII. tc. alapján alakult Országos Központi Hitelszövetkezet s ahhoz csatlakozott szövetkezetek tízévi működéséről (1899–1908)*. Budapest, 1908. 58. Hivatkozva: Szabó M. i. m.

²⁴ Lásd Bernát i. m.

tematizálódik, – a megcélzott és felemelni kívánt társadalmi csoportok a kiscgazdák és a kisiparosok maradnak.

A fentiekkel ellentétesen, teljes szélességében kirajzolódik a neokonzeratív avantgárd társadalmi programja: a liberalizmus *en bloc* elutasítása, az organikus fejlődés modellje és a (dekadens, szunnyadó, kismemizett stb.) magyar társadalom újraszervezése kisiparos és kiscgazda bázison, a kapitalizmus kiküszöbölése egyfajta kötött gazdasági rendszer életre hívásával (ezek volnának a szövetkezetek és más érdekvédelmi szervezetek). Fontos eleme e programnak a piaci racionalitással szemben a morális értékek „újrafelfedezése”: a gyengék, a felebarátok stb. védelme, melyet vallási alapon fogalmazznak meg, valamint a becsületesség, a takarékoság, a rend stb. eszményei, melyeket a modernizációs veszteségekért cserébe kínálnak fel. Látnunk kell, hogy a moralitás hangsúlyozása nem csak magas röptű idea, mellyel tömegbázist lehet szerezni (hiszen ezáltal a deklasszálódott rétegek visszakapnak valamit, amely pénzben ugyan nem mérhető, de társadalmi megbecsülésben feltétlenül), hanem erkölcsiségüket intézményes kontroll alá is helyezik. A szövetkezet eszméje ugyanis azon alapul, hogy az egyes tag „az egész életével” felel a közösség előtt. Végző válaszuk tehát mindkét kérdésre: államosodás és (majd) államosítás. 1898-ra az agráriusok valóban sikeres *pressure group*pá váltak: a szövetkezeti politikát jól-rosszul, de állami politikává tették egy hosszú és nyilván egyes pontjain fájdalmas alku után. Az államosítást, az állam felügyeleti funkciójának megnövekedését már a hatalomból ők maguk, állami politikaként követték el a szövetkezetek fölött azzal, hogy az autonóm felügyeleti jogosítványokat, melyek addig a szövetkezetek kezében voltak, jelentős részben átengedték az államnak.

BAUMANN TÍMEA

„Maradjon emléközet?”

Női narratívák a délszláv háborúról a kopácsi magyarok körében

Ez az írás kísérlet annak bemutatására, hogy miként őrzi emlékezetében a horvátországi magyarság egy közössége a kilencvenes évek délszláv háborúját. Milyen stratégiák mentén igyekeznek e magyar identitással rendelkező közösség emlékezni, illetve felejtetni? Létrejön-e a kollektív emlékezet a háborúról vagy csak az egyéni emlékezet terében jelenik meg?

Kérdéseim megválaszolásához a kopácsi magyarok körében készítettem életútinterjúkat, illetve részleges életútinterjúkat. Négy kopácsi asszony elbeszélését szeretném bemutatni, akik életük részeként emlékeztek a délszláv háború időszakára. Mivel interjúimat nőkkal készítettem, a délszláv háború narrativizálásának egy sajátos, női aspektusa is megjelenik. A nőnek a háborúban új stratégiákat kell kialakítani a túlélésre és a család összetartására. Ezt beszélik el az interjúalanyok. Történetük középpontjában az állapotok (családi és közösségi) és az állapotokat befolyásoló történetek állnak, kevésbé jelennek meg az aktív tettek. A történetek az otthon szemszögéből szólnak, a férfiak háborús szerepe kevésbé jelenítődik meg, ha mégis, akkor a nők féltésének perspektívájából.

A vizsgált etnikai táj: Kopács

Horvátország területén őshonos nemzeti kisebbségként három területen élnek magyarok: a Drávaszögben, Kelet-Szlavóniában és Nyugat-Szerémségben. A két utóbbi terület már szórvány-vidéknek tekinthető, míg a Drávaszögben ma is vannak többségében magyarok által

lakott települések. Horvátország területén a 2001. évi népszámlálás szerint 16.595 magyar él, ez az összlakosság 0,47%-át teszi ki.¹

A mai Szlavónia területén húzódtott a 17–18. században kialakított Határőrvidék (Vojna Krajina), ahova akkor Koszovóból menekült szerbeket fogadtak fel katonai szolgálatra.² A szerbek később a Drávaszögbe is betelepültek, kisebb számban magyartöbbségű falvakban is éltek/élnek. A Drávaszög multietnikus, multikulturális területnek tekinthető, ahol a korábban elzártan élő magyar közösségek a legutóbbi évtizedekben mind a horvátokkal, mind a szerbekkel, mind a romákkal együttélési stratégiákat kellett kialakítsanak.

Kopács (Kopacevo) a Drávaszögben, a Duna és a Dráva összefolyásánál, Eszéktől csupán néhány kilométerre található. A falu horvát és magyar falvakkal egyaránt határolt, de magyar lakossága egészen az 1960-as évekig zárt, elszigetelt társadalmi struktúrát alkotott, melyben megőrizték ősi szokásaikat is.³ Ennek oka a falu jellegzetes környezetét alkotó lápvidék, Dráva-holtág, ahogy a kopácsiak nevezik: „a rét”, mely a falu lakóinak életmódját meghatározta. Az itt élő magyarok fő kereseti forrása a halászat volt, és e tevékenység köré szerveződött/szerveződik sajátos lokális kultúrájuk, hagyományuk, sőt még szókincsük egy része is.

Ezt a szokásrendszert és önmagát fenntartó zárt társadalmat bontotta meg egy hatvanas évek közepén tett intézkedés: a kopácsi rét a bellyei mezőgazdasági kombinát kezelése alá vonása, majd később természetvédelmi területté való nyilvánítása. A kopácsi halászokat kitiltották a korábban általuk fenntartott és gondozott területről. A kopácsiakat ezzel nem csak legfőbb kereseti forrásuktól, hanem kultúrájuk központi tárgyától is megfosztották. Ez az intézkedés a kopácsi magyarok identitásvállalását, a következő generációk magyarságtudatát is befolyásolta, hiszen egy zárt, lokális társadalmat bontott meg, amelynek lakosai – főként a fiatalok – ettől kezdve a szomszédos településeken és leginkább Eszéken igyekeztek munkát találni. Ennek következtében megnőtt számukra a befolyása és státusa a horvát nyelvnek és az esélye a vegyes házasságoknak. A halászat megszűnésével a kertészet vált a domináns pénzkereseti forrássá.

¹ 2006. évi jelentés a horvátországi magyarság helyzetéről (2006). Határon Túli Magyarok Hivatala, Budapest. 2006. www.htmh.hu (2006. május 2.)

² Arday Lajos: A horvátországi magyarok története. In: Arday Lajos (szerk.): *Fejezetek a horvátországi magyarok történetéből*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 1994. 9–34., itt: 10.

³ Lábadi Károly: *Kopács, a víz melletti falu*. Budapest, 1994. 16.

A kopácsiak az eszéki piacon értékesítik zöldségeiket, gyümölcsüket, ám a multinacionális cégek horvátországi megjelenése óta ez a tevékenység sem biztosítja a korábbi jólétet, a mai fiataloknak újabb megélhetési stratégiát kell találniuk.

Az 1991-es népszámlálás szerint Kopácson 805 fő élt, ebből 610 magyar, 118 horvát, 32 szerb, 10 német és 35 egyéb nemzetiségű. Kopács 1991. szeptemberétől 1995. novemberéig a Krajainai Szerb Köztársaság fennhatósága alatt állt. A délszláv háború kitörését követően a lakosság fele elmenekült a településről. A menekültek egy része a háború után visszatért, Kopács lakossága így a 2001-es népszámlálás szerint 608 fő. A lakosok 90%-a továbbra is magyar nemzetiségű, de a vegyes házasságokkal egyre több horvát fiatal kerül a faluba. A már a háború előtt is Kopácson élő szerb családok egy része megmaradt, mások Szerbiába menekültek a megtorlások elől.⁴

A horvátországi magyarok és a délszláv háború – a háborúról szóló diskurzusban

A történelem felfogható egy foucault-i értelemben vett diskurzusként, mely intézményesíti, hogy mit tekintünk (tekinthetünk) igaznak, és mit hamisnak.⁵ A történelem egyben olyan elbeszélés is, amely a kommunikatív emlékezet elbeszéléseiből építkezik, de ugyanakkor kritikát is megfogalmaz, és lezártnak tekinti a múltat, eltávolítja a jelentől – szemben az emlékezés összekötő jellegével.⁶

A horvátországi magyarok helyzete a háborúban nem egy domináns diskurzus a történetben – elsősorban magyarországi és horvátországi magyar írásokban jelenik meg. Az alkalmazott narratíva pedig ezekben az leírásokban a menekülés, a menekültlét és a szenvedés narratívája. A horvátországi magyarok által lakott Drávaszögben, Kelet-Szlavóniában és Nyugat-Szerémségben 1991 és 1998 történt eseményeket a délszláv háborút tárgyaló írásokban elsősorban a vukovári, a vinkovci és az eszéki

⁴ 2006. évi jelentés a horvátországi magyarság helyzetéről (2006). Határon Túli Magyarok Hivatala, Budapest. 2006. www.htmh.hu (2006. május 2.)

⁵ Foucault, Michel: A diskurzus rendje. In: Foucault, Michel: *A fantasztikus könyvtár. Válogatott tanulmányok, előadások és interjúk*. Budapest, Pallas Stúdió – Attraktor Kft, 1998. 50–74.

⁶ Ricoeur, Paul: Emlékezet – felejtés – történelem. In: Thomka Beáta–N. Kovács Tímea (szerk.): *Narratívák 3. A kultúra narratívái*. Budapest, Kijárat, 1999. 51–68., itt: 58.

ostrommal kapcsolatban tárgyalják, nem a horvátországi magyarokat érintő események szempontjából.⁷ A horvátországi magyarok szempontját figyelembe vevő, kizárólag magyarországi szerzők nagyobb hangsúlyt fektetnek a két területen fekvő magyar lakosságú falvak – elsősorban az elnéptelenedett Kórógy és széltölt Szentlászló – sorsára, de főként a magyar származású menekülteket veszik számba.⁸ A délszláv háború eseményeit horvátországi magyar szempontból Mák Ferenc és Vékás János foglalta kronológiába a Teleki László Intézet A kisebbségek régi és új szerveződése kutatási programjának keretében.⁹

A történészek által még kevésbé feltárt diskurzív történet (magyarok a délszláv háborúban) elsősorban az élő emlékezők elbeszéléseiből tud felépülni. Az élettörténetbe ágyazódott narratíva, a kommunikatív emlékezet stratégiái és a traumatizált emlékek azonban átalakítják az események időrendjét, ok-okozati összefüggésbe hozzák őket, az egyéni élet történéseiben oldják fel őket. Tehát egy elbeszélői narratívát konstruálnak, melyben az emlékezők értelmezési keretet kínálnak az eseményekhez. Kérdés, hogy az egyéni, kommunikatív emlékezet által kínált értelmezési keret mennyiben válhat a kollektív emlékezet narratív sémájává, és ez a séma mennyiben épülhet bele a délszláv háborúról szóló diskurzusba. Egyelőre csak az egyéni emlékezet szintjén tapasztalhatjuk meg ezt a sajátos, etnikai hovatartozásból fakadó értelmezést, és amint látni fogjuk, meg ez sem alkot összetartó narratív sémát.

⁷ Például a következő írások: Silber, Laura–Little, Allan: *Jugoszlávia halála*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 1996.; Weithmann, Michael W.: *Krisenherd Balkan: Ursprünge und Hintergründe des aktuellen Konflikts*. München, Wilhelm Heyne Verlag, 1992.; Mesic, Stjepan: *Jugoszlávia nincs többé*. Budapest, Helikon, 2003.; Soksevits Dénes: *A délszláv háború*. Budapest, Calibra Kiadó, 1997.; Juhász József: *Volt egyszer egy Jugoszlávia: a délszláv állam története*. Budapest, Aula Kiadó, 1999.

⁸ Például a következő írások: Arday Lajos: *A horvátországi magyarok története*. In: Arday Lajos (szerk.): *Fejezetek a horvátországi magyarok történetéből*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 1994. 9–34.; Sebők László: *A horvátországi magyarok a statisztikák tükrében*. Uo. 135–159.; Kocsis Károly: *Jugoszlávia. Egy felrobbant etnikai mozaik esete*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 1993.; Faragó Ferenc: *Magyarnak megmaradni Horvátországban*. In: Maróti István–Székely András Bertalan (szerk.): *„A nyelv ma néktek végső menedéketek...” Anyanyelvápolók Szövetsége*. 78–89.; Baráth Árpád: *Magyarok a világban: A horvátországi magyarság veszteségei a délszláv háborúban 1991–1996*. In: *Identitás, kultúra, kisebbség*. Pécs, 2001. 127–138.

⁹ Mák Ferenc–Vékás János: *A horvátországi magyarság történeti kronológiája*. 1991–2004. www.htmh.hu (2006. május 2.)

Emlékek a délszláv háborúról négy női elbeszélésben

A továbbiakban négy női emlékezővel készített interjút elemzek abból a szempontból, miként jelenik meg élettörténetükben, és hogyan beszélnek el a délszláv háború időszakát (1991–1998), valamint miként illesztik bele a háborús emlékeket élettörténetükbe.

A vizsgálatban a *narratív biográfiai elemzés* módszerét alkalmaztam, melynek „célja megélt és elbeszélt élettörténet viszonyának megértése az interjúban megjelenő életesemények, illetve az interjú, mint szöveg adta *Gestalt* összevetése révén”.¹⁰ Az elemzés egyrészt az egyéni, kommunikatív emlékezet által előhívott narratíva egészét, struktúráját, az élettörténethez való viszonyát és az emlékezés és felejtés stratégiáit mutatja ki, másrészt a négy interjúban közös, visszatérő szekvenciákat értelmezi.

1. Az emlékező nők rövid biográfiája¹¹

Az emlékezők közül Ilonkával készült teljes biográfiai interjú, melynek kiemelt részét képezte a háborús időszak elbeszélése. Ilonka az interjú alatt maga irányította az elbeszélés menetét, az, hogy a háború vált benne a domináns elbeszéléssé, szintén önálló döntése, narratív sémája volt, nem a kérdező kérésére történt. Ilonka egy 47 éves, magyar származású asszony, aki gyermekkorától kezdve egész életét Kopácson töltötte. Szüleitől a hagyományos kopácsi életmódot és társadalmi nem-alapuló munkamegosztást örökölte mintaként: apja halász volt a kopácsi rét nemzeti parkká nyilvánításáig, édesanyja pedig a ház körüli munkákat végző parasztasszony. Ilonka életvitelében az édesanyjától örökölt női mintát vitte tovább – bár varrónőnek tanult, sosem dolgozott szakmájában, helyette a faluban maradt, és 18 évesen férjhez ment. A hagyományos kopácsi családmodellnek megfelelően férje szüleinek házához költözött, életmódját a férfi családjához igazította, akik kertészkedéssel foglalkoztak. Két leánya és egy fia született. A délszláv háború kitörése után Ilonka nem volt hajlandó elhagyni faluját, így az ő döntése alapján

¹⁰ Kovács Éva: Narratív biográfiai elemzés. In: Kovács Éva (szerk.): *Közösségtanulmány*. Módszertani jegyzet. Regio Könyvek. Budapest, Néprajzi Múzeum, 2007. 375–398.

¹¹ Az elbeszélők személyiségi jogait figyelembe véve, valamint mivel élettörténetükben olyan sok tragikus esemény jelenik meg, fontosnak tartottam nevük titokban tartását. Ezért fiktív keresztnévvel nevezem meg őket.

az egész család Kopácson maradt. Ez később nagy büntudatot okozott neki. A fokozott felelősségérzet miatt Ilonka a háború alatt férfiass szerepet ölt magára: a család, elsősorban a gyerekek védelmezését tekintő fő feladatának. Ebben a szerepkörben nagyon erősnek mutatkozik, a háború után azonban depresszióba esik. A betegség tünetei a mai napig újból és újból jelentkeznek nála. Gyermekai közben felnőttek, már csak fia él velük. Ilonka jelenlegi élettevékenysége az unokák nevelésében (ő vigyáz rájuk egész nap, valamikor éjszaka is) és a ház körüli munkában merül ki, miközben nagyon magányosnak érzi magát.

Következő három interjúalanyom csak azt az időszakot narrativizálja az életéből, amely a háború idejére esik, de a narratív struktúrából kifolyólag többször visszatekintenek a régebbi múltba is, illetve összevetik az eseményeket saját jelenükkel.

Margit néni 1931-ben született Kopácson magyar családban. 10 évesen megélte a baranyai háromszög visszacsatolását Magyarországhoz, majd a második világháború háborús eseményeit. Édesapja halász, édesanyja parasztasszony volt. Margit néni is ezt a mintát követte, fiatalon férjhez ment, két lánya született. A kopácsi rét nemzeti parkká alakítása után kertészkedéssel kezdtek el foglalkozni. Egyik lánya már nem a hagyományos mintát követte: értelmiségi férje költözött oda hozzájuk, a szülői házhoz. Margit néninek két fiú unokája van, akiket a háború időszakában Magyarországra, Pécsre menekítettek, és ott végezték el a középiskolát. Idősebbik unokája néhány évig Németországban élt, majd feleségével Magyarországon telepedett le, kereskedőként. Fiatalabb unokája, aki jobban ragaszkodott szülőfalujához, a háború után visszatért oda.

Zsuzsi néni szintén halász családba született Kopácson. Ő sem tért el a kopácsi társadalom diktálta hagyománytól, hamar férjhez ment, viszont nem kopácsi, hanem várdaróci magyar férfihoz, akivel hamarosan saját házat építettek a faluban. Zsuzsi néni kertészettel foglalkozott, az eszéki piacon árult már a háború előtt is. Nyugdíja kiegészítéseként ma is űzi ezt a tevékenységet, bár ez már nem biztosít olyan jólétet, mint azelőtt. Zsuzsi néni férje kamionsofőrként, majd a háború alatt a Belyei Mezőgazdasági Kombinátnál sofőrként dolgozott, 2003-ban hunyt el. Zsuzsi néninek egy fia és egy lánya van. Mindkét gyermeke Eszéken tartózkodott a háború idején. Fia a horvát titkosszolgálatnál, lánya a horvát rendőrségen dolgozott. Ezért Zsuzsi néniek a szerb megszállók számára különösen „veszélyesnek” bizonyultak. Az asszony gyermekei életéért is állandóan aggódott.

Fia a háború után visszaköltözött Kopácsra szintén falubeli feleségével, két gyermeket nevelnek. Lánya egy eszéki horvát férfihoz ment férjhez, akitől egy kislánya született, majd később elvált. Ma is Eszéken él, lánya az eszéki Magyar Oktatási Központba jár iskolába. Zsuzsi néni a háború alatt különösen nagy trauma érte: öccsét a „kopácsi pogrom napján” (1991. február 15.) szerb katonák az egész család szemé láttára meggyilkolták. Zsuzsi néninek is végig kellett néznie a gyilkosságot.

Anna élettörténete több szempontból különbözik az előző három elbeszélőtől. Először is itt nem egy paraszti, gazdálkodó, hanem egy értelmiségi életformát ismerhetünk meg. Anna könyvtárosként dolgozott Kopácson a háború előtt, férje kamionsofőr volt, a háború után nyugdíjazták. Mindkét leánya Magyarországon végzett egyetemet, magyar szakos diplomával rendelkeznek. Idősebbik leánya férjhez ment, Pécssett él. Másodszor pedig Anna 1991. augusztus végén családjával együtt Magyarországra menekült. Siklói rokonaiknál éltek a háború alatt. 2002-ben költöztek vissza Kopácsra férjével és kisebbik lányával. Ismét könyvtárosként dolgozott, de a könyvtár nagy része megsemmisült a háborúban. Anna 2006 decemberében elhunyt.

2. Az emlékezés narratív struktúrája

Az önéletrajzi emlékek mindig elbeszéléseken keresztül szólalnak meg. Ennek az elbeszélésnek a témája az Én, és amint az identitás koherenciára törekszik, úgy az Én elbeszélése is összefüggő szöveget alkot. Az elbeszélő – miközben valós élményekre emlékezik, létrehozza saját élettörténetét, úgy hogy bizonyos motívumokat kiemel emlékei közül, és azokat hangsúlyossá teszi. Az emlékező életútját a jelenhez viszonyítva alakítja át elbeszélésében, miközben nemcsak a társas, kulturális és történeti kereteknek, de a vele szemben ülő Másiknak is igyekszik megfelelni.

A teljes élettörténetben, melyet Ilonka mesél el, az elbeszélő narratíva sajátos struktúráját és időkezelését figyelhetjük meg. Ilonka a gyermekkori élményből kiindulva, annak a jelenlét történéő összehasonlítása után a gyerekkor emlékeit idézi fel, folyamatosan reflektálva a jelenre. Ezt követi (még a kronologikus sorrendet betartva) a házasság és a kertészeti munka témája, majd időben visszalép az iskolák felsorolása végett, és ezen a ponton beszéli el, hogyan alakult úgy az élete, hogy háziasszonnyá

vált. Az elbeszélésben a háború említéséig a szövegszekvencia-típusok¹² közül a *leírás*, a *tudósítás* és az *epikus elbeszélés* dominál. A háború az elbeszélés narratívájába szervesen kapcsolódik: a statikus, főként leírásokból álló történetrészt zárja le. A háború előtti időszakról majdnem idilli leírásokban beszél, néhány anekdotikus történettel kiegészítve azokat. A háború viszont az általa nagyon pozitívan értékelt életmenet helyett egy új folyamatot indít el.

„Akkor együtt az egyik gyerek, akkor mellette kertészkedtünk, akkor együtt a másik gyerek, a harmadik gyerek. És akkor mire kicsikét megnőttek volna, hogy jobb lett volna, akkor együtt a háború.”

A háború időszakáról történő beszédben sűrűbbek a *történetek* és a *magyarázatok*, statikus leírást alig alkalmaz. Az elbeszélés középső szakasza a háborús időszakot bontja ki a történetek segítségével, majd az utolsó harmadban reflektál újból a jelenre. Ebben a szakaszban egy időben történő előre-hátra váltást tapasztalhatunk: hol a jelen leírása és a háborús emlékek, hol a gyermekkorból az emlékezet által megőrzött történetek és a háborús emlékek között vált az elbeszélés – ami mindig visszatér, az a reflektálás a háborúra.

Példa egy gyerekkori emlék és egy háborús emlék közti váltásra:

„Mert a nagyanyám is mesélte, hogy az ő lányát is, amikor volt a háború, akkor öregasszonynak kendőbe öltöztette. Úgy átbújtatták. És mondták neki, hogy: Ná, mأمuská, ná, mأمuská. Így a fülemben van, ahogy mesélte. Mert én meg azt mondtam, csak a gyerekeket ne bántsák. Mindezt csinálhatnak, csak a gyerekeket ne bántsák.”

Élete jelenének narrativizálásakor ismét visszatér a leírások és tudósítások túlsúlya. Az elbeszélés zárásaként is egy háborús történetet mesél el nagyon részletesen: lánya vakbélműtétének körülményeit a zombori hadikórházban. E történet után egy hirtelen összeggzéssel le is zárja az interjút, amelyben egy ősi formulát alkalmaz: az isteni gondviselésbe vetett hitét fejezi ki.

¹² A szövegszekvencia-típusok meghatározását lásd: Kovács Éva i. m.

„És megint látod, hogy Isten velünk van, mert tényleg kaphatott volna vérmérgezést. [...] És hála Istennek... És annyi minden ilyenek... Azért mégse nem véletlen, mégis van valaki velünk, aki vigyázz rám. Úgy-hogy ez is volt, úgyhogy nagyon minden összjött.”

A többi interjú esetében a kérdező kérése az volt, hogy az elbeszélő élettörténetének a délszláv háború időszakára eső szeletét mesélje el. Ennek megfelelően az interjúk szerkezetét is erre az életszakaszra vetítve vizsgálhatjuk.

Margit néni elbeszélése a narratíva teljes hiányát mutatja – sem meghatározó motívumok, sem kronológiai összefüggések nem emelhetők ki szövegéből. A második világháborús történetből kiindulva kezd el beszélni a délszláv háborúról, de nem tud önálló narratívát kiépíteni – minduntalan a kérdező kérdéseire vár, ezekre támaszkodva emlékezik. Elbeszélésében uralkodnak a *tudósítások* és *magyarázatok*, csak az interjú vége felé kezd a történetek száma nőni, de nem válnak akkor sem dominánssá.

Példa tudósításra – ez az emlék nem történetként mesélődik el:

„Hát, nem, mi nem kaptunk. Annak ellenére, hogy itt a szomszéd... Na, ezek itt elmentek, és akkor itt volt a katonaság állandóan. Sokan: 100-an, 150-en is, mert nagy ház. Ez volt a kaszárnya. Hát, ezt eléggé... szétverték. Itten, ott van az a híd, ott egy ház, az kapott találatot. Szóval mi itt nem. Mi megmaradtunk épségben.”

Margit néni inkább értékeli és magyarázza a háborút, az emlékeket kevésbé tárja elénk történetekben. A pozitív emlékként élő 1941-es Magyarországhoz visszacsatolás ezzel szemben narratív struktúrával rendelkező történetként mesélődik el.

„Jaj... Virágokat dobáltunk... Húsvét volt. Nahát református... Húsvét vasárnap volt, és meg volt térítve az Úrvacsorához, és valaki bejött, hogy megjöttek a magyarok! Mindenki ki a templomból! Otthagytunk Úrvacsorát, templomot, meg mindent... [nevet] Aztat a boldogságot! Mindenki sírt, amikor begyűttek a magyar katonák... Azután kezdődtek a háborús évek, nehéz lett minden, de hiába, mikor magyar föld!”

Ez azt mutatja, hogy Margit néni képes ilyen összefüggő struktúrák megalkotására, de nem a délszláv háborúval kapcsolatban. Ennek okait csak sejthetjük: a jelenhez sokkal közelebbi eseményről van szó, amelynek traumatikus emlékét még nem dolgozta fel; a gyermekkori élmények sokkal inkább narrativizálódnak, mint az, amit idős korában élt át.

Zsuzsi néni elbeszélése szintén nélküli a narratív struktúrát, de nála a *történetek* és a *drámai elbeszélések* dominálnak. Emlékről emlékre haladva, mindent történetbe, igen gyakran drámai elbeszélésbe foglalva mond el, miközben sem időben, sem más motívumok mentén nem épül fel egy összefüggő narratíva.

Példa egy történetre:

„Akkor nagyon sokan voltak köztük olyanok is, akik idejöttek hozzám, hogy adjak tojást, adjak mindent. Eljöttek egyszer, hogy adjak vizet, krumplit, meg törött paprikát. Hát, mondom, mit akartok főzni? Hát, krumplipaprikást. Hát, mondom, ahhoz kell hagyma is. Adjak azt is? Hát, miért mondja? Azért, mondom, mert akkor fél óra múlva jöttök megint. Hát, ennyire nem szeretsz minket? De. Hát, mondom magamban, nem szeretlek benneteket. Féltém tőlük.”

A szerkezetben újból és újból visszatérő elem az emlékezés öccse meggyilkolására – a történet elmondása csak többszöri próbálkozás és a kérdések után sikerül.

Anna elbeszélése mutatja a legösszefüggőbb narratív szerkezetet. Időben a múlttól a jelen felé halad: a háború kezdetével, jeleivel kezdi elbeszélését, és a menekültek visszatérésével fejezi be. Narratívájában a menekültlét nehézségeit emeli ki motívumként. *Történeteket* beszél el, melyeket *magyarázatokkal* és *személyes értékeléssel*, véleményezéssel egészít ki. Az ő elbeszélése már alkalmas lenne arra, hogy a kollektív emlékezet számára is narratív keretet nyújtson, azonban ez csak a menekültek narratívája, az otthon maradtak emlékeinek textusba helyezését nem segíti elő.

3. Az emlékezés és a felejtés stratégiái

Az énelbeszélések emlékmunkák is, amelyek a délszláv háború időszakára való visszatekintésben különösen fontosak, mivel itt az emlékezők traumatikus emlékekkel állnak szemben. Freud szerint a trauma az

értelmező munka akadályát képezi, és ezáltal a traumatizált személy az eseményt nem mint emléket, hanem mint cselekvést reprodukálja.¹³

Elbeszélőimnél a trauma már nem képezi akadálya az emlékezésnek, mint a Freud által vizsgált hisztériás páciensek esetében. Ennek oka nem feltétlenül a trauma kisebb mértéke, hanem inkább az, hogy nem gyermekkori, de nem is friss, hanem 10–15 évvel korábbi eseményeket kell elbeszélniük. A narráció szintjén azonban még mindig megmutatkoznak a trauma nyomai. Pontosabban abban, hogy nincs, vagy kisebb mértékben van összetartó narratív struktúra az elbeszélésben. Inkább jellemző a történetek egymásra halmozása, melyeket esetleg néhány magyarázat köt össze. A háború időszaka egyetlen időtlen térként jelenik meg, amelynek se kronológiai rendszerezése, se statikus leírása nem lehetséges, csak az éppen felvillanó emlékek közlésében beszélhető el. Az összefüggő narratív struktúra hiánya azt is mutatja számunkra, hogy nincs még egy a társadalmi konszenzus, a kollektív emlékezet által kialakított olyan narratív keret, amelybe belehelyezve elmondhatóvá válhatnának az események. A legkoherensebb Anna elbeszélése, aki azonban egy egészen más élethelyzetből (menekültként) élte végig az eseményeket – láthattuk, ő a kronológia segítségével építi fel mondanivalóját. A legszétesőbb Zsuzsi néni elbeszélése, aki viszont valóban csak egyes történetek példáján keresztül tud beszélni a háború időszakáról. Zsuzsi néni esetében a trauma által gátolt emlékezés leginkább öccse halálának elbeszélési kísérleteiben mutatkozik meg. A témának többször neki-fűt, de csak érintve tud beszélni róla. Az első kísérletet még a kapuban beszélgetve teszi meg, azonban azonnal áttér a gyilkos személyére.

„Az öcsémet is egy szerb ölte meg. És megúsza. Itt él srégen szemközt.”

Második kísérletében a gyilkosság okairól beszél, de még mindig nem tudjuk, mi történt.

„Nem volt neki oka, hogy miért ölték meg. Nem is mondták meg, hogy miért ölelték meg. Ezek a pár szerbek itt Kopácson. Mert... nagyon elérte a viccet. Annak mindent lehetett mondani, de ő is szeretne a másikat babrálni. És akkor az meg vissza ötet. És így egymást. De nem

¹³ Freud, Sigmund: Trauma és melankólia. In: Freud, Sigmund: *Ösztönök és ösztön-sorsok. Metapszichológiai írások*. Budapest, 1997.

volt harag. Meg együtt ittak a kocsmába. De nem volt harag. Hogy én most megsértődtem, nem beszélek veled vagy nem köszönök neked... És valószínű, hogy ők azért.”

Amikor rákérdezek az esetre, kitér a részletes válasz elől, öccse lányának sorsát beszéli el helyette részletesen.

– Ön nem látta az esetet?

„De. Végig odaállítottak, és végig kellett nézennem... És ez a lány, ez ideg-beteg...”

Később a nagymama halálával kapcsolatban említi ismét öccsét, és ismét magyarázatot próbál adni a kegyetlen gyilkosságra. Amikor az elbeszélésben eljut addig a pontig, ahol a gyilkosságról kellene beszélni, témát vált, inkább uzsonnával kínál a narratíva végigvitele helyett.

„Mondom: Anyuka, a S. meghalt, meggyilkolták őtet. Azt mondja: Tudom. Értem, hogy meghalt. Mondta énnekem, hogy ő meghal. Most, hogy mondtate valami ilyesmit neki a S., azt nem tudom. Valahogy olyan előérzete volta a S.-nak. Mert mindig mondta, meglátjátok, nekem csinálnak valamit. Olyanokat ráfogattak, hogy ő adja a jeleket. Olyan helyen lakott, hogy sarok... hogy így is utca, meg úgy is utca. És ha az udvarra ment ki, akkor is mindenki látta őt. Pedig dehogy adta volna ő a jeleket, ő annyira félt! Egyszer tudom... be kellett sötétíteni, de ez egész éjjel cigarettázott, ez annyira félt! És meglátták a katonák, mikor... azok a szomszédból látták meg, de rögtön szóltak! Abban a pillanatban! Pedig olyan jóban volt velük, ájtártak hozzá kávéra, meg minden. De szóltak abban a pillanatban! [...]” Hirtelen témát váltott. Minket kínált, hogy együnk. Aztán arról beszélt hosszan, hogy ki mindenkit látott már vendégül, kikkel találkozott.

Végül az újabb, határozottabb kérésre beszéli csak el mindazt, aminek tanúja volt. Ám ebben az elbeszélésben is inkább öccse lányára koncentrált, azt, hogy milyen módon történt meg a gyilkosság, kihagyja.

„Akkor értem oda, amikor éppen lefogták szegényt. Juj, el nem felejttem! Mert akkor itt már kész volt a házkutatás. Akkor szaladtam anyámhoz, mert ő is ebben az utcában lakik. Aztat sem nem bántották. Akkor itt a kertünk alatt szaladtam át, hogy megnézzem, hogy azokat nem-e

bántották. Hát, éppen odaértem. De akkor már csupa vér volt az arca, minden. Úgyhogy borzasztó, borzasztó látvány volt. Az úgy könyörgött nekik, úgy sírt... Nem tudjuk feldolgozni, ha egyáltalán. A gyerekeknek... sokáig azt hittük, hogy a lány megbolondult... mert vitte oda a kannában a vizet, mosni fel... mert le lett betonozva az udvar, és ott a lépcsőt, mert ott tócsában megállt a vér. Mert: Nem bírom nézni az apám vérét! Képzeljétek el! Borzasztó volt! Borzasztó! Akkor aztán meg katonák voltak ott... vitték a katonák a csomagot a kislánynak, mert annyira sajnálták őket! El akart menni velük, mikor mentek el, mert annyira félt. Mondta: Az anyukámat is vigyétek el! Meg a bátyámat is vigyétek el! Nem akarunk itt maradni! ... Úgyhogy borzasztó volt...”

Az emlékezők emlékeiket nem csak időrendi sorrendbe nem tudják sorolni, de politikai, háborús eseményekhez sem tudják kötni. A történetekből a kisember helyzete mutatkozik meg, akit a „történelem” sodor magával, de nem tud arra reflektálni. Anna részletesen beszámol a háború kezdetéről – narratívájában ez azért is játszik fontos szerepet, mert a későbbi háborús eseményekre már a menekült tekintetével néz. Azonban a történeti összefüggések, az események háttérének ismerete nála is hiányos.

„Meg az, mikor utaztunk... mikor utaztunk, ott voltak a... mert Udvar felé mentünk Magyarországra... a tankok ott ültek fenn a dombokon. Mert ott arra olyan dombok vannak, a baranyai dombok. Te – mondom a páromnak – ott van egy tank. Még egy tank. Az útelágazódásoknál, kanyaroknál fönnültek a magaslatokon, dombokon tankok, és a csövek az út felé néztek. Ez koratavasszal volt. És még ott voltak később is. Benőtte őket a gaz vagy a búza, és még mindig ott ültek. És – mondom – miért vannak itt? Hát, megmagyarázták, hogy gyakorlatoznak. Hát, nem mozdultak onnan. És már akkor Szerbiából jöttek át... jöttek át időnként teherautóval katonák. És mindig azt mondták, hogy ez olyan katonai gyakorlat. Hát az szokott lenni, ugye? Közbe pedig szerbek voltak.”

Ez a hiányosság a többi interjúban is megjelenik, az interjúalanyok maguk is reflektálnak saját politikai, történelmi ismereteik hiányaira.

„Úgyhogy az elejibe még tudtam, hogy van Milosevics, meg van Kuzma, de hogy ki melyikhez tartozik, nem is érdekelt!” (Zsuzsi néni)

Ilonka elbeszélésében fontos szerepet kapnak a tárgyak és helyszínek, amelyekhez kötni tudja emlékeit. A háború időszakából való emlékeit az elbeszélés során nem annyira egy narratíva, mint inkább a vizualizáció segítségével hívja elő: felidézi az ismert utcarészlet háborús képét. Majd képzeletben belépünk a házba – felidéződik a házban történt tipikus jelenet (kártyázás a katonákkal) a háború időszakából.

„Itt voltak végig. Láttad itt az utcán a töltést? Itt voltak. Itt a házunk előtt a tank. Itt ennél az asztalnál nagyon sok katona volt. Nagyon sokan. Hideg volt, begyüttek. Soha életemben nem tudtam kártyázni, de hidd el, hogy a háború alatt megtanultam kártyázni! Katonákkal.”

Az asztal mint hitelesítő tanú, illetve a belehelyezkedés segítője jelenik meg az elbeszélésben. Az interjú során az egész szoba hivatkozási alapként, „hitelesítő tanúként” jelenik, minden tárgyat segítségül tud hívni ahhoz, hogy az emlékeket újra jelenlévővé tegye.

„Olyan este nem volt, hogy én ne sírtam volna. Úgy feküdtem le mindig. Itt az ablak alatt volt egy kaucs, itt feküdtem. A férjem a gyerekekkel ott. A két lánynak két szivacsot tettünk le, ott feküdtek. Itt aludtak. [...] Itt potyogott, a második házra potyogott akna. Az ablakunkon is beestek a szilánkok. Akkor nem mentünk el, hanem bebújtak a fürdőszobába. Az volt talán a legmesszebbi sarok, az volt a legvédettebb. Én már... nem jutott hely, akkor a küszöbön ültem. A három gyerek oda bebújt, és a férjem melljük ült. Én meg a küszöbre.”

Anna esetében, aki elmenekült, csak a visszatérésről vannak tárgyakhoz és helyszínekhez kötődő emlékei: a tönkretett családi házat vizualizálja részletesen.

„Hát, nem voltak ablakok. Nem voltak... Belelövöldöztek. Mosógépem tönkre ment. Mindenbe, ajtókba, ágyneműtartókba. Mindent átlóttek, bejöttek. A bejárati ajtót kifeszítették puskatussal, nem lehetett becsukni. Fecskéfészek volt bent, vadméhek.”

Paul Ricoeur szerint a narratív struktúra a „szükségyszerű felejtés törvényét” erősíti meg. „Az elbeszélés mindig csak korlátozott számú eseményből áll, amelyeket az elbeszélés megkomponálásának műveleté-

vel válogatunk ki [...]”¹⁴ A vizsgált interjúkban is narratíva által kiemelkednek motívumok, vagy csupán esetlegesen felidézett emlékek, más emlékek viszont nem jelennek meg, elfelejtődnek. Az összefüggő narratív struktúrát nélkülöző interjúk esetében egyfajta esetlegességet tapasztalhatunk azzal kapcsolatban, hogy mi jelenik meg, és mi hallgatódik el.

4. Ismétlődő szekvenciák az elbeszélésekben

Az elbeszélésekben közös, újból és újból visszatérő, ismétlődő szekvenciák azt mutatják meg, hogy az emlékezők milyen témákra, motívumokra emlékeznek az adott időszakból. Az ismétlődő szekvenciákból kiolvashatjuk, hogy az elbeszélők mit tartanak kiemelendőnek narratívájukban, és melyek azok az elemek, amelyeket inkább elhallgatni/felejtetni szándékoznak. Az ismételten előforduló szekvenciák kiemelése és vizsgálata megmutatja azt is számunkra, hogy a háború elbeszélésének melyek azok a motívumai, amelyre a kollektív emlékezet narratívája felépülhet. Elemzésem során a következő szekvenciákat fedeztem fel az elbeszélésekben:

- Emlékezés a háború kezdetére
- Menni vagy maradni?
- A mindennapi élet rendjének átalakulása
- Etnikai alapon szerveződő kapcsolatok és ellentétek
- Fizikai fenyegetettség és sérülések
- A háborús traumából fakadó lelki károk
- Az otthonmaradók és a visszatérő menekültek viszonya és a háború által előidézett társadalmi változások

Ezek közül a szekvenciák közül itt most az etnikai alapon szerveződő kapcsolatokat és ellentéteket mutatom be.

A baranyai háromszögben élő magyarok egy sajátos, etnikai alapon szerveződő viszonyrendszerbe kerültek a háború alatt az egymás ellen harcoló nemzetekkel. Az itt élő magyaroknak a második Jugoszlávia időszakában a horvátokkal alakult ki szorosabb kapcsolata, hiszen a Horvát Tagköztársaság területén éltek Ugyanakkor multietnikus szülőföldjükön a szerbekkel, bosnyákokkal, cigányokkal is együtt éltek. A délszláv

¹⁴ Ricoeur, i. m. 64.

háború kitörésével a magyarok egy köztes állapotba kerültek: két, tőlük idegen nemzet között kellett „választaniuk”, hogy ki „mellé állnak”. A horvát kötődések miatt, illetve mivel a horvát nép vallását, kultúráját tekintve közelebb áll a magyarhoz és a közép-európaihoz, a magyarok többsége a horvátokat támogatta. Ugyanakkor szerb megszállás alatt, a szerb rendszer szerint éltek. A horvátok támogatása többféle módon kifejezést nyerhetett: a harcolástól a Horvát Nemzeti Gárdában egészen a horvátokkal való személyes azonosulásig.

„Mert az, hogy: se az egyikkel, se a másikkal. Most melyiket? Na, azért a falu... a fiatalok, azok a horvátokhoz pártoltak. Nagyon sokan átmentek. Kellett is, meg elmentek önként is a gárdába.” (Margit néni)

A horvátok támogatása miatt Kopács is, mint más magyar falvak, a szerbek szemében „usztasa” falunak minősült.

Mivel a kopácsi magyarok szerb megszállás alatt voltak, főként a szerbek háborús bűneit tapasztalták meg személyesen. Ez elősegítette a horvátokkal való azonosulást, és a szerbekkel szemben alakult ki negatív előítélet: a szerb katonákat rablónak és agresszoroknak tekintik. Azonban az emlékezők elbeszéléseiben ezek a bűnök mindig csak úgy jelennek meg, mit más falubeliekkel történt esetek. Az interjúalanyok hangsúlyozzák, hogy őket nem érte ilyen kár vagy agresszió. Erre ismét a freudi traumaelmélet adhat magyarázatot: az elbeszélő a traumatikus eseteket kivetíti másokra, a saját tapasztalatain kívüli esetekre.

„Úgyhogy nem bántottak. Minket. De viszont a kávé idehozták, hogy csináljam meg nekik. Meg süssünk nekik lepényt, fánkot, meg csináljuk meg nekik. Lent a faluban meg már, ugyanazok, akik nekünk adtak, elmentek hozzájuk lopni, meg bántották. De minket nem bántottak.” (Ilonka)

Sőt, az elbeszélésekben hangsúlyozottan jelennek meg a szerb katonák jótettei – az interjúalanyok arányaiban sokkal többet beszélnek erről, mint a sérelmekről.

„De ezek itt olyan rendesek voltak... Szóba álltak velünk, kérdeztek, mi is kérdeztünk. Aztán lassan megbarátkoztak velünk. Azok nem bántottak, nem bántottak senkit.” (Zsuzsi néni)

„Hallod, akik Szerbiából jöttek, azok sokkal jobbak volt. Pedig igazi szerbek voltak!” (Ilonka)

„Nem mondhatom, hogy annyira zaklattak volna vagy bántottak volna. De voltak bizony, voltak családok, akiket zaklattak...” (Margit néni)

Amennyiben mégis beszámoltak a szerbek által elkövetett bűnökről, akkor egyrészt hangsúlyozták, hogy itt egy egyedi esetről van szó, amelyből nem szabad általánosítani; másrészt azonnal felhoznak egy ellenpéldát. Az interjúalanyok mind elutasítják a sztereotípiákat, az etnikai előítéleteket, saját toleranciájukat hangsúlyozzák. A megbocsátás a traumák feldolgozásának egy fontos stratégiájává válik számukra.

[Ezt a történetet Zsuzsi néni közvetlenül öccse meggyilkolásának története után mondja el.] „Na, hát, hogy a szerbekről mondjak még valamit. A lányomnak volt egy szerb barátja, az hozott ide egy olyan... nem volt már fiatal ember. Elgyütt, hogy megérdeklődj, hogy mi vót, ugye. [...] Mert a fiatalember rendőr volt. [...] És kérdezte, hogy most nincsen pénze annak az asszonynak? Mondom, hogy nincsen. Akkor elment, és hozott... nem akarok hazudni... egymillió dínárt vagy öt-milliót vagy nem tudom mennyit, és fizette a zsebéből a szerb! Odaadta a sógornőmnek, hogy a vegyen a gyerekeinek enivalót. Nem szabad annyira ítélkezni. Mert van, aki annyira gyűlöli őket, annyira. Meg annyira átkozza őket. Hát, nem kell, mert voltak köztük annyira rendesek. Nagyon rendesek.” (Zsuzsi néni)

„Én soha nem tanítottam a gyerekeimet, hogy gyűlölni kell a szerbeket vagy szeretni a horvátokat. Mert nincs az, hogy most mindegyik rossz, mert vannak köztük jók is. Mert minden nemzetben van. Igaz-e? Mert nem kell az, hogy szerb, és most mindegyiket kell gyűlölni. Csak azt, amelyik piszkál. Vagy még... Nem tudom. Olyan hülye vagyok. De igaz. Olyan vagyok, hogy... meg kell bocsátani.” (Ilonka)

Egy további stratégia a trauma elnyomására, hogy a bűneseteket más etnikumokkal kapcsolják össze, így mentesítve agresszoraikat. Ez az átírányítás akár még a saját etnikai csoport egy részcsoportját is érintheti.

„De mondhatom, hogy a magyarok vacakabbak voltak, mint a szerbek. Az itteni, baranyai, szőlősiék... azok a szőlősi magyarok mit csináltak! Törtek, zúztak, hogy megmutassák, hogy ők micsoda hazafiak.” (Zsuzsi néni)

„Az volt a legszebb, amikor a cigányok voltak itten. Reggel, fél nyolc, vasárnap. Zörgették az ajtót. Hogy adjak neki csibét. Hát, honnan adjak neki, már mind ellopták?!” (Ilonka)

Mindezzel együtt az interjúalanyok elbeszélésében kiszólások vagy történetek formájában megjelenik a ragaszkodás a saját nemzeti identitáshoz. A magyar etnikumhoz tartozás azért is fontos az etnikumok számára, mert olyan nemzethez tartozónak tekintik magukat, akik a délszláv háborúban csak szenvedőként vettek részt. Erre vonatkozik Ilonka mondata is, amelyben a devianciát a horvát és a szerb nemzettel azonosítja:

„[...] én büszke vagyok, hogy magyar vagyok, nem vagyok hülye, horvát vagy szerb.”

Az emlékezőknek az etnikai alapon megfogalmazott viszonyok elbeszélésével kapcsolatban is eltérő stratégiák vannak, amelyek célja a traumák elhallgatása.

Összegzés

Az elbeszélések azt mutatják, hogy a kopácsi magyar közösségben még nem alakultak ki a délszláv háborúval kapcsolatban a kollektív emlékezés kodifikált narratívái, a háború tematikája csak a habituális emlékezetben¹⁵ és az egyéni, kommunikatív emlékezetben¹⁶ jelenik meg – négy szemközti, privát beszélgetések által előhívva. A délszláv háború mint trauma „emlékmunkája” még korai stádiumban van, egyelőre

¹⁵ Connerton, Paul: *How societies remember*. Cambridge / New York, CUP, 1989.

¹⁶ Assmann, Jan: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest, Atlantisz, 2004. 49–56.

inkább a ricoeuri értelemben vett „passzív felejtés”¹⁷ stratégiája tapasztalható, nem az aktív emlékezés.

A horvátországi magyarság nem tudja magáévá tenni sem a horvát, sem a szerb, sem a bosnyák, de még a magyarországi magyar „hivatalos” diskurzust sem a délszláv háborúval kapcsolatban. A horvátországi magyar nemzetiségű kisebbség „köztesként”, egyik féllel sem azonosulhat, de kívülről sem tekinthet az eseményekre, hiszen átélt élményekként emlékszik rájuk. Az emlékek pedig viszonylag újak, ebből következően széttartóak, a közösségnek nincs közös narratívája, amellyel elmesélhetővé tehetné azokat.

Mindezek után felvethető a kérdés, hogy eme emlékezet-stratégiákat figyelembe véve, hogyan épül be, illetve beépül-e egyáltalán a délszláv háborúról szóló történelem narratívájába a horvátországi magyarok emlékezete, nézőpontja. Ricoeur szerint „az emlékezet konstituálja a múlt értelmét”,¹⁸ és ebben a kollektív emlékezetnek¹⁹ van kiemelkedő szerepe. Amíg ez a kollektív emlékezet a passzív felejtés következtében nem alakul ki, addig nem tud hangsúlyosan beépülni a történelem narratív struktúrájába sem. Továbbá fontos lenne az emlékmunka, a traumatikus emlékek feldolgozása az aktív emlékezés révén is, mind a traumatizált egyének, mind a közösségek összetartása szempontjából – amennyiben elfogadjuk Paul Ricoeur gondolatát, miszerint az aktív emlékezés nyomán juthatunk el a megbocsátás és elengedés stádiumába.

¹⁷ Ricoeur, i. m. 64

¹⁸ Uo. 54

¹⁹ Halbwachs, Maurice: Az emlékezés társadalmi keretei. In: Ferge Zsuzsa (szerk.): *Francia szociológia*. Budapest, KJK, 1971. 124–131.; Assmann, i. m. 35–48.

KISS TAMÁS

Demográfiai modellek és a migráció

Az erdélyi magyarok vándormozgalma a 20. század utolsó negyedében

A 2002-es romániai népszámlálást követően a romániai magyarokat érintő népesedési folyamatok a közpolitikai érdeklődés, vagy legalábbis a politikai retorika homlokterébe kerültek.¹ Ez az érdeklődés Erdélyben a demográfia pozícióinak megerősödését hozta magával. A hozzá fűzött remények és elvárások szerint ugyanis e diszciplína képes egy olyan koherens modell felállítására, amelynek segítségével a népesedési folyamatok leírhatók, előre-jelezhetőek és szerencsés esetben befolyásolhatók. A témával foglalkozó kutatók – köztük jelen tanulmány szerzője – kísérletet tettek arra, hogy megfelelve a velük szemben támasztott elvárásoknak, a demográfia fogalmi eszköztárát a romániai magyar kisebbség vizsgálatára adaptálják. A nemzetközi demográfiai gyakorlatban mondhatni kizárólagosan alkalmazott kohorsz-komponens módszerrel végzett népesség-előreszámítások,² arra utalnak, hogy az adaptáció, legalábbis technikai értelemben, sikeres volt.³ Más szem-

¹ A népszámlálás a romániai magyar népesség közel 200 ezer fős fogyására világ világított rá. A romániai magyar politikai elit az eredmények nyilvánosságra kerülését követően egy olyan népesedési stratégia kidolgozásra tett ígéretet, amely megállítja vagy mérsékli a magyarok fogyását Erdélyben.

² A kohorsz-komponens módszer egy népesség alakulását és az őt érintő folyamatokat kor és nem szerinti bontásban követi nyomon.

³ Hablicsek László – Tóth Pál Péter – Veres Valér: *A Kárpát-medencei magyarság demográfiai helyzete és előreszámítása, 1991–2021*. Budapest: KSH – Népesség-

pontból azonban kérdéses, hogy a demográfia, amelyet egy földrajzilag körülhatárolható populáció (nemzetállam) népesedési folyamatainak a leírására dolgoztak ki, valóban megfelelő és elégséges eszköz-e az erdélyi magyar népesedés fogalmi adminisztrálására.

A problémák két irányból, az etnikai keveredés és a migráció felől vetődnek fel. Az első problémaköteg abból adódik, hogy az erdélyi magyarság, mint egy más etnikumokkal keverten élő kisebbségi népesedés határai (egy területileg behatárolt népességhez viszonyítva) képlekenyek. Míg egy adott területen élő népesség esetében egyértelműen meg tudjuk mondani, hogy mit értünk a népességbe való belépés (születés, bevándorlás), illetve az abból való kilépés (elhalálozás, elvándorlás) alatt, addig ez egy etnikum esetében gondot jelenthet. Másképp fogalmazva, egy kisebbségi népesség reprodukciója soha sem pusztán demográfiai kérdés. Brubaker és szerzőtársai⁴ az etno-kulturális reprodukcióra koncentrálnak, hogy a Kolozsváron a „magyar világ” hosszú távon csak részben képes önmaga újratermelésére. Mindez részben demográfiai kérdés, de nem pusztán az, hisz, mint mondják, a család az egyik legfontosabb olyan intézmény, amely (amennyiben homogén magyar) hozzájárulhat e világ újratermelődéshöz, de amely egyben (amennyiben román-magyar párkapcsolatra épül) annak erodálódását okozhatja. Szilágyi N. Sándor⁵ a biológiai és kulturális reprodukció közötti különbségtévest a népesedéskutatás számára használható módon operacionálálta és egyben világossá tette, hogy az erdélyi (etno)demográfia erre a kérdésre kénytelen módszertani és elméleti szinten reflektálni.⁶

kutató Intézet, 2005.; Kiss Tamás – Csata István: *Népesedési perspektívák. A romániai magyar népesség előreszámitása húsz és harminc éves időtávra*. Kolozsvár: Kriterion – RMDSZ Ügyvezető Elnökség, 2007.

4 Brubaker, Rogers – Feischmidt Margit – Fox, Jon E. – Grancea, Liana: *Nationalist Politics and Everyday Ethnicity in a Transylvanian Town*. Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2006. 301–316.

5 Szilágyi N. Sándor: Észrevételek a romániai magyar népesség fogyásáról, különös tekintettel az asszimilációra. *Magyar Kisebbség* 2002. 4. sz. 64–96.; Szilágyi N. Sándor: Az asszimiláció és hatása a népesedési folyamatokra. In: Kiss Tamás (szerk.): *Népesedési folyamatok az ezredfordulón Erdélyben*. Kolozsvár: Kriterion – RMDSZ Ügyvezető Elnökség, 2004. 157–235.

6 Ezzel az aspektussal foglalkozik egy korábbi írásom: Kiss Tamás: Interethnic marriages and assimilation in demographic models. In: Balázs Balogh – Zoltán Ilyés (eds.): *Perspectives of Diaspora Existence. Hungarian Diasporas in the Carpathian Basin. Historical and Current Contexts of a Specific Diaspora Interpretation and Its Aspects of Ethnic Minority Protection*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2006. 107–139.

Az etnikai változó mentén elkülönített népesség határaival kapcsolatos bizonytalanság mellett, a migrációs mozgásokból adódik a másik módszertani jellegű probléma. Egyrészt a népesedést kor szerinti bontásban nyomon követő demográfiai modellek előrejelző képessége, a születés, illetve az elhalálozás emberi életcikluson belüli fiziológiai kötöttségéből adódóan, zárt népesség esetén jelentős. A hatékonyság a migráció felerősödésével párhuzamosan csökken. Másrészt az utóbbi évtized migráció-szociológiája által középpontba állított *transznacionális szerveződések* a vándorlás a demográfiában ki-, illetve bemeneti változóként rögzült fogalmát kezdik ki.

Tanulmányom, amely egy az erdélyi magyar népesedést leíró modellek kialakulását, működését és korlátait vizsgáló terjedelmesebb szövegből lett kiragadva és átalakítva, a migrációs folyamatokra koncentrálnak. Az Erdéllyel foglalkozó népességkutatás nem kerülheti meg a migrációs veszteség számszerűsítését. Tanulmányom a mellett, hogy e feladatnak az utóbbi három évtized vonatkozásában megkísérelt eleget tenni, a demográfiai modellel szemben a vándormozgalmak felől megfogalmazható kérdéseket összegzi. E mellett, mivel egy etnikai kritériumok alapján meghatározott népességre fókuszálok, a migráció és az etnicitás viszonyát is tárgyalni fogom.

Módszertani problémák: a zárt népesség modellje és a transznacionális migráció⁷

A demográfiai diszciplínát máig meghatározó nagy elméletek a termékenység és a halandóság kérdését helyezték előtérbe. A természetes népmozgalmi folyamatok mellett a migráció szerepe másodlagos volt. Ez nem pusztán az elméletalkotás szintjén nyilvánult meg, hanem a *zárt népesség* modelljéből kiinduló reprodukciós modellek használatában is. A kohorsz-komponens módszerre épülő számításokat alapvetően nem a migrációs folyamatok leírására dolgozták ki, azok hatékonysága akkor igazán jelentős, ha zárt népességre alkalmazzák őket.

Lényeges kiemelni, hogy a népességreprodukció kérdését nem tekintjük pusztán „*diszciplínáris ügynek*”. Az erre vonatkozó leírások, előrejelzések mindig a döntéshozói ágazattal való kommunikációban születnek.

⁷ A migráció és a demográfiai modellek viszonyát az eredeti szöveg hosszasan tárgyalja. Az itt következő rész ennek rövidített változata.

Vagyis a reprodukciós modelleket, amellet, hogy tudományos relevanciájuk szerint ítéljük meg, olyan kognitív sémáknak kell tekintenünk, amelyek a népesedéspolitikát vezetik, inspirálják. A jövőbeli migrációs folyamatok vonatkozásában a demográfusok valójában nem rendelkeznek semmilyen tudományosan megalapozott támponttal. A migrációra vonatkozó hipotézisek funkciója azonban, minden látszat ellenére, nem is a tényleges előrejelzés (predikció), hanem a bevándorlásra vonatkozó normatívák kialakítása/befolyásolása (preskripció). A migráció demográfiai modelleken belüli felértékelődése szoros összefüggésben van azzal, hogy a migráció kérdése a népesedéspolitika homlokterébe került.

1989-ig a keleti blokk országai – ahol a kivándorlás volt a meghatározó – a sokszor igen jelentős migrációs mozgás ellenére, saját népességeket zárt népességként definiálták. 1990 után a migráció szerepét érintő váltás egyenetlenül és részlegesen zajlott le.

Romániában a kilencvenes években a migrációkutatásnak jelentékeny irodalma és jelentős (nemzetközileg is jegyzett) műhelyei alakultak ki, az eredmények azonban nem épültek be a demográfiai modellalkotásba. A népesség-előszámításokban továbbra is a zárt népesség modellje az irányadó,⁸ annak ellenére, hogy a 2002-es népszámlálás 700.000 fős regisztrációs hiánya rávilágított annak tarthatatlanságára. A migráció ignorálása a népesedéspolitikai foratókönyvek szintjén összefügg azzal is, hogy a román állam a bevándorlásnak nem tulajdonított szerepet a népesség-reprodukcióban, a kiáramlást pedig nem tudta, és lényegében nem is akarta ellenőrizni. Jellemző, hogy az utóbbi tíz-tizenöt évben a román kormányok a migrációt gyakran ország-imázs problémaként kezelték,⁹ illetve a migráció szabályozását, szervezését, mint az EU integráció során teljesítendő feladatot fogták fel.

1989 előtt a zárt (nemzetállami) népesség sémájának használatát a magyar demográfusok számára szintén magától értetődő volt. Az elemző-apparátus inerciáját jól példázza, hogy a kilencvenes évek

⁸ Példa erre Ghețău (2004, 2007) utóbbi két népesség-előreszámítása: Ghețău, Vasile: 2004. Declinul demografic al României: ce perspectivă? *Sociologie Românească* Vol. 2. 2004. 2. sz. 5–41.; Ghețău, Vasile: *Declinul demografic și viitorul populației României. O perspectivă din anul 2007 asupra populației României în secolul 21*. București: Editura Alpha MDN, 2007.

⁹ Vagyis a problémát az jelenti számukra, hogy a Nyugat-Európába érkező migránsok Románia rossz hírét keltik. Mindezt a hivatalos diskurzus és a közvélemény gyakran szűkíti a romániai cigányok vándorlására.

közepéig a demográfiai *mainsteam* gyakorlatilag nem vette fel témái közé a migrációt, annak ellenére, hogy az országot három jelentős menekült-hullám érte, illetve, hogy az ország ismét befogadóvá vált. A kilencvenes évek második felében viszont megtörtént az átállás. Ebben egyrészt és Hablicsek László és Tóth Pál Péter tanulmányorozatának,¹⁰ másrészt az MTA Demográfiai Bizottság Cseh-Szombathy László vezette munkacsoportjának¹¹ volt kulcsszerepe. Ezekben a tanulmányokban világosan megfogalmazódik, hogy a demográfiát és a népesedéspolitikát egyaránt át kell állítani a termékenység-centrikus modellekről a migráció- és termékenység-centrikus modellekre, hisz a magyar népesség reprodukciója belső forrásokból megoldhatatlan. Az erdélyi magyar népesedést tekintve természetesen kulcsszerepe van annak, ha a magyar migráció és a népesedéspolitika összekapcsolódik. Magyarország ugyanis sajátos helyzetben van, hisz a bevándorló népesség döntő többsége a környező országból érkező magyar, ezen belül pedig erdélyi. A magyar állam és társadalom számára a „határon túli” bevándorlók integrálásának költségei jóval alacsonyabbak, mint bármely más csoport esetében lennének. A magyar népesedés és migrációpolitika ezt az aspektust természetesen nem hagyta és nem fogja figyelmen kívül hagyni, így a kivándorlásban ellenérdekelte erdélyi politikai elit és a Budapest központú magyar adminisztratív szerkezet érdekellentéte egyértelmű.

Egy lépéssel továbbmenve, érdemes megvizsgálni, hogy az a narratíva, amin keresztül a migráció demográfiai modelleken belül megjelenik, *milyen mértékben fedi a hétköznapokban, illetve a nem demográfiai modellekben megjelenő vándorlástörténeteket.* A demográfia a világosan lehatárolha-

¹⁰ Hablicsek László – Tóth Pál Péter: A nemzetközi vándorlás hatása a magyarországi népesség számának alakulására 1994–2010. In: Sik Endre – Tóth Judit (szerk.): *Táborlakók, diaszpórák, politikák.* Budapest: MTA-PTI, 1996.; Hablicsek László – Tóth Pál Péter: A nemzetközi vándorlás szerepe a magyarországi népesség számának megőrzésében 1999–2050 között. *Demográfia* 2000. 1. sz. 11–47.; Hablicsek László – Tóth Pál Péter: A nemzetközi vándorlás szerepe a magyarországi népesség számának megőrzésében 1999–2050 között. In: Cseh-Szombathy László – Tóth Pál Péter (szerk.): *Népesedés és népesedéspolitika.* Budapest: Századvég Kiadó, 2001. 395–429. Itt az a lényeges, hogy Hablicsek a nyolcvanas évektől készíti a magyar népesség-előreszámításokat. A népesség-előreszámítás módszertani megújulásában kulcsszerepe volt. Így a tanulmányorozat a demográfiai diszciplína epicentrumában indította el a változást.

¹¹ Cseh-Szombathy – Tóth (szerk.) i. m.

tó nemzetállami tér képzetéhez, Ludger Pries¹² kifejezésével a konténer-társadalom ideáltípusához kötődik, amelyen belül (ideáltipikusan) minden társadalmi jelenség lejátszódik. Ebből a perspektívából a migráció nem mint jelenség, hanem következményeiben (ki, illetve bemeneti változóként) érdekes.

Az utóbbi évtizedek migrációsociológiai irodalmában a vándorlás demográfiai narratívája egyértelműen megkérdőjeleződik. Ez összefüggésben áll azzal a tétellel, hogy a vándorlás új formái úgymond szétfeosztják a területileg lehatárolt (nemzetállami) társadalmakról alkotott képzeinket. Pries¹³ megkísérelte osztályozni azokat az ideáltipikus konstrukciókat, amelyek a nemzetállami társadalommal szemben alternatívát kínálnak.¹⁴ A demográfiai diszciplína és a migráció viszonyát illetően a diaszpóra és a transznacionális migráció jelenik meg kulcskategóriaként.¹⁵ Ezek a fogalmak azt a narratívát kérdőjelezik meg, amiben a vándorlás (1) egyszeri aktusként, mint a kibocsátó társadalmon belüli tagság elvesztése és egy új társadalmi tagság megszerzése jelenik meg, illetve (2) ahol az új társadalmi tagság megszerzése egy szükségszerű lineáris folyamatként értelmeződik. A nemzetállami tér egységét garantáló linearitás legélesebben az asszimilációs elméletekben ölt testet.¹⁶

Ezeknek az elméleti kísérleteknek a relevanciát az adja, hogy az utóbbi évtizedekben ténylegesen megváltoztak azok a narratívák, amelyeken

¹² Pries, Ludger: *The spatial spanning of the social: Transnationalism as a challenge and chance for social sciences*. Paper presented at the International Workshop Transnationalism: New Configurations of the Social and the Space (6th and 7th of September 2002). Bochum: Ruhr-Universität, 2002.

¹³ Uo. 17.

¹⁴ Pries hét ideáltípust említ: a nemzetközi kapcsolatok, a szupranacionális szerveződések, a re-nacionalizáció, a globalizáció, a glocalizáció, a diaszpóra és a transznacionális szerveződések modelljeit.

¹⁵ A diaszpóra és a transznacionális migráció gazdaságszociológiai fogalmához lásd pl. Bonacich, Edna: *A Theory of Ethnic Antagonism: The Split Labor Market*. *American Sociological Review*, Vol. 37, No. 5 (Oct. 1972), 547–559.; Portes, Alejandro: *Globalization from Below: the Rise of Transnational Communities*. Princeton University: WPTC – 9801, 1997. A diaszpóra-identitásról lásd Clifford, James: *Diaszpóra*. *Magyar Lettre Internationale*, 39, 2000. 12–17.

¹⁶ Az asszimilációval kapcsolatban lásd Park, Robert Ezra – Burgess, Ernest W.: *Introduction to the Science of Sociology*. Chicago: University of Chicago Press, [1921] 1966.; Gordon, Milton M.: *Assimilation is American Life: The Role of Race, Religion and National Origin*. New York: Oxford University Press, 1964.; Yinger J. Milton: *Toward a theory of assimilation and dissimilation*. *Ethnic and Racial Studies* 4, no. 3 (1981): 249–264.

keresztül a migráció az érintettek számára a hétköznapiakban megjelenik. Kovács Éva és Melegh Attila¹⁷ vándorlástörténeteket vizsgáló tanulmánya azt mutatta be, hogy milyen narratívákon keresztül rögzült a vándorlás a hidegháborús migrációs rendszer kontextusában. A történetekben a vándorlás elsősorban biográfiai törésként jelent meg. A migráció mintegy megkettőzte az életutakat. Mint olyan egyszeri esemény, ami a „határ” átlépésének szimbolikussá emelkedő momentumához kötődött. Az országhatár fizikai és konkrét értelemben való átlépése biográfiai határponttá lényegült át. Előtte az „előző életem”, utána a „mostani életem”. A vasfüggöny, az országok (blokkok) közötti mozgás korlátozása és a befogadó ország jogi integrációs mechanizmusai mind azt segítették elő, hogy a migráció az élettörténetben is úgy reprezentálódjon, mint egy társalmi tagság elvesztése és egy új társadalmi tagság fokozatos megszerzése. A migráció az otthon-maradottak szempontjából (végleges) veszteség: a migránsok a későbbiekben hazalátogathatnak, de már mint egy másik társadalom tagjai.

A migrációval kapcsolatos narratívák a társadalmi struktúra lenyomatai. Igaz ez a társadalomtudományos modellekre és az élettörténeti elembeszélésekre egyaránt. Miután a hidegháború periódusában a vasfüggöny és a határok valóban elválasztották egymástól a különböző társadalmi tereket, a migránsok elbeszéléseiben testet öltő társadalmi tapasztalat és a demográfia ki- és bemeneti változóként megjelenő migrációképe között nem volt diszkrépancia. A diszkrépancia abból adódik, hogy mialatt a társadalmi tapasztalat megváltozott, a diszciplína továbbra is a korábbi állapothoz kötődik.

Az etnicitás szerepe a magyarok vándorlásában

A hidegháborús migrációs rendszer jellemzőjeként Romániában a migránsok többsége a kisebbségek, nevezetesen a zsidók és a németek köréből került ki. A többségi ortodox románság a múlt rendszerbeli migrációs folyamatokban igen nagy mértékben alulreprezentált volt és a hivatalos statisztikák szerint a nyolcvanas évek közepéig a magya-

¹⁷ Kovács Éva – Melegh Attila: „Lehetett volna rosszabb is, mehetünk volna Amerikába is”: Vándorlástörténetek Erdély, Magyarország és Ausztria háromszögében. In: Sik Endre – Tóth Judit (szerk.): *Diskurzusok a vándorlásról*. Budapest: Az MTA Politikai Tudományok Intézete Nemzetközi Migráció Kutatócsoport évkönyve, 2000. 93–152.

rok migráns népességen belüli aránya sem meghaladta az össznépe-
ségegen belüli súlyukat.

A nyolcvanas évek közepétől azonban a kivándorló népesség etnikai szerkezete nagymértékben átalakult, ami szorosan összefügg Magyarország megváltozott migrációpolitikájával. A múlt rendszerben az ország migrációs politikáját az 1949-es alkotmány 67-es paragrafusa szabályozta,¹⁸ amely kimondta, hogy menekültstátus a „*demokratikus meggyőződésükért, a társadalmi haladást elősegítő cselekvésükért*” üldözöttek számára adható. A paragrafus a menekültek politikai szelekciónak gyakorlatát támasztotta alá, vagyis, hogy a szocialista blokk országaiból érkezők nem kaphattak menekültstátust Magyarországon.

A romániai menekültek 1986-tól kezdtek nagy számban Magyarországra áramlani. Kezdetben az országnak inkább tranzit-szerepe volt: néhány létező csatornán keresztül a menekültek Nyugat-Európába kíséreltek meg eljutni, miután azonban ezek a csatornák elzáródtak tömegesen rekedtek Magyarországon.¹⁹ Bár a kérdést jogilag csak 1989-ben szabályozták, 1987-től gyakorlattá vált, hogy az ország nem adta ki őket a román hatóságoknak. 1988 végére számuk elérte a 20, 1989 végére pedig a 36 ezret, miközben a hivatalos úton Magyarországra érkezők száma is emelkedett. Ez tükröződik abban, hogy míg 1980-ban 866, addig 1987-ben már 6499 román állampolgárt honosítottak.²⁰ A legális kiáramlás 1990-ben is folytatódott, a nem hivatalos úton érkezők között pedig a márciusi marosvásárhelyi eseményeket követően a magyarok aránya elérte a 97 százalékot.²¹ A magyarok kivándorló népességen belüli arányának emelkedése a hivatalos romániai statisztikákban is tükröződik, ha azonban az illegális migrációt is számításba vesszük, akkor a magyarok esetében 1987 és 1991 között kivándorlási és menekülthullámról beszélhetünk. Horváth István,²² illetve a saját számításaink szerint ebben

¹⁸ Idézi: Szőke László: Hungarian Perspectives on Emigration and Immigration into the New European Architecture. *International Migration Review*, Vol. 26 (1992/2), 307.

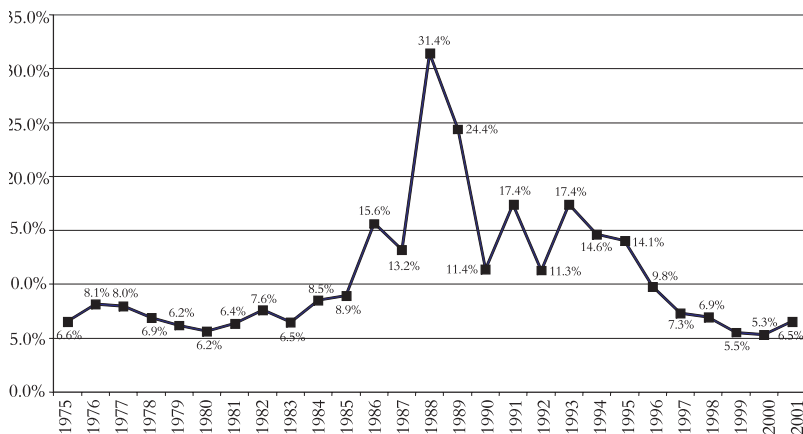
¹⁹ Regényi Emil –Törzsök Erika: Romániai menekültek Magyarországon 1988. In: *Medvetánc. Jelentések a határokon túli magyar kisebbségek helyzetéről. Csehszlovákia, Szovjetunió, Románia, Jugoszlávia*. Budapest: ELTE, 1988.

²⁰ Szőke i. m. 308.

²¹ Uo. 312. A megelőző években a menekültek 75 százaléka vallotta magát magyarnak.

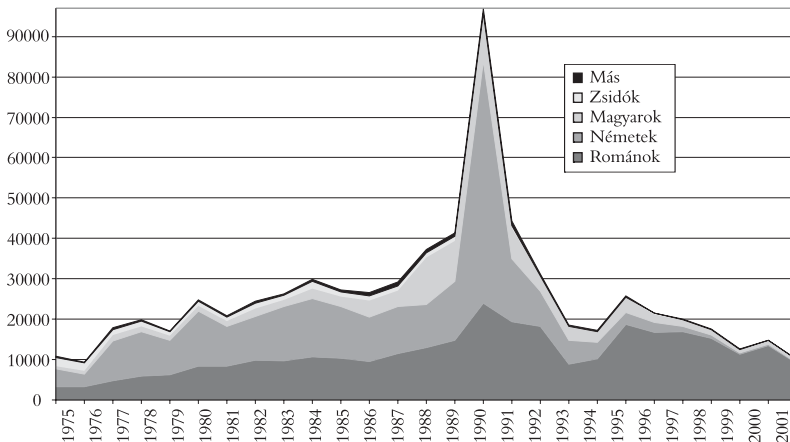
²² Horváth István: Az erdélyi magyarság vándormozgalmi vesztesége 1987–2001. In: Kiss Tamás (szerk.): *Népesedési folyamatok az ezredfordulón Erdélyben*. Kolozsvár: Kriterion – RMDSZ Újvezető Elnökség, 2004. 61–91.

1. ábra. A magyar nemzetiségűek aránya a kivándoroltak között
1975–2001

Forrás: *Anuarul Demografic al României 2001; Anuarul Statistic 2002.*

2. ábra. A hivatalosan regisztrált kivándorlók száma etnikumonként
1975–2001

Forrás: *Anuarul Demografic al României 2001; Anuarul Statistic 2002.*

a periódusban mintegy 97000 magyar hagyhatta el az országot. Többségük Magyarországon telepedett le. Számuk 1989-ben volt a legmagasabb, amikor 27–28000 magyar távozhatott. A kilencvenes években, bár mérsékeltebb ütemben, de folytatódott a Magyarországra vándorlás, közben pedig felálltak az időszakos munkavállalást fenntartó hálózatok is.

A következőkben azt fogom megvizsgálni, hogy az erdélyi magyarok vándorlását tárgyaló irodalomban milyen narratívákon keresztül kapcsolódik össze a vándorlás és az etnicitás. Az elemzés fókuszja a társadalomtudományos szövegekre esik, de miután az erdélyi magyarok migrációja nem pusztán tudományos, hanem politikai kérdés is, a magam részéről nem csodálkozom, hogy a migrációval kapcsolatos modellekben viszsztatükröződik a politika. Másrészt a migránsok szempontjából gyakran közvetlen egzisztenciális jelentősége van annak, hogy a befogadó hatóságok milyen rubrikába utalják őket, ami pedig azon múlik, hogy sikerül-e saját vándorlástörténetüket elismertetniük. A menekült, illetve a gazdasági migráns közötti különbségtételnek van legjelentékenyebb jogi-adminisztratív konzekvenciája. Ezek az adminisztratív különbségtevések aztán természetesen utat találnak maguknak a társadalomtudományos magyarázatok fele is.

Az etnikai (el)nyomás

A nyolcvanas évek végén meginduló magyar kiáramlásban központi szerepe volt annak, hogy a magyar állam a Romániából érkezett migránsokat menekültként ismerte el. A hatóságokon kívül a magyar társadalom széles körben elfogadta, hogy a magyar nemzetiségű menekülteket elsősorban a román nemzetiségpolitikai készítése távozásra. A későbbiekben ez az értelmezés úgy a magyar hatóságok, mind a magyarországi közvélemény szemében veszített a legitimitásából, Erdélyben azonban a kilencvenes években gyakorlatilag uralta az elítélő diskurzusokat és csak az utóbbi években – a 2002-es népszámlálás után – szorult háttérbe. Ma a romániai magyar politikai elit az elvándorlást gazdasági okokra vezeti vissza.

Az elvándorlás a román állam részéről tapasztalható az etnikai (el)nyomással való magyarázata nem új keletű. A két világháború között Makkai Sándor híres esszéjében a *Nem lehet*ben általános jelleggel fogalmazta meg, hogy a kisebbségi létmód egy nemzetállamokra felosztott világban *per definitionem* élehetetlen állapot. A tételt politikai élel

a kilencvenes években legmarkánsabban Tőkés László vetette fel, azt állítva, hogy Romániában burkolt etnikai tisztogatás folyik, vagyis a román hatalom arra játszik, hogy a magyarokat kivándorlásra ösztönözze.

Ha nem abban a végletes formában, ahogy a két püspök megfogalmazta, de a tétel a nemzetközi szociológiai szakirodalomban is jelen van. Rainer Münz²³ például az erdélyi magyarok Magyarországra irányuló vándorlását ebben az értelemben nevezi etnikai migrációnak, az 1989 előtti és az 1989 utáni kivándorlást egységesen kezelve. Horváth István szerint²⁴ a modellnek inkább az 1989 előtti periódusban, illetve a kilencvenes évek elején volt jogosultsága, bár kétségtelenül a gazdasági motiváció ekkor is jelen volt. A kilencvenes évek második felétől viszont szerinte a modell relevanciája csökkent és ezzel párhuzamosan el is tűnt a szociológiai szövegekből.

Szükséges aláhúzni, hogy ez a közelmúltig domináns értelmezés, illetve az erre építő társadalomtudományos vizsgálatok hajlamosak voltak figyelmen kívül hagyni a magyarok migrációs szándékaiban és viselkedésében is döntő szerepet játszó romániai társadalmi-gazdasági kontextust. A mögött azonban, hogy ez a szemlélet a szociológiában is gyökeret tudott verni, nem annyira a politikai elit-diskurzusok, mint inkább a szociológiai mező szerkezetét látjuk meghatározónak. Az első szempont a kutatásfinanszírozási rendszer. A kilencvenes években a magyarokra reprezentatív vizsgálatok többségét Magyarországról rendelték meg, és többé-kevésbé központosítottan koordinálták. Onnan nézve logikus, hogy a vizsgálatok a magyar nemzetiségűekre fókuszáltak, hisz a környező országokból Magyarországra vándorlók többsége ténylegesen magyar etnikumú. A vizsgálatok így hajlamosak a „határon túli” magyarok migrációs potenciáljáról *en bloc* beszélni, sokszor akár egy népességként kezelve a különböző területeken élő magyarokat. Így a migrációra vonatkozó magyarázatok abban az esetben (túl)etnicizálódhattak, ha az elemzőnek esetleg épp ezzel ellentétesek voltak a szándékai.²⁵

²³ Münz, Rainer: Az üldözések évszázada. *Regio* 2003. 1. sz. 36–57.

²⁴ Horváth István: A romániai magyar kisebbség Magyarországra irányuló mozgása. *Korunk* 2002, 2. sz. 31–32.

²⁵ „A [migrációs potenciálra vonatkozó – K. T.] adatok elemzésekor egységes régióknak tekintjük a Magyarországgal határos országokat [...]. Az előbbit az indokolja, hogy a kedvezménytörvény sem tett különbséget a határon túli magyarok közt annak függvényében, hogy mely ország állampolgárai” Örkény Antal: 2003. A migrációs potenciál szociodemográfiai okai a Kárpát-medencei magyarok körében. In: uő. (szerk.): *Menni vagy maradni. Kedvezménytörvény és migrációs várakozások.*

A kutatásfinanszírozás mellett a témastruktúrának jutott döntő szerepe. A kilencvenes években a migrációval/migrációs potenciállal (is) foglalkozó kutatások jelentős része kérdőíves attitűd és identitásvizsgálat volt. Ezek a vizsgálatok „konzervatív” felhanggal a „magyar identitástudat szilárdságára”, „liberális” felhanggal pedig „az etnikumközi viszonyok alakulására” kérdeznak rá. A megközelítésmód – függetlenül attól, hogy politikailag hol helyezi el magát – hajlamos a társadalmat az etnicitásba zárva, nem pedig fordítva, az etnicitást a társadalomba helyezve értelmezni. A migrációról ilyen szövegkörnyezetben kitermelődő értelmezések aztán nem véletlenül hajlanak arra, hogy a vándorlást egyfelől a nemzeti identitás gyöngülésével (szülőföldön való helytállás *versus* elvándorlás), másfelől az etnikumközi feszültséggel hozzák összefüggésbe.²⁶

Az etnicitás mint vonzó tényező

Brubaker²⁷ (1998) arra hívja fel a figyelmet, hogy az etnicitás a migrációs folyamatokban nem csak taszító (*push*), hanem vonzó (*pull*) tényezőként is szerepet játszhat. A szászok és a zsidók esetében ilyen szerepe volt a befogadó ország migrációs politikában testet öltő etnikai preferenciáinak (miközben persze a román állam is etnikai alapon szelektálta a kivándorlókat). A németek és a zsidók esetében, mint azt korábban érintettük, az etnicitás, miután egy a vándorlást megelőző bürokratikus procedúra során igazolást nyert, közvetlenül konvertálható volt az állampolgárságra és a hozzá kapcsolódó jogosítványokra.

A magyar bevándorlási törvény „határon túli magyarokra” vonatkozó paragrafusai ennél jóval ellentmondásosabbak. Németországgal ellentétben Magyarország nem támogatja egyértelműen a „határon túliak” Magyarországra vándorlását és az állampolgári jogosítványokat sem terjesztette ki rájuk. Ennek ellenére a hatóságok a magyar etnikumú bevándorlókat preferenciálisan kezelik. Az 1993-as állampolgársági törvény²⁸ felmenti őket az állampolgársághoz szükséges nyolc éves ott-tartózkodás

Budapest: MTA Kisebbségkutató Intézet – Nemzetközi Migrációs és Menekültügyi Kutatóközpont, 2003. 150.

²⁶ Lásd pl. Dobos Ferenc: *Az autonóm lét kihívásai kisebbségben*. Budapest: Osiris – Books in Print, 2001.; Csepeli György – Örkény Antal – Székelyi Mária: *Nemzetek egymás tükrében*. Budapest: Balassi, 2000.

²⁷ Brubaker, Rogers: *Migrations of Ethnic Unmixing in the „New Europe”*. *International Migration Review*, Vol. 32, No. 4 (Winter 1998), 1047–1065.

²⁸ Idézi Brubaker (1998) i. m. 1055.

alól. A törvény azonban nem garantál állampolgárságot, csupán lehetővé teszi a hivatalnokok számára a preferenciális elbírálást. Brubaker szerint az egyértelmű szabályozás hiánya ellentmondásossá teszi a „határon túli magyarok” magyarországi helyzetét, a magyar nemzetiség átváltási értéke úgy hivatalos szinten, mind a hétköznapok során, teljesen kontextus-függővé válik.

A Brubakerhez közvetlenül²⁹ vagy áttételesen³⁰ kapcsolódó kutatók azt vizsgálták, hogy az erdélyi migránsok Magyarországon milyen körülmények között képesek magyar identitásuk elismertetésére, illetve milyen esetekben vallanak kudarcot. Fox szerint³¹ az elismertetés kudarca során az erdélyi migránsok (illetve Fox tézise szerint rajtuk keresztül a teljes erdélyi magyar népesség) körében átértelmeződnek a saját-csoport határai, egyben a nemzeti identitás keretei. 1989 előtt, mondja, Erdélyben a magyar identitás termelődésében a románok játszották a „releváns másik” szerepét. A tényleges kapcsolattartás lehetőségétől megfosztott erdélyi magyarok virtuálisan, a magyar nemzetet keresztül azonosultak a magyarországi magyarokkal. Ilyen körülmények között a kilencvenes évek elejének munkavállaló migránsai nem pusztán egy azonos nyelvű országba, hanem hitük szerint „haza” érkeztek. Azzal szembesültek viszont, hogy a magyarországi magyarok ennek elismerését megtagadják tőlük. A „lerománózott” illegális vendégmunkások önképe és környezete róla alkotott képe között áthidalhatatlan szakadék keletkezett, ami a magyarországi magyarokra is kiterjedő saját-csoport képet tarthatatlanná tette. Fox azt mondja, hogy az eredmény nem az erdélyiek magyar identitásának megkérdőjeleződése, hanem sajátos módon való megerősödése lett. Az erdélyiek sértett önbecsülésüket azokra a (szintén elterjedt és nem csak Erdélyben, hanem Magyarországon is jól beágyazott) képzetekre alapozva állították vissza, amelyek

²⁹ Fox, Jon E.: Vándorló nemzet(i) – identitások. Erdélyi vendégmunkások Magyarországon. In: Feischmidt Margit (szerk.): *Erdély (de)konstrukciók*. Tanulmányok. Tabula könyvek 7. Néprajzi Múzeum – PTE Kommunikáció és Médiatudományi Tanszék, 2005. 103–123.; Fox, Jon E.: From National Inclusion to Economic: Ethnic Hungarian Labour Migration to Hungary. *Nations and Nationalism*, Vol. 13, No 1. (January 2007), 77–96.

³⁰ Pulay Gergő: Etnicitás, állampolgárság és munkaerő-piaci kategorizáció. *Regio* 2006. 3. sz.

³¹ Fox (2005) i. m.

Erdélyt autentikus, romlatlan magyarsággal azonosítják.³² Fox anyagában visszatérő motívum, hogy a lerománózott erdélyi magyarok a magyarországiakat „vizonzásképpen” letótozzák, lesvábozzák, lecigányozzák, lezsidózzák. Ebben az új identitáskonstrukcióban, ami Fox szerint gyorsan szétterjedt az otthon maradottak körében is, a „releváns másik” szerepét már legalább annyira a (nem eléggé magyar) Magyarország játssza, mint a románság. Mindez akár egyfajta diaszpóra-identitás irányába is mutat, amennyiben arra gondolunk, hogy ennek legfontosabb feltétele a jól elkülönülő saját csoport tudata.

Pulay³³ tanulmányának az érdeme, hogy „kettős kisebbség narratív mintájára” épülő, a diaszpóra-közösségekre emlékeztető kollektív identifikációs stratégiát a munkaerő-piaci státussal kötötte össze. Szerinte ez a gyakorlat szorosan összefügg azokkal az aszimmetrikus helyzetekkel, amiben az erdélyi magyarok – a szekundér munkaerőpiacon³⁴ – külföldi munkavállalóként találják magukat. A képet a KSH Népeségtudományi Kutatóintézete mérése árnyalja, ami a 2001-es évben, bevándorlási engedéllyel az országban tartózkodó népeségre volt reprezentatív.³⁵ A vizsgálat céljai között volt a bevándorlók munkaerő-piaci helyzetének és kapcsolathálózatának a feltérképezése. Az előbbi úgy a magyarországi, mind az erdélyi magyar népeséggel összevetve kedvezőbbnek bizonyult, az utóbbiban pedig a korábban érkező migránsok esetében többségbe kerültek a magyarországi magyarokkal fenntartott nexusok. Ezek az eredmények arra intenek, hogy ne siessünk a diaszpóra-identitások fele mutató kutatási eredmények általánosításával. Lehet, hogy a szekundér munkaerőpiacon dolgozó erdélyiek gyakran a magyarországi magyarokkal szemben identifikálják magukat, de a migránsok egy másik jelentős csoportja számára a nyelvtudás és közös kulturális háttér lehetővé teszi a primér munkaerőpiacra való belépést és a (viszonylag) problémamentes társadalmi integrációt.

³² Erdély egyrészt az autenticitás-diskurzusok kiindulópontja, másrészt, mint a Kelet-Nyugat lejtőn (Melegh Attila: *On the East-West Slope. Globalization, Nationalism, Racism and Discourses on Central and Eastern Europe*. Budapest – New York: CEU Press, 2006.) lejjebb álló terület a civilizálatlan vidék toposza. Ezt a kettőséget Feischmidt (2005) i. m. dolgozta fel.

³³ Pulay (2006) i. m.

³⁴ Pulay építőipari munkások között folytatott vizsgálatot.

³⁵ Gödri Irén – Tóth Pál Péter: *Bevándorlás és beilleszkedés*. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, 2005.

Integráció/integrálatlanság

Harmadikként, miként azt az Erdéllyel foglalkozó társadalomtudományos irodalomban többen megtették, az *integráció/integrálatlanság* kérdéskörét köthetjük össze a migrációval. E megközelítésben az etnicitás ismét taszító tényezőként jelenik meg, azonban, az *etnikai (el)nyomás* modelljével szemben itt a felelősség nem teljes egészében az államé, hanem részben a kisebbségi közösségé. E szerint a román nemzetállami téren belül a magyar kisebbség nem elnyomott, hanem integrálatlan. Ez az integrálatlanság gerjeszti a migrációt.

Elsőként Salat Levente megközelítése³⁶ emelhető ki, aki a magyar kisebbség román nemzetállami térbe való integrációját két szinten képzei el. Ezek az egyén és a közösség szintek. Ideális esetben a közösségi integráció segíti az egyént abban, hogy maga is megtalálja a beilleszkedés útjait. Fordítva pedig, ha a közösségi integráció nem valósul meg, akkor az egyén helyzete is problematikussá válhat. Salatnál a közösségi integráció tulajdonképpen egy értelmiségi/politikai konstrukció, ami világosan rögzíti a magyar kisebbség jogállását és részvételét a társadalmi élet különböző színterein, elsősorban a hatalommegosztás terén. Egy ilyen tervezet kidolgozása az értelmiség feladata, míg érvényesítése a politikumé. Amíg azonban az átfogó koncepció hiányzik, addig a „Nagy-magyar” nemzetesziméhez kötődő, de Románián belül a maga teljességükben megélhetetlen identitáskonstrukciók termelődnek folyamatosan újra. Ide kapcsolódva Szilágyi N. Sándor egy vele készült interjúban³⁷ úgy fogalmazott, hogy az integráció kulturális irányultságaink átdefiniálását jelentené: egy arra való választ, hogy milyen helyet akarunk magunknak Romániában, miközben Trianon következményeit – hogy kisebbségként élünk a román nemzetállamban – nyolcvan év után tényként és nem ideiglenes állapotként fogadjuk el.

Salat és Szilágyi szerint ez a fajta meghatározatlanság, ideiglenesség, illetve az identitásstruktúrák és a társadalmi-politikai valóság összeférhetetlensége gerjeszti a migrációt. Ehhez a koncepciójához két megjegyzést kell fűznöm. Egyrészt véleményem szerint Salat messze túlbecsüli az elit-diskurzusok társadalomszervező erejét, amivel a migrációs mozgás valódi

³⁶ Salat Levente: *Kínlódni ebben az országban? Anketé a romániai magyarság megmaradásának szellemi feltételeiről*. Kolozsvár: Scientia, 2003.

³⁷ Szilágyi N. Sándor – Turai Tünde: Interjú Szilágyi N. Sándorral. In: Tóth Pál Péter (szerk.): *Vándorlás és népességfogyás*. Budapest: Lucidus, 2005. 281–292.

természetét félreismeri. Másrészt úgy tűnik számomra, hogy Salat a humánszakos egyetemi elit helyzetét általánosítja. Ez az a terület, ahol a magyar értelmiség szakmai hálózatai valóban Magyarország fele mutatnak, és ahol ennek következtében a végzős diákok valóban nagyon kis eséllyel helyezkednek el a román munkakerő-piacon. Salat szerint az integrálatlanság fenntartásában a magyarországi támogatási rendszernek is felelőssége van, hisz ennek léte azt az illúziót keltette, hogy egy Magyarország irányából kialakított struktúra életképes lehet. Mindez azonban ismét a humán és kulturális elit szempontjából lehet igaz, miután más elitcsoportok (gazdasági elit, politika, műszaki értelmiség) stratégiáit a magyarországi támogatások és kapcsolatok igen kevésbé befolyásolják.

Egyéni szinten viszont valóban érdemes megvizsgálni az integrálatlanság és a migráció kapcsolatát. Ezen a szinten arra kérdezhetünk rá, hogy a román nyelvi-kulturális kompetencia hiánya, illetve az etnikai szempontból zárt hálózatok milyen mértékben hatnak az elvándorlás irányába. Az integrációnak ezt az értelmezését a Csepeli–Örkény–Székelyi-féle Kárpát-projekt³⁸ állította középpontba. A szerzők megvalósult „integráció” alatt a magyar népesség teljes kétnyelvűségét (illetve a román másodnyelv dominanciáját), az etnikumok közötti társadalmi távolságok minimalizálódását (beleértve a vegyes házasságok dominanciáját), illetve a román tannyelvű (tévesen kétnyelvűként emlegetett³⁹) oktatásban való részvételt értik. Megközelítésükben a nyelvi-kulturális integráció a társadalmi (pl. munkaerő-piaci) integráció alapfeltétele, hiánya pedig kivándorlási szándékot generálhat. Egy korábbi, Csata Zsomborral közös vizsgálatunkban⁴⁰ azt találtuk, hogy az „integrálatlanságnak” bizonyos régiókban valóban van migráció-generáló hatása, legalábbis a migrációs szándékok szintjén. Az „integrálatlanságot” Csepeliék meghatározásából kiindulva a magyar oktatásban való részvételen, a román nyelvtudás (szubjektíve észlelt) hiányán és a Bogarus-féle társadalmi távolság-skálán keresztül operacionálizáltuk, a migrációra gyakorolt hatását pedig egy logisztikus regressziós modell segítségével vizsgáltuk, külön egy székelyföldi és egy belső-erdélyi

³⁸ Csepeli – Örkény – Székelyi i.m.

³⁹ A szerzők az idézett művükben következetesen „kétnyelvűként” aposztrofálják a román tannyelvű és „kizárólag magyar nyelvűként” a magyar tannyelvű oktatást. Örkény Antal egy 2003-ban Kolozsváron rendezett vitán a helyesbítésre sem volt receptív.

⁴⁰ Kiss Tamás – Csata Zsombor: Migrációs-potenciál vizsgálatok Erdélyben. In: Kiss Tamás (szerk.): *Népesedési folyamatok az ezredfordulón Erdélyben*. Kolozsvár: Kriterion – RMDSZ Úgyvezető Elnökség, 2004.

fiatalokra kialakított mintán. Azt találtuk, hogy míg Székelyföldön a felsorolt változók nem befolyásolták a migrációs szándékot, addig Belső-Erdélyben szignifikánsan növelték. Ebből azt a következtetést vontuk le, hogy a magyar oktatás, a román nyelvi kompetencia hiánya, illetve a zárt hálózatok csak abban az esetben növelik a migrációs szándékot, amennyiben a lokális munkaerő-piaci logikával ellentétesek. Ez pedig elsősorban a szórvány, illetve román többségű vidékeken van így. Azt is látni kell azonban, hogy az így értelmezett „integráció” fogalmilag sem választható szét a nyelvi-kulturális asszimilációtól. Így amennyiben a kérdést megfordítjuk, azt mondhatjuk, hogy a migráció lehetősége ezeken a területeken, akár a domináns munkaerő-piaci logikák ellenében is, hozzájárulhat a magyar identitás reprodukciójához.

Az etnikai migráció vége?

Végül érdemes a migráció „de-etnicizálódásának” hipotézisére kitérni. A fent leírt három modell ugyanis egyaránt azt igyekszik megmagyarázni, hogy az erdélyi magyarok körében a migrációs hajlandóság miért magasabb az országos átlagnál. Ezt az összefüggést a kilencvenes években gyakorlatilag senki sem kérdőjelezte meg. Mára azonban a román migrációs szociológia és demográfia evidenciaként kezeli, hogy a migráns népesség legalább 90 százalékban a többségi románság sorából kerül ki.⁴¹ Ez visszaköszön úgy az utóbbi évek migráció-potenciál méréseiből, mint a hivatalos statisztikákból.

Az első olyan forrás, amely a vándorló népesség etnikai összetételének az országos arányok fele való közeledését mutatta Dumitru Sandu⁴² korábban említett „közösségi népszámlálása” volt. Sandu megállapította, hogy a kilencvenes évek külföldi munkavállalói között összegében egyértelműen felülreprezentáltak az etnikai és vallási kisebbségek, ha azonban az időben későbbi hullámokat nézzük, az arányok már jóval kiegyenlítettebbek. Ennek logikus magyarázata, hogy a kisebbségek (a meglévő kapcsolatokra, a nyolcvanas évek migránsaira, a nyelvtudásra stb. épülő) munkaerő-migrációs hálózatai már a kilencvenes évek legelején felálltak, míg az ortodox vallású román népesség esetében több időre volt szükség

⁴¹ Ghetău (2007) i. m.

⁴² Sandu, Dumitru: Migrația transnațională a românilor din perspectiva unui recensământ comunitar. *Sociologia Românească* 2000. 3–4. sz. 5–52.

a hálózatok beüzemeléséhez, vagy a meglévő hálózatokba való bekapcsolódáshoz. Bejárható hálózatok nélkül a migráció költségei a kilencvenes évek elején a románok számára összehasonlíthatatlanul magasabbak voltak. Ahogy azonban a hálózatok felálltak, a munkavállalási migráció számunkra is könnyen járható és tömeges stratégiává vált.

Ezt a folyamatot, amelynek során a migrációban a kisebbségi etnikumhoz való tartozás szerepe csökken Dumitru Sandu „de-etnicizálódásnak” nevezi. A terminus tulajdonképpen félrevezető, hisz nem azt jelenti, hogy a migráció során (pl. a hálózatokban) az etnicitás szerepe csökkenne, hanem, hogy immár vannak olyan hálózatok, ahol a migráció során a „románság” konvertálható.⁴³ A migráció intenzitását tekintve kétségtelenül valami ilyesminek lehetünk tanúi. Egyáltalán nem biztos azonban, hogy ez a migrációs hálózatok (román-magyar) etnikai homogenizációjával jár. Sandu a de-etnicizálódás terminussal elsősorban a migráció intenzitásának a kiegyenlítődését jelölte, ugyanakkor jelezte, hogy a kezdetben etnikailag szegmentált hálózatok mentén szerveződő migráció egyre inkább lokális-regionális szerveződő hálózatok mentén bonyolódik. Ez logikusan következik a közösségi tőke korábban elemzett koncepciójából. Zárójelben azonban kell jegyeznünk, hogy Sandu⁴⁴ a tézist egy Teleorman megyei adventista közösségen belüli megfigyelései alapján alakította ki, így egyáltalán nem biztos, hogy a tétel átvihető Erdély etnikailag vegyes (román-magyar) településeire.

Saját vizsgálataink közül az erdélyi magyar reprezentatív mintán végzett migrációs potenciál felvételek igazolják ugyan ebbe az irányba mutatnak.⁴⁵ Egyrészt már kilencvenes évek elején lefolytatott mérések alapján is kirajzolódtak a cél-országok tekintetében megmutatózó regionális eltérések. Ezek a (1997–2002 közötti) vizsgálatok a magyar válaszadók esetében Magyarország primátusát erősítették meg. A tendencia azonban a belső-erdélyi vegyes etnikumú vidékeken nem volt annyira egyértelmű, mint a Székelyföldön. Ez alapján az eredmény alapján megfogalmaztuk a migrációs hálózatok Nyugat-Európa fele való eltolódásának hipotézisét. Ekkora az elsősorban románok által használt olaszországi, spanyolországi vendégmunkás-hálózatok már igen

⁴³ A „románságot” a bukaresti szerző – jellemzően – mintegy univerzális princípiumként kezeli, szembeállítva a kisebbségek partikuláris „eticitásával”.

⁴⁴ Sandu, Dumitru: Migrația circulatorie ca strategie de viață. *Sociologia Românească* 2000. 2. sz. 5–29.

⁴⁵ Kiss – Csata (2004) i. m.

kiterjedtek voltak. Azt feltételeztük, hogy ez a románokkal egy településen élő magyarok migrációs stratégiáit is nagyban befolyásolni fogja. A székelyföldi hálózatok ebből a szempontból elszigeteltebbek voltak. A 2004–2005-ben elvégzett mérések alapján valóban jelentős eltolódás következett be a cél-országok tekintetében, nevezetesen Magyarország, mint cél-ország némiképp háttérbe szorult, és relatíve előtérbe kerültek Nyugat-Európa országai, elsősorban Spanyol- és Olaszország.

Az adatok mögött részben reális társadalmi folyamatokat sejtethünk, amelyeket Dumitru Sandu a migráció de-etnicizálódásáról szóló tételéből kiindulva érthetünk meg. Sandu szerint, bár a kilencvenes évek elején a migrációs mozgásban a vallási és etnikai kisebbségek fokozott mértékben voltak érintettek, a különbség a kilencvenes évek végére kiegyenlítődött. A magyarok vonatkozásában tudjuk, hogy a Magyarország irányába mutató migrációs hálózatok már a kilencvenes évek elején felálltak.⁴⁶ Ezáltal a magyarországi vendégmunka bejárható, kiszámítható, helyenként már-már magától értetődő életstratégiává vált. Ezeknek a hálózatoknak az értékét növelte, hogy ebben a periódusban a Nyugat-Európa fele mutató hálózatok még nem alakultak ki. Ezek kialakulásával azonban a helyzet fokozatosan átalakult. Ahogy a Nyugat-Európa (elsősorban Németország, Spanyolország, Olaszország) fele mutató hálózatok felálltak, amelyeket immár többségében ortodox románok működtettek, úgy vált a spanyolországi, olaszországi vendégmunka a magyarországi munkavállalás reális alternatívájává.

Ma a spanyolországi, vagy olaszországi hálózatokat túlnyomóan románok üzemeltetik, azonban azokon a településeken, ahol magyarok románokkal vegyesen élnek, e hálózatok – és rajtuk keresztül a viszonylag kockázatmentes nyugat-európai vendégmunka – fizikailag jelen van. Nehéz elképzelni, hogy mindez az adott településen élő magyarok migrációs stratégiáit (a magyarországi vendégmunka primátusát) érintetlenül hagyja.⁴⁷ Amennyiben ez igaz, a migráció intenzitásának kiegyenlítődése mellett

⁴⁶ Oláh Sándor: Egy székely falu vendégmunkás potenciálja. In: Sik Endre – Tóth Judit (szerk.): *Jönnek? Mennek? Maradnak?* Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete – Nemzetközi Migráció Kutatócsoport, 1993. 9–19.; Bodó Juliana (szerk.): *Elvándorlók? Vendégmunka és életforma a Székelyföldön*. Csíkszereda: Pro Print, 1996.

⁴⁷ Ezt a hipotézist közvetve alátámasztják a vegyes házasságok alakulására vonatkozó elemzések. A párválasztás etnikai hetero-, illetve homogén jellegét a település etnikai térszerkezete messzemenően befolyásolja. A saját településükön szorványban élő magyarok többségében román párt választanak maguknak, ami azt

az etnikailag szegmentált hálózatok (részleges) összeolvadását prognosztizálhatjuk. Ha a románok által dominált nyugat-európai hálózatok szerepe növekszik, akkor ez egyben a magyar etnikumhoz kapcsolódó tőkék le és a román nexusok felértékelődésével járhat.

Az erdélyi magyarok vándormozgalmi vesztesége 1964–2002 között

E hosszas migráció-szociológiai kitérő után térjünk vissza a demográfiahoz. Kétségtelen, hogy a diszciplínát érintő legtöbb jogos kritika a migráció felől vethető fel. Amellett, hogy, kiváltképp azon államok, amelyek a migrációs mozgás kiindulópontjai, a jelenséget képtelenek adminisztrálni (és regisztrálni), az 1989 utáni migrációs mozgásokat a demográfia migrációfogalmával nem is igen lehet értelmezni. Az illegális, illetve az időszakos migráció a statisztikákban értelemszerűen nem jelenik meg, de valójában a legális kitelepedőket sem ösztönzi semmi, hogy elmozdulásukat a kibocsátó ország hatósága fele bejelentse. Ez azzal jár, hogy a demográfusok a jelenség leírásakor adathiánnyal küzdenek. Romániában a demográfiai modellek a migráció következtében nagymértékben felborultak. A 2002-es népszámlálás a népmozgalmi események alapján vezetett népességszámhoz viszonyítva 700000 fős regisztrálatlan veszteséget mutatott ki, amivel a demográfia máig nem tudott mit kezdeni.

A kibocsátó ország kivándorlási adatainál a bevándorlási statisztikák kétségtelenül jobb közelítést adnak, annak ellenére, hogy – a Románia esetében nagy volumenű – illegális bevándorlást és munkavállalást nem tükrözik. Amennyiben azonban a bevándorlási adatokat felhasználva a magyarok migrációjára akarunk következtetni, abba ütközünk, hogy ezek (szemben a román kivándorlási statisztikákkal) csak a bevándorló állampolgárságát tartalmazzák. Egyedüli támpontként a magyarországi bevándorlási statisztikák szolgálnak. Bár ezekben is csak az állampolgárság jelenik meg, különböző felmérésekből⁴⁸ tudjuk, hogy a Romániából érkező bevándorlók döntő többsége (mintegy 95 százaléka) magyar nemzetiségű.

bizonyítja, hogy a párhuzamos etnikai társadalmak társadalomtudományos víziója, ha nem is teljesen elhibázott, mindenképpen túldimenzionált.

⁴⁸ Tóth Pál Péter: *Haza csak egy van? Menekülők, bevándorlók, új állampolgárok Magyarországon*. Budapest: Püski, 1997. Gödri Irén: *Ki, mikor és miért lesz bevándorló? A Romániából Magyarországra bevándorolt népesség jellemzői és migrációs motivációi*. In: Kiss Tamás (szerk.): *Népesedési folyamatok az ezredfordulón Erdélyben*. Kolozsvár: Kriterion – RMDSZ Ügyvezető Elnökség, 2004. 126–147.; Gödri-Tóth (2005) i. m.

1. táblázat. A Magyarországra bevándorlók 1987–2001 között

Év	Összes bevándorló	Románia		Szomszédos országok összesen	
1987	8312	2087	25,10%	2738	32,94%
1988	23438	17818	76,00%	18497	78,92%
1989	33628	26605	79,10%	27392	81,46%
1990	37125	29617	79,80%	30253	81,49%
1991	22861	10940	47,90%	15580	68,15%
1992	15046	6489	43,10%	11298	75,09%
1993	16338	6068	37,10%	12670	77,55%
1994	12718	4272	33,60%	8379	65,88%
1995	13957	5101	36,50%	8178	58,59%
1996	13702	4161	30,40%	6889	50,28%
1997	13247	3979	30,00%	6646	50,17%
1998	15990	5504	34,40%	9474	59,25%
1999	20068	7845	39,10%	13538	67,46%
2000	20119	8894	44,20%	14300	71,08%
2001	19406	10091	52,00%	14256	73,46%
2002	20308	10648	52,43%	13714	67,53%
2003	17972	10307	57,35%	14105	78,48%
2004	19365	9599	49,57%	13331	68,84%
1987–2004	343600	180025	52,39%	241238	70,21%

Forrás: Gödri (2004) 128.; KSH 2005.

Ismerjük a Magyarországra 1987–2004 között bevándorló román állampolgárok számát. Erre a periódusra korcsoport és nem szerinti bontásban is vannak adataink. Az adatok így az 1987–1991 közötti elvándorlási és menekülthullámot, illetve a kilencvenes évek kisebb mértékű, de folyamatos elvándorlását fedik le. A teljes periódusra a Magyar Belügyminisztérium közel 180 ezer romániai bevándorlóról számolt be, ami az összes bevándorló 52 százalékát tette ki.

Ezek a statisztikák nem tartalmazzák az illegális bevándorlókat, illetve munkavállalókat. A nem Magyarországra irányuló kivándorlásra vonatkozóan a munkavállalás szintjén növekvő tendenciát mutat, semmilyen ezektől adattal nem rendelkezünk.

A migrációs veszteség tekintetében a magyar bevándorlási statisztikák mellett Horváth⁴⁹ becsléseire támaszkodtam, illetve azt tartottam szem előtt, hogy az migrációra vonatkozó számsorok a modell más elemeivel,⁵⁰ illetve egyéb adatokkal (népszámlálások, népmozgalmi statisztikák, a természetes népmozgalmi egyenlegre vonatkozó számítások) kompatibilisek legyenek:

(1) Az 1964–1985 közötti periódusra konstans módon évi 2800 fős migrációs veszteséget feltételeztem. Ez az érték meghaladja a hivatalosan regisztrált magyar kivándorlók számát. Erre vonatkozó időszorral 1974-től rendelkezünk. Ezen a ponton arra a Horváth⁵¹ által is érintett feltételezésre hagyatkoztam, ami szerint vándorlási statisztikákban németként, illetve zsidóként megjelenők között ehettek magyar kötődésű, illetve a népszámlálási statisztikákban magyarként megjelenő személyek.

(2) Szintén Horváth⁵² alapján az erdélyi magyarokat ért migrációs veszteséget 1964–1992 között 150.000-re,⁵³ 1977–1992 között pedig 120.000 főre becsültem.⁵⁴ Ebből a 97500 fős veszteség az nyolcvanas évek második felében beinduló migrációs és elvándorlási hullámnak tudható be.

A 3. ábra arról ad képet, hogy a modellben használt értékek hogyan viszonyulnak a hivatalosan regisztrált romániai kivándorláshoz (az országot elhagyó magyar nemzetiségűek) és a magyarországi bevándorláshoz (az országba bevándorolt román állampolgárok). (Lásd köv. oldalon.)

Látható, hogy a modellben 1988-ra és 1989-re némileg magasabb, 1990-re pedig alacsonyabb értékeket szerepeltettem, mint ami a magyar bevándorlási statisztikákban megjelenik. Itt abból indultam ki, hogy azok, akik helyzetüket 1990-ben legalizálták részben még 1988/1989-ben érkeztek.

A magyar bevándorlási statisztikákban 1992–2001 között 62404 romániai bevándorló jelenik meg. Számuk (miként az összes bevándorlóé) a kilencvenes évek közepén volt a legalacsonyabb, majd 1998-tól

⁴⁹ Horváth (2004) i. m.

⁵⁰ Egy a magyar népességre elvégzett fordított demográfiai projekcióról van szó, amin keresztül az 1964 és 1992 közötti népesedési folyamatokat kíséreltem meg rekonstruálni.

⁵¹ Horváth (2004) i. m. 67.

⁵² Uo. 85.

⁵³ A modellben pontosan 151.536 fős migrációs veszteség szerepel.

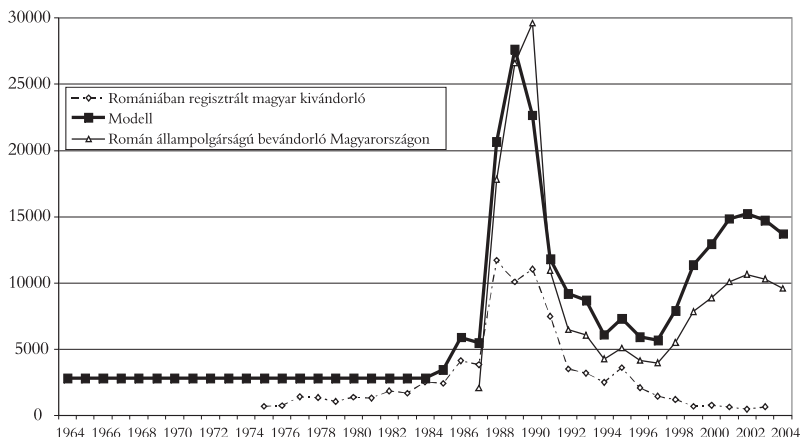
⁵⁴ 120.300.

kezdve emelkedni kezdett, 2001-re számuk elérte 10 ezret, arányuk pedig meghaladta az összes bevándorló felét.

Az 1998–2001 közötti növekedés mögött nem a bevándorlás szabályozásának, hanem a hivatali gyakorlatnak a változása áll. Ez hipotézisem szerint összefügg azzal az új népesedés és migrációpolitikai koncepcióval, ami a kilencvenes évek közepétől nyert teret.⁵⁵ A bevándorlók volumenének növekedésén kívül 1997-hez képest a környező országokból érkező (döntően magyar) bevándorlók aránya 50-ról 72 százalékra, a Romániából érkezők aránya pedig 30-ról 52 százalékra emelkedett.

Kulcskérdés, hogy a számsorok mögött ténylegesen újonnan érkezett belépők (illetve számunkra kilépők) vannak, vagy az, hogy a már Magyarországon tartózkodók a migrációpolitikai váltás nyomán könnyebben legalizálhatták helyzetüket. Erre a kérdésre nem tudunk egyértelmű választ adni. A számítások során az előbbi feltételezésből indultunk ki.

3. ábra. A magyar nemzetiségű kivándorlók száma: a modellben használt és a hivatalosan közölt értékek⁵⁶

Forrás: Gödri (2004) 128.; INS; saját számítás/becslés

⁵⁵ Korábban érintettem, hogy ezzel párhuzamosan a demográfiai előreszámításokban is felértékelődött a migráció.

⁵⁶ Ez utóbbi értéket a statisztikai hivatal 1975-től kezdődően közli. Az adatok nemzetiség szerinti bontásban is nyilvánosak.

2. táblázat. A migrációs veszteség abszolút számban és migrációs arányszámban (ezrelék) 1964–2001 között

Év	szám	‰	Év	szám	‰
1964	2840	1,8	1985	3466	2,0
1965	2840	1,8	1986	5905	3,4
1966	2840	1,8	1987	5479	3,2
1967	2840	1,8	1988	20657	6,9
1968	2840	1,7	1989	27618	16,3
1969	2840	1,7	1990	22662	13,6
1970	2840	1,7	1991	11795	12,6
1971	2840	1,7	1992	9175	5,7
1972	2840	1,7	1993	8705	5,5
1973	2840	1,7	1994	6106	3,9
1974	2840	1,7	1995	7322	4,7
1975	2840	1,7	1996	5936	3,8
1976	2840	1,7	1997	5678	3,7
1977	2840	1,6	1998	7909	5,2
1978	2840	1,6	1999	11370	7,6
1979	2840	1,6	2000	12937	8,8
1980	2840	1,6	2001	14862	10,2
1981	2840	1,6	2002	15211	10,8
1982	2840	1,6	2003	14724	10,7
1983	2840	1,6	2004	13713	9,6
1984	2840	1,6			

Forrás: saját számítás/bebecslés

2002–2004 között (vagyis az utolsó népszámlálás óta) a magyarországi adatok újabb 30 ezer romániai bevándorlót jeleztek. Ezt annyit tesz, hogy legalábbis Magyarországon esetében a két népszámlálás közötti periódus utolsó éveinek magas migrációs értékei maradtak irányadóak. A munkaerő-migrációs hálózatok Nyugat-Európa fele való eltolódásából kiindulva azt sem feltételezhetjük, hogy a máshova vándorlók száma csökkent volna.

Az egyes évek tekintetében az elvándorlók kor szerinti megoszlásában mindig a megfelelő évek magyar bevándorlási statisztikáiból indultam ki. Ezeket az öt éves korcsoportokra lebontott adatokat a korcsoporton belüli

arányok figyelembevételével koréves adatokká alakítottam. az 1964–1987 közötti migrációra az 1987-es kormegoszlást vetítettem ki.

Modellem tehát 1964 és 2004 között 290819 fős vándormozgalmi veszteséggel számol. Ismét meg kell azonban jegyezmem, hogy az adathiány mellett probléma, hogy demográfia migráció-fogalma, amely az elmozdulásokat ki-, illetve bemeneti változóként kezeli, 1989 után már nem írja le pontosan a folyamat tényleges logikáját. E problémák ellenére azonban, amennyiben az erdélyi magyarságot érintő demográfiai folyamatokról bármit is mondani akarunk, a migrációt számszerűsíteniünk kellett

Kumulált migrációs veszteség

A szakirodalomban többször felmerült a *kumulált migrációs veszteség* kérdése.⁵⁷ A kumulált veszteség tézise abból indul ki, hogy mivel a migráció döntően a gazdasági szempontból aktív, demográfiai szempontból pedig reprodukzív korosztályokat érinti, a közvetlen népesség-veszteségen kívül a korstruktúrát is megváltoztatja, illetve nagymértékű születéskieséshez vezet. Ezt a „tételt” az alkalmazott modell segítségével megpróbáltam számszerűsíteni.

Arra próbáltam tehát választ adni, hogy mekkora születésszám-kiesés tudható be annak, hogy az elvándorlás miatt megfogyatkozott a termékeny korú női kontingens. Ebben a tekintetben az 1977-es állapotból és 1977–2001 közötti migrációból indultam ki. A migráns női népességet a komponens módszer alapján korévek szerint „továbbgörgettem”, figyelembe véve a halandóságot és hozzáadva minden évben az újabb migránsokat.

A születéskiesés becslésekor azzal számoltam, hogy a migráns népesség reprodukatív viselkedése (a kor-specifikus termékenységi arányszámok) megegyezik az otthon maradókéval (vagyis azzal, ami a modellben szerepel). Ha ez így lett volna, akkor – plasztikusan megfogalmazva – számításom végeredménye azt a gyermekszámot tükrözné, amit az Erdélyből elvándorolt magyar nők valahol máshol szültek meg. Ennek a megfogalmazásnak azonban több tényező is ellene szól:

Egyrészt szinte bizonyos, hogy a migrációs döntés és a gyermekvállalási hajlandóság nem egymástól független tényezők. A migráció többféle oksági modellen keresztül írható le, az azonban bizonyos, hogy

⁵⁷ Horváth (2002) i. m.; Horváth (2004) i. m.; Horváth István Változó környezet, állandósuló trendek? In: uő. (szerk.): *Erdély és Magyarország közötti migrációs folyamatok*. Kolozsvár: Sapientia, 2005.

abban a kibocsátó társadalom mobilabb rétegei vesznek részt. Mobilitás (a személyes társadalmi környezet megváltoztatásának) igénye pedig ellene hathat a gyermekvállalásnak, vagy legalábbis kitolhatja azt. Hasonló következtésre jutunk, ha a migrációt az egzisztenciális kényszerekre adott válaszként értelmezzük. A romániai adatok szerint⁵⁸ bizonyos, hogy a falu-város irányú migrációnak, a beilleszkedés nehézségei miatt, termékenységsökkenő hatása volt. Ez a nemzetközi migráció esetében is logikus feltételezés. Röviden, az a csoport, amely elvándorlásra szánta rá magát valószínűleg helyben maradván is kevesebb gyermeket vállalt volna, és új környezetében is gyaníthatóan ezt tette, miután pedig elvándorolt még ennél is kevesebb gyermeket vállalt.

A migráns népségek termékenységi magatartása a demográfiai modellek és népesség-előreszámítások állandó kérdése. Vajon a kibocsátó, vagy a befogadó népesség reprodukzív mintázatai érvényesülnek-e esetükben?⁵⁹ Modellemben abból indultam ki, hogy a kibocsátó közösség (vagyis az erdélyi magyarság) mintázatai irányadóak, ami természetesen valószínűleg pontatlan. Mint korábban érintettem, az 1977–1990 közötti migrációs hullám esetében – a kilencvenes évek ún. transznacionális migránsaihoz képest – a befogadó társadalomba való integráció viszonylag problémamentes volt és egyirányú folyamatként jelent meg. Amennyiben ez így volt, feltételezhető, hogy a befogadó társadalom egyéb mintázatai mellett a reprodukciós és családmódel is nagy vonzerőt gyakorolt az erdélyi bevándorlókra. Ebben a tekintetben például az lényeges, hogy akár Magyarországon, akár „Nyugaton” a nők később vállaltak gyereket azt Erdélyben tették volna. Sokkal fajsúlyosabb érv, hogy az 1977 és 1990 között az elvándorló nők termékenysége már csak azért sem alakulhatott az otthonmaradókéhoz hasonlóan, mert kikerültek a román népesedéspolitikai rendelkezések hatálya alól.

Ki kell emelnem tehát, hogy a kumulált migrációs veszteségre vonatkozó bármely számítás hipotetikus, fiktív (abban az értelemben, hogy nem reális). A fenti okok, annak ellenére, hogy hiányukat érzékeljük, hamisnak tartom az olyan típusú nagy retorikai erővel

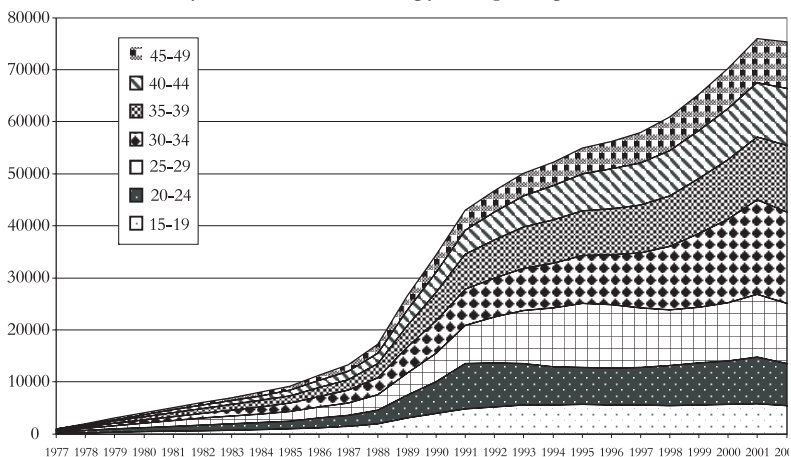
⁵⁸ Semlyén István: Országos és nemzetiségi népességyarapodás. *Korunk Évkönyv 1980*. Kolozsvár, 1980.

⁵⁹ Harmadik lehetőségként természetesen ott van, hogy egyik sem. Például ha figyelembe vesszük, hogy a migránsok társadalmi státusukat más csoportoknál nagyobb költséggel termelik újra, akkor logikus, hogy reprodukzív modelljük is sajátos.

bíró értelmezéseket, hogy „a kumulált migrációs veszteség folytán az erdélyi magyarság ennyi meg ennyi gyermektől esett el.” Ennek ellenére a számítás a népmozgalmi egyenleg és a migráció viszonyát tekintve támpontul szolgálhat és kell szolgálnon.

Mindenképpen érdemes megvizsgálni, hogy az egyes években mekkora termékenykorú női kontingens az elvándorolt népességben belül.

4. ábra. A termékeny női korcsoportok alakulása az 1977–2001 között Erdélyből kivándorolt magyar népességben belül

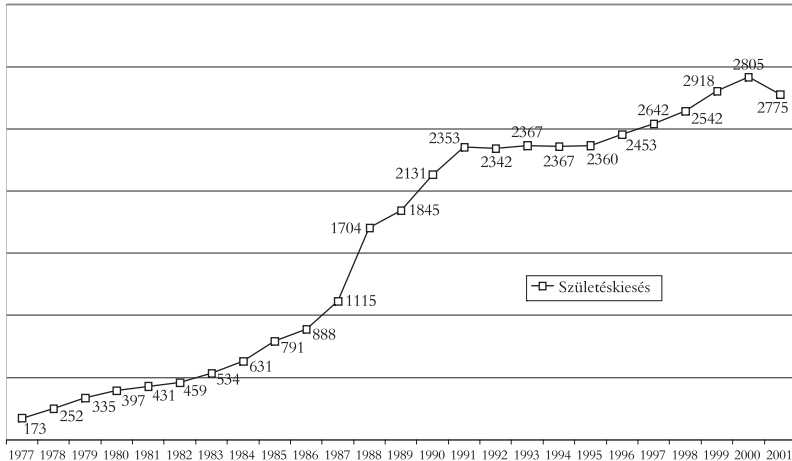
Forrás: saját számítás/beclés

Látható, hogy 1990-re a termékeny korban lévő nők száma az 1997 óta elvándorlók között meghaladta a 40 ezer, 2000-re pedig a 70 ezer főt. Ez egy igen jelentős szám, főként ha számításba vesszük, hogy 2000-ben a termékenykorú erdélyi magyar női kontingens 377 ezer főt tett ki. (5. ábra)

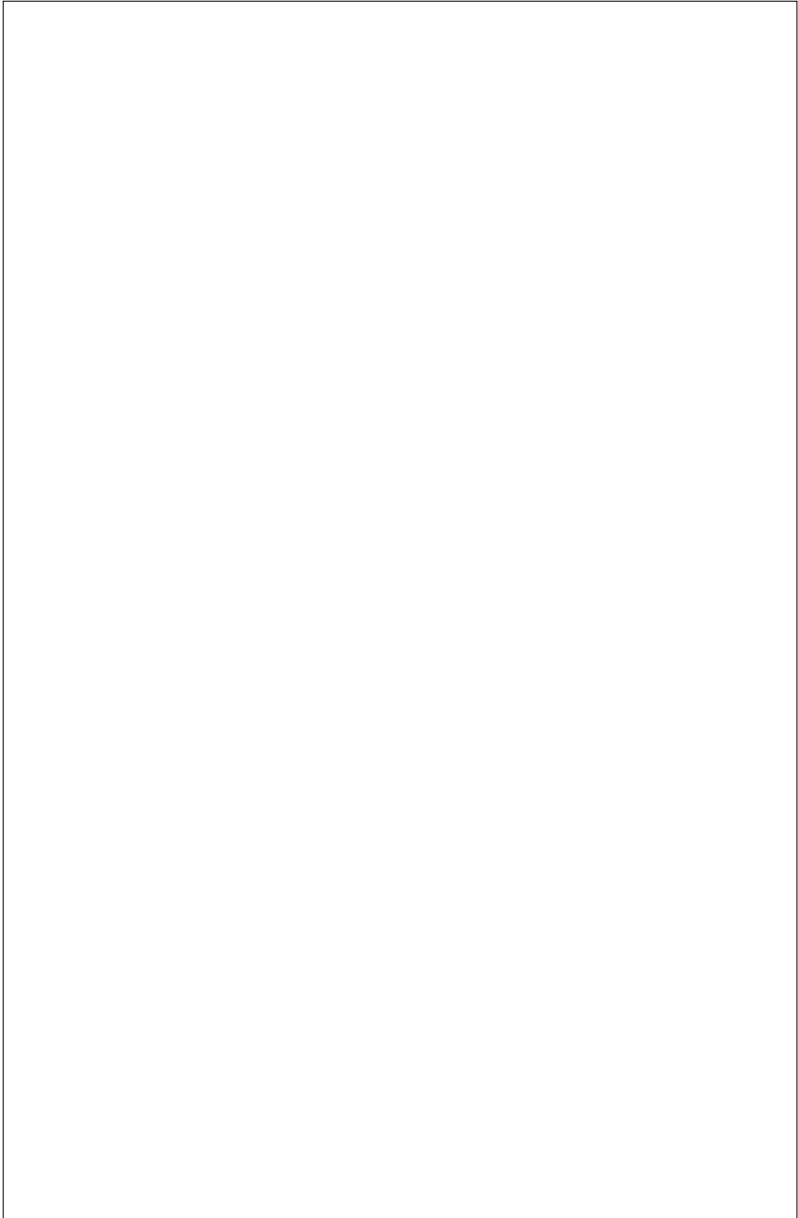
Amennyiben az elvándorló nők termékenysége megegyezett volna az otthon maradókéval, a termékeny korú női kontingens 1977–2001 közötti migráció során bekövetkezett csökkenése a vizsgált időszakban 39610-es kiesést eredményezett volna a születésszámok tekintetében. Annyi mindenképpen megállapítható, hogy az elvándorlás nagymérték-

ben hozzájárult az erdélyi magyarság természetes népmozgalmi veszteségének fokozódásához.

5. ábra. Az 1977–2001 közötti migráció születéskiesésben megmutatózó kumulált hatása

Forrás: saját számítás/becslés

FORRÁS

HÁMORI PÉTER

Székelly–oláh görög katolikus sorstörténet

A hajdúdorogi görög katolikus püspökség nyíregyházi levéltára 443/1942. szám alatt őriz egy iratcsomót, benne Csík vármegyei, gyergyói magyar görög katolikus papok és dr. Dudás Miklós hajdúdorogi püspök levélváltásával.

Ma már viszonylag kevésbé ismert tény, hogy Gyergyóban, az egykori Csík vármegye területén lévő községekben élő görög katolikus parókiák nem a fogaras-gyulaféhevári érsekséghez, hanem a földrajzilag sokkal messzebb eső, azonban magyar nyelvű hajdúdorogi püspökséghez tartoztak annak 1912-es megalapításától kezdve. A püspökség alapító okirata, a *Christifideles graeci* bulla tételesen felsorolta a Hajdúdorog alá besorolt parókiákat, így a Gyulaféhevártól átvett 35 anyaegyházközséget is.¹ Az átcsatolás során a liturgikus nyelv nem változott, hanem az egyházmegyei határok átrendezése után is megmaradt kizárólagosan romának (az egyházmegye többi részén Róma előírásainak megfelelően az ósláv nyelvet kellett volna – újra – bevezetni, de ez nem mindegyikre valósult meg). Mindössze annyi engedmény történt, hogy a templomon kívüli liturgikus cselekményekben – pl. temetések alkalmával – párhuzamosan használták a magyar nyelvet is, illetve helyenként megjelent a magyar nyelvű prédikáció; azonban eltérően a latin egyház és a munkácsi egyházmegye gyakorlatától, a magyar nyelvű népének

¹ *Christifideles graeci* (Erectio dioecesis Hajdu-Dorochensis ritus catholici in Hungaria Pius Episcopus Servus Servorum Dei ad perpetuam rei memoriam). Szövegét ld.: Timkó Imre (szerk.): *A Hajdúdorogi Bizánci Katolikus Egyházmegye jubileumi emlékkönyve, 1912–1987*. Nyíregyháza, Görög Katolikus Püspöki Hivatal, 1987. Függelék. A többi egyházközség korábbi ordináriusi fennhatósága: Esztergom 1 (Budapest), Eperjes 8, Munkács 70, Szamosújvár 4, Nagyvárad 44 parókia. Az alapítást a magyar országgyűlés az 1913. évi XXXV. törvénnyel cikkelyezte be.

nem honosodott meg.² Az új püspökség nemzetiségi összetételéről egymásnak elég ellentmondó adatokat lehet fellelni; egy Miklósy István püspök 1913-as utasítására készült összefoglaló szerint az egyházmegyéhez tartozó 162 parókia 215 498 híve közül 183 757 (85,27%) volt magyar, 26 823 (12,45%) román, 1 623 (0,75%) szlovák, 968 (0,45%) rutén, 2 509 (1,16%) más anyanyelvű; az idegen ajkú hívek közül 7 829 (a nem magyarok közel negyede) nem beszélte a magyar nyelvet, 21 parókián pedig a román hívek többséget alkottak; ezzel szemben azonban 120 747 magyar görög katolikus hívó kívül maradt az új egyházmegye keretein.³

Az új egyházmegye létrehozása nem jelentett megnyugvást sem az erdélyi magyar anyanyelvű, sem a román ajkú görög katolikusok számára.⁴ Előbbiek körében már a 19. század végén elterjedt, hogy a község latin, esetleg protestáns templomába jártak, s az ottani pap szolgálatait vették igénybe. Ugyanakkor az áttérést megnehezítette számukra az 1895:XLIII. törvény azon rendelkezése, mely ugyan lényegesen megkönnyítette a válásváltoztatást – ám a görög és római katolikus felekezetet (lényegileg helyesen) nem önálló egyházaknak, hanem csak egyházon belüli rítusnak tekintette, a rítusváltoztatást pedig de facto egyházi belügynek nyilvánította. A katolikus egyház kánonjoga értelmében pedig erre csak az Apos-

² A magyar görög katolikus egyházmegye megalapítása és a magyar liturgikus nyelv bevezetése érdekében a 19. század végén megindult mozgalom bemutatása túlmenne forrásközlésünk keretein, annyit azonban érdemes megjegyezni, hogy míg a római Szentszék a püspökség felállításába – igaz, hosszabb bel- és külpolitikai huzavona után – beleegyezett, a magyar liturgikus nyelv bevezetése elől mereven elzárkózott: a S. Congregatio Officii 1896-ban elégettette a már elkészült liturgikus könyveket. A rendeletet Kárpátalján, Firczák Gyula munkácsi püspök egyházmegyéjében azonban nem, illetve csak részben hajtották végre. Az 1912-ben kiadott alapító bulla pedig az új egyházmegye létrejöttének indoklásakor a 2. pontban éppen arra hivatkozott, hogy azért van szükség a hajdúdorogi püspökség felállítására, mert annak egyik legfontosabb feladata a törvénytelen liturgikus gyakorlatnak – ti. a magyar nyelv használatának – megakadályozása lesz. (Pirigyi István: *A magyarországi görög katolikusok története*. Nyíregyháza, Görög Katolikus Hittudományi Főiskola, 1990.)

³ Hajdúdorogi Görög Katolikus Püspökség Levéltára, Nyíregyháza (továbbiakban HGPL), szám nélkül, 1913. A magyarul és latinul készült összefoglaló forrásai nem ismertek, mint ahogy összeállítója sem; mindazonáltal valószínűnek tűnik, hogy az 1900-as népszámlálás adatait használhatták fel támpontul.

⁴ Utóbbiak tiltakozására a Főrendiház 1913. június 20-i ülésén Jankovics Béla kultuszminiszter kijelentette, hogy nem zárkózik el a rendezés elől; ezt Tisza István a Képviselőházban 1913. december 5-i és 1914. február 20-i beszédében már úgy módosította, hogy az egyházmegyei határok megváltoztatásába csak viszonyosság esetén egyeznek bele.

toli Szentszék adhatott engedélyt,⁵ ami egyszerű emberek számára aligha vállalhatóan hosszadalmas eljárást jelentett. Ennek ellenére megtörtént, hogy egy egész község, Csíklázárfalva lakossága egyöntetűen (és törvényt sértve) a latin szertartást választotta.⁶ Az elégedetlenség lecsillapítására Miklósy püspök 1915. nyarán Marosvásárhelyre Hubán Gyula szatmárnémeti lelkész személyében külhelynököket nevezett ki.

A székelyföldi, Hajdúdoroghoz csatolt parókiák közül nyolc volt Csík vármegyei.⁷ Kik voltak e parókiák hívei: románok vagy magyarok? A kérdés körül úgy a magyar, mint a román történelmi és részben egyházi szakirodalomban, továbbá a két világháború között a sajtóban is széleskörű és elkeseredett vita bontakozott ki. Míg a román szakírók kidolgozták és máig következetesen tartják a székelyföldi autochton románság elképzelését,⁸ addig magyar (és különösen magyar görög katolikus, illetve az 1930-as évek végén, 1940-es évek elején görög keleti) oldalról azt igyekeztek bizonyítani, hogy a görög rítus hívei kizárólag vagy legalábbis zömmel magyar (illetve székely) etnikumúak lehetnek.⁹ Ugyanakkor már a 19. századtól megjelentek olyan nézetek is, melyek a görög rítus akkoriban fellelhető híveit bevándorolt románoknak tekintették, akik – beházasodva a székely családokba – teljesen magyar nyelvűvé, és ami ebben az időben ezzel egynek számított, magyar nemzetiségűekké váltak; ezzel kapcsolatban általában Orbán Balázs művét, a *Székelyföld leírását* szokták idézni, melyben a szerző következetesen keleti vallású

⁵ Can. 112. 1. §. 1.

⁶ 1896. és 1903. között 252 fő latinizált, ezzel szemben 1051-en lettek reformátusok, 107-en unitáriusok, 80-an evangélikusok. Sokkal nagyobb volt az áttérések száma görög keletiről görög katolikus hitre (9576 fő) és fordítva (5106). (*Schematismus venerabilis Cleri Dioecesis Graeci ritus Catholici Hajdudorogensis Ad A. D. 1918*. Nyíregyháza, 1918.)

⁷ Csíklázárfalva, Csíkszentdomonkos, Csíkszentgyörgy, Gyergyóalfalu, Gyergyószentmiklós, Gyergyóvasláb, Gyimesbükk, Szépvíz.

⁸ A teljesség igénye nélkül: Silviu Dragomir: *Istoria Desrobirii Religioase a Românilor din Ardeal în secolul XVIII*. I. Sibiu, 1920.; Virgil Ciobanu: *Statistica românilor ardeleni din 1760–1762*. In: *Anuarul Institutului de Istorie Națională, 1924–1925*. Kolozsvár, 1926.; David Prodan: *Teoria imigrației românilor din Principatele Române în Transilvania în veacul al XVIII-lea*. Studiu critic. Cluj, 1944.; Constantin G. Giurescu: *Erdély a román nép történetében*. Bukarest, 1968. 7., 63.; Ion I. Russu: *Românii și secuii*. Bukarest, 1990. 44.

⁹ Talán a legtovább mentek e kérdésben Mosolygó József művei (Mosolygó József: *Erdély eloláhosodása*. H. n., 1933.; Uő.: *A keleti egyház Magyarországon*. [Miskolc] 1941.; *A székelyföldi görögkatolikus magyarság*. *Keleti Egyház*, 1941. 192–195.) és a *Magyar Kelet* című (görögkeleti) újság cikkei.

székelyekről írt.¹⁰ Lényegében ezt a nézetet tették magukévá *A többség kisebbsége* című munka szerzői is, akik a 18. századra, de legkésőbb a 19. század első felére teszik a nyelvi beolvadás befejeződését, a székelyföldi magyar nyelvű görög katolikusság kialakulását.¹¹

A népszámlálások is híuen tükrözik ezt a folyamatot: 1880 és 1910 között községenként mindössze néhány fő volt a magukat románnak vallók száma; kivételt csak a szinte kizárólag románok lakta Vasláb és a jelentős román kisebbséggel bíró Csíklázárfalva jelentett, utóbbi azonban csak 1880-ban, mert az akkori 330 román nemzetiségűvel szemben 1890-ben már csak 5-en, 1900-ban 9-en voltak (Vasláb esetében szintén eltolódtak az arányok a magyarság javára, de sokkal kisebb mértékben). Ezzel szemben – a már említett Csíklázárfalva kivételével – a görög katolikusok lélekszámában hasonlóan drámai változást nem lehetett tapasztalni: egyes helyeken, mint Csíkszentgyörgyön, az unitusok lélekszáma évtizedről évtizedre ingadozást mutatott,¹² más településeken viszont szinten maradt, vagy akár nőtt is.¹³ Udvarhely és Háromszék vármegye görög katolikus parókiával bíró egyházközségeiben is hasonló folyamatok zajlottak.

A csíki görög rítusú parókiák híveinek többsége tehát – az egy Vasláb kivételével – magyarnak és görög katolikusnak vallotta magát; e két identitáselem egymást kiegészítve, ám egyáltalán nem konfliktusmentesen élt e közösségekben. A többségi környezet beolvasztó nyomása ugyanis kétirányú volt: egyfelől a nyelvi, másfelől a „vallási elmagyarosodás” irányába hatottak. Hiába volt ugyanis a parókiák Hajdúdorog alá rendelése, a falvak népe a görög liturgiát annak nyelve, illetve a papok egy részének elkötelezett románsága miatt „oláh vallásnak” gúnyolta.¹⁴ Az iskolarend-

¹⁰ „Oláhoknak nem mondhatjuk, hanem csakis keleti vallású székelyeknek, mivel ők magukat is annak tartják, mivel egy árva szót sem tudnak oláhlul [...] én a székelyföldi keleti vallásúakat, miként ők is óhajtják, székely testvéreink közé sorolom.” Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása*. III. Pest, 1869. 6.

¹¹ Hermann Gusztáv Mihály (szerk.): *A többség kisebbsége. Tanulmányok a székelyföldi románság történetéből*. Csíkszereda, Pro-Print, 1999. A kötetben Szócs János írt tanulmányt az általunk vizsgált vidékről (Szócs János: A románok megtelepedése, román falvak kialakulása Csík-, Gyergyó- Kászonszékben (1614–1850) i. m. 98–156.)

¹² 1880: 147; 1890: 188; 1900: 283; 1910: 178; tisztázatlan kérdés, hogy az utolsó tíz év jelentős csökkenése a latinizálásnak köszönhető-e, de úgy tűnik, hogy erről van szó.

¹³ Utóbbira példa Gyergyószentmiklós; itt beköltözésekről van elsősorban szó, mert a település lakossága 1880 és 1910 között 5503-ról 8905 főre emelkedett (a román nemzetiségűek száma 18-ról 155-re nőtt).

¹⁴ Korántsem csak ők: e nézettel azonosult olykor a közhatalom is. Példa erre, hogy az 1850-es népszámláláson a görög hiten lévőket automatikusan románnak jegyezték be.

szer is erősíthette ezt az előítéletet, amennyiben a községi iskolák jelentős része valamelyik „magyar” felekezet tulajdonában volt, a görög rítus azonban a négy székely vármegyében csak kevés iskolát tartott fenn.¹⁵ Ugyanakkor a kettős identitásváltásra ösztönző környezet, úgy tűnik, sokkal nagyobb hatást ért el a nemzeti hovatartozás megvallása területén, mint a hit, az egyházhoz tartozás terén, ami voltaképpen nem meglepő, hanem inkább természetesnek tekinthető: egyfelől éppen a vallási cselekmények voltak azok a színterek, ahol az immáron egynyelvű faluközösségek továbbra is szétváltak, külön életet éltek, másfelől a magyar jogszokások értelmében a gyermekek nemük szerint követték szüleik vallását.¹⁶ Utóbbi szokás az 1868:LIII. törvénycikk 12. §-a alapján állami jogszabállyá is lett, ami az ismert „elkeresztelési vitához” és ellenségeskedéshez vezetett – de csak a protestánsok és a katolikusok között; ilyen ellentét Csík falaiban azért nem alakulhatott ki, mert itt a magyar törvény értelmében az azonos vallású, bár különböző rítusú családok egyazon katolikus vallás követői voltak, az egyházi törvény pedig ebben az esetben a gyerekek nem szerinti rítuskövetését írták elő.¹⁷

A magyar nyelvűvé lett székelyföldi görög katolikus közösségek asszimilációját különösen érdekes annak fényében tanulmányozni, hogy az 1920-as impériumváltás után hogyan alakult a sorsuk.

A trianoni békekötés Hajdúdorog 75 parókiáját találta a román csapatok által megszállt erdélyi és kelet-magyarországi területeken. Ezeket a román püspökök egy ideig mint „apostoli delegátusok” kormányozták, részben Miklósy püspöknek a megszálló román katonaság kényszere hatására tett lemondó nyilatkozatára, részben pedig arra hivatkozva, hogy az egyházközösségek egyetlen óráig sem lehetnek főpapi irányítás nélkül, a püspöki székhellyel való kapcsolattartásuk pedig lehetetlenné vált.¹⁸ A parókiák végső helyzetét az 1927. május 10-én kelt

¹⁵ Ebből egy Csíkban, Vaslábban működött. *A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter jelentése az 1913-as évről.* Budapest, 1914.; Onosifor Ghibu: *Viața și organizația bisericească și școlară în Transilvania și Ungaria.* București, 1915.

¹⁶ Egyet kell értenünk a következő megfogalmazással: „*avatatlan* úgy vélné, könnyebb a fejünket keresztvíz alá hajtani, mint nyelvet megtanulni” (kiemelés tőlem – H. P.) Hermann Gusztáv Mihály–Kovács Pirokska: *Udvarhelyszéki románok: a betelepüléstől a beolvadásig.* In: *A többség kisebbsége.* I. m. 157–211.

¹⁷ Can. 112. 1. §. 2.

¹⁸ Utóbbi érv jogosságát – igaz, utólag – 1941. májusában Kozma János hajdúdorogi püspöki tanácsos is elismerte egy a magyar püspökséghez visszatérni kívánkozó petei (Szatmár vármegye) híveknek írt levelében. Miklósy erőszakos lemondatását említi:

konkordátum, majd az 1930. július 5-én kiadott „Sollemni conventioni” kezdetű apostoli konstitúció szabályozta, felosztva őket részben régi püspökségeik, részben az újonnan létrehozott máramarosi egyházmegye között. A román ordináriusok azonban ezt be sem várva fogtak hozzá a hajdúdorogi rendelkezések visszavonásához, mindenekelőtt a magyar püspök által kinevezett kerületi esperesek elmozdításával.

A püspökök és papjaik egyfelől élvezhették az állam védelmét, mely az 1922-es alkotmány 22. cikkelyével, illetve az 1928. április 22-i vallástörvénnyel „nemzeti egyháznak” és önálló felekezetnek nyilvánította a görög katolikus rítust, egyben mindössze egy anyakönyvvezetőnél tett nyilatkozathoz kötve könnyítette meg a rítusváltást, keresztelésnél pedig az apa kezébe tette le a döntés jogát az újszülött vallásának megválasztásakor.¹⁹ Ugyanakkor a politikai élet szinte minden szegmensében fellelhetők voltak olyan, erdélyi és óromániai román politikusok, akik hangoztatták: a „román vallás” egyedül az ortodox, a Vatikánt pedig a román görögkeletiek elleni érzülettel és csábítással vádolták.²⁰ Mindez a román görög katolikus papság olykor túlzásokba is átsapó nemzeti érzületére, hevületére is hatással volt. Sokuk, különösen a fiatalabbak hajlamosak voltak elfogadni a tételt, mely szerint minden unitált görög rítusú egyben román nemzetiségű is, amennyiben pedig nem vallaná magát annak, vagy nem beszélne a nyelvet, akkor vissza kell vezetni eredeti nemzetiségéhez.

A csíki, gyergyói görög katolikusok két világháború közti történetére elsősorban a keveset eláruló népszámlálási adatokból és idős adatközlőktől tájékozódunk.²¹ Mindkét forrás újabb meg hasonlásokról adott számot: a rítusváltoztatás megkönnyülésével és a hivatalos nyomásnak engedve, illetve a kilátásba helyezett kedvezések miatt általában nem csak az 1930-as népszámláláskor román anyanyelvűekként össze-

Salacz Gábor: *A magyar katolikus egyház a szomszédos államok uralma alatt*. Dissertatione Hungaricae ex historia Ecclesiae, III. Aurora Könyvek. München, 1975. 124.

¹⁹ Római Szentszék erre úgy reagált, hogy felhatalmazta bukaresti és – a viszonyosság érdekében – budapesti nunciust a rítusváltások engedélyezésére. A román törvény szövege: *Monitorul Oficial*, 1928. október 14. 229. sz.

²⁰ A románellenes érzület egészen bizonyosan nem volt igaz, annak viszont a vatikáni magyar követség által Budapestre küldött jelentésekben a húszas, harmincas, sőt a korai negyvenes években is állandóan nyoma van, hogy a Vatikán és különösen a Keleti Kongregáció bízott a román ortodoxia uniójában, és ennek érdekében a legmesszebbmenő engedményekre is készek voltak.

²¹ A gyulafehérvári érseki levéltárban érdeklődtünk a kutatási lehetőségekről, de „személyi nehézségekre” hivatkozva – különben nagyon udvarias levélben – elzárkóztak a kutatási engedély megadásától.

írtak száma mutatott radikális emelkedést 1910-hez képest, de megnőtt a „román valláson lévőké” is, olykor igen jelentősen.²² Sokkal fontosabbnak tűnnek azonban, főleg a közölt források tükrében a közösségekben belüli változások. Csaknem bizonyosra vehető, hogy a nyelvváltást követő vallás-, illetve rítusváltoztatás 1918. előtt sem volt konfliktusoktól mentes, bár tekintettel az alacsony számra és arra, hogy a magyar nyelvre való áttérés azt hosszabb idő alatt előkészítette, általában viszonylag békésen folyhatott le. Ezzel szemben a húszas-harmincas évek változásai komoly meghasonlásokhoz vezettek. Az, hogy az 1920-as és 1930-as népszámlálásokon magukat román anyanyelvűeknek a száma egy-egy községen belül megugrott, nem feltétlenül volt megosztó tényező, bár időnként lehetett ilyen szerepe is, amikor pl. a hatóságok erre való hivatkozással kényszerítették a községet állami (román) iskola emelésére és az építkezés anyagi háttérének a biztosítására.²³ A templomba járás, a vallási szertartásokon való részvétel vagy éppen a temetés lebonyolításának mikéntje azonban a mindennapok szintjén különítette el egymástól a „román” és a „magyar” vallás követőit.²⁴ Ez az elkülönülés nyilván jelen volt 1918. előtt is – csak hogy azt követően szembefordulás jelleget öltött. A görög rítusra vissza- illetve áttérők leszármazottai²⁵ csaknem mindenkor külső kényszerrel (adó, közmunka, iskoláztatás, alkalmaztatás, boltnyitás, stb.) magyarították nagyszüleik illetve szüleik rítusváltoztatását, ami sok esetben bizonyosan igaz volt, de utal a cselekedet (utólagos) igazolási kényszerére is, amit a közösség általi (akkori és talán mai) el nem fogadása indokolt; erre több esetben az adatközlők is utaltak, megemlítve, hogy a falu románnak, oláhnak nevezte őket vallásuk miatt, az áttérés okán közszájon forogtak, s nem csak a történelmi helyzet változásával, 1940. őszétől, hanem már ezt megelőzően is. A konfliktusokból legtöbbször a papok sem tudtak kimaradni, ahogy arra a mellékelt

²² Ehhez hozzá kell tenni, hogy a székelyföldi nagyarányú görög katolikus templomépitkezések – olyan falvakban, ahol alig egy-két család volt ezen a hiten – az 1930-as években indultak meg, így hatásukat – ha volt ilyen – az 1930-as népszámlálás még nem mutathatta ki.

²³ Csíkban a görög katolikus parókiával bíró községek lakosságán belül a román anyanyelvűek aránya népszámlálásunként a következőképpen változott: 1880: 11,05%, 1890: 10,65%, 1900: 8,83%, 1910: 8,26%, 1930: 14,70%.

²⁴ Csíkban a görög katolikusokon belül a nem-románok aránya a következőképpen változott: 1880: 24,19%, 1890: 34,02%, 1900: 46,09%, 1910: 49,05% – ezzel szemben 1930-ban csak 26,90%.

²⁵ 2000 és 2002 között 32 adatközlőt sikerült megszólaltatnunk négy faluban.

forrás szerzője, Gergely Viktor gyimesbükki paróchus is utal. Sikerült fellelni a levelében említett három újságcikket, a Curentul 1931-es évfolyamából. Az akkor is Gyimesbükkön szolgáló lelkész ellen az újság mindenekelőtt a „rossz román” vádját hozta fel, mondván: két évtized kevés volt ahhoz, hogy nevét Gergel-re románosítva méltó vezetője legyen népének. A továbbiakban először azt vetették szemére, hogy nem hajlandó ortodox papokkal együtt misézni ünnepi alkalmakkor,²⁶ majd pedig több esetet is elősorolt a lap, amikor Gergely Viktor megtagadta az újszülöttek megkeresztelését, arra hivatkozva, hogy az egyházi törvénykönyv azt számára nem engedi meg.²⁷ A feloldhatatlan konfliktushelyzet azonban nem csak az egyházi és világi törvények között feszült, hanem a pap és hívei között: a felsorolt esetek egy részében ugyanis az volt a gyermekek görög rítusra való megkeresztelésének akadálya, hogy az apa frissen – és egyházi szempontból törvényellenesen – rítust (és talán nevet) váltó hívő volt.²⁸ S a konfliktusok korántsem álltak meg a helyi szinten: az újság sebzetten felpanaszolta: Gergely Viktor „arra vetemedett”, hogy gyermekét „román létére” a csíkszeredai római katolikus gimnázium tanulójává írassa be, némi elégtételt pedig csak az szolgálta az újságíró számára, hogy közhírré tette: a fiút a (román) vizsgabizottság megbuktatta román nyelvből.

Az 1940-es újabb határváltozás, előbb a magyar katonai, majd a polgári közigazgatás bevezetése nemhogy nyugalmat nem hozott a Székelyföld görög katolikus közösségeinek életébe, hanem ha lehet, újabb sérelmeket, sebeket idézett elő. A magyar hivatalnoki kar minden további nélkül elfogadta azt a korábbi román álláspontot, mely azonosnak tekintett vallást és nemzeti hovatartozást, azonban ebben az esetben ez a beállítódás a görög katolikus kisebbség potenciális ellenfélként, vagy ellenségként kezelésében mutatkozott meg. A számos panaszból, melynek egy részét a mellékelt források is tartalmazzák, némelyik igazolható, másokról nehéz eldönteni, hogy mennyi az igazságtartalmuk. Az észak-erdélyi román és dél-erdélyi magyar sérelmek és az ebből fakadó kölcsönös

²⁶ Amit számára különben egyházának törvényei szigorúan tiltottak.

²⁷ A kérelmezők nevei: Nyerges Gheorghe, Nagy Dumitru, Kis Stefan.

²⁸ Az újság az írás harmadik részében így kommentálta Gergely Viktor tevékenységét: „Ez a pap meg akarja mutatni, hogy a múltban él, be akarja bizonyítani, hogy az ifjúságában kapott nevelése a »híres« hajdúdorogi püspökségen annyira erősen hozzáért az ő lelkéhez, hogy az új nemzeti vallás [sic!], mely Erdélyben van, nem tudta befolyásolni az új helyzetben, az új, egyesített országban.”

revanspolitika miatt pattanásig feszült helyzetben a berlini és római kormányok 1942-ben vegyesbizottságokat küldtek a helyzet tanulmányozására és konkrét javaslatok megtételére, melyeket Hencke rendkívüli követ és Roggeri gróf vezetett. A bizottság jelentésének és javaslattevének több példánya ismeretes, forráskiadása előkészítés alatt van.²⁹ Bár az elaborátum meglehetősen általánosságban mozog, külön kitér a székelyföldi görög katolikusok szorongatott helyzetére, a velük szemben elkövetett igazságtalanságok felemlegetésére. A jelentés – szemben a közölt forrásszöveggel – a hatóságokat nem egyes túlkapásokért hibáztatta, hanem azért, mert nem tettek eleget (egy esetben pedig nem tettek semmit) az 1940. előtti sérelmeket megbosszulni akaró, addig háttérbe szorított magyar nyelvű és „magyar vallású” csoportok revansvételi szándékának megakadályozására. Ilyenek pedig, különösen az első napokban-hetekben csakugyan történtek a visszaemlékezők szerint is, és bár célpontjuk elsődlegesen általában a román időkben vezető beosztásba került községi vezető volt, gyakran megesett, hogy a román – valójában görög – keresztet (troița), melyben többé-kevésbé jogosan elnyomatásuk szimbólumát látták, kivágták, illetve elégették.

A megváltozott helyzetben Észak-Erdély és Kelet-Magyarország két nagy, magyar anyanyelvű hívekkel is bíró görög katolikus közössége, a székelyföldi és a szatmári, némileg eltérő utat járt be. Míg a szatmári hívek nagyobb része parókiájának Hajdúdoroghoz való visszacsatlolásában látta a jövőjét, addig a Székelyföldön a vallás elhagyása, illetve olykor a menekülés, a délre költözés jelentette a megoldást: az 1941-es népszámlálás szerint Csík vármegye görög katolikus parókiái híveinek a száma a kétharmadára³⁰ csökkent le, pedig az Esztergomba felküldött jelentések szerint az áttérések zöme 1941. második felében, illetve 1942. elején történt, annak ellenére, hogy úgy Serédi Jusztinián, mint Angelo Rotta nuncius határozottan állást foglalt az egyházzilag törvénytelen rítusváltoztatások ellen.³¹

²⁹ Pl. Magyar Országos Levéltár, Miniszterelnökség Nemzetiségi Osztály, 3642/1942.; Hadtörténelmi Levéltár, I. 95. A bizottság teljes anyaga Németországban, a Bundesarchiv őrzésében lelhető fel (RW-50: Deutsch-italienische Offizierskommission zur Durchführung des Wiener Schiedsspruches vom 30.8.1940), ezt azonban nem állt módunk kutatni.

³⁰ 6784-ről 2153 lélekre, ami ezen falvak lakosságának mindössze 5,73%-át jelentette.

³¹ Esztergomi Prímási Levéltár, Serédi Jusztinián egyházkormányzati iratai, 7091/1943. Megjegyzendő, hogy a szatmári térségből is egy, kb. félmeternyi iratanyagot képező áttérési kérelmet őriz a Szatmári Római Katolikus Püspökség Levéltára. Különben egy „szamizdatként” terjesztett, de a kolozsvári Bonevantu-

Mindebből arra lehet következtetni, hogy Gergely Viktor helyzetképe egyáltalán nem eltűzött, kétségbeesése pedig indokolt: hívei a többség – és részben a hatóságok nyomására – vallásukból táplálkozó identitásukat nemzeti-anyanyelvi identitással cserélték fel.

* * *

Sz.: 292/1940.

D. a J. Kr.! [Dicsértessék a Jézus Krisztus!]

Főtisztelendő Titkár Úr!

F.[olyó] év okt.[óber] 17. kelt becses levelére röviden, de gyorsan a következőket jelentem. Kérdéseire csak a feletetet írom. Megértik bizonyára.

A plebánia neve a románok alatt Parochia greco catholica diu Ghimesfaget. Gergely Viktor esperes lelkész (magyar uralom alatt fungens főesperes volt, Balázsfalva felmentette a román uralom alatt) 1882. jan. [uár] hóban [született], 1904-ben szentelték fel, azóta itt van. Káplán nincs. Gergely Viktor nő, felesége él és 8 gyermeke van. Páratlan magatartása volt úgy a magyarság, mint mindenkivel szemben. (Gergely Viktor bátyja Gergely János most Várhegyen van Csík vm. [vármegyében] és Viktor fia Gergely György kézdiszentkereszti gör. kath. [görög katolikus] lelkész, az erdélyi országgyűlés képviselőinek [helyesen: az országgyűlés erdélyi képviselőinek] bevallása szerint is kivételek az összes gör. kath. papok között. Ahol és ahol lehetett, prédikált magyarul és románul is, de rendes templomi prédikációit románul kellett végeznie. A legideálisabb viszony[a] volt nemcsak a helybeli róm. kath. latin szert.[artású], hanem a többi szomszédos vagy távoli róm. kath. papokkal is. Az alap[vetően] hívők nélkül szervezett gör. keleti kollégával is megvoltunk kellő távolságbán.

A paróchia területén a román állam semmiféle gör. kath. intézményt sem létesített, görög keletit azonban elegendő hívő nélkül igen. El is futott a honvédek jöttére néhány hívőjével együtt.

ra Nyomdában nyomott, egyházi személy által írt röplap megkerülhetőnek tüntette fel az „aggályoskodást”, mondván: XIII. Ince pápa a román görög katolikus egyházmegyét megalapító 1721-es Rationi Congruit enciklikájában a román püspököknek csak a görögök, ruténok, oláhok és rácok felett adott joghatóságot, így ha valaki magyarnak vallja magát, automatikusan átmehet latin rítusra. A szóban forgó iratot Gergely Viktor küldte el Esztergomba.

Pontos statisztikával nem szolgálhatok, mert ilyen nem volt és most sincs. 1923-iki rk. [római katolikus] „Canonica visitacio” [helyesen canonica visitatio] szerint a mostani gyimesbükki gör. kat. plébánia területén mintegy 650 lélek volt, ennek 1/3-a gör. kat., 2/3-a róm. kath. volt. A mostani arány is ilyen lehet. Ezen a területen van kb. 12 000-től 15 000-ig [lélek] s ennek egyharmada 1/3-a gör. kat., 2/3-a róm. kat.

A Gyimesbükk anyaközség 6700 körüli lelke fele gör. kat., fele róm. kath.

Egy róm. kath. hívem tért erőszakkal gör. keletre [helyesen: térítették át görög keletire], de már visszajött. Néhány vadházas gör. kath. áttért ortodoxra, mert az orthodox kolléga megeskette őket, de tán 3 vagy 4 csak, több nem. 1937–39-ig valami 70 újszülött róm. kath. gyermeket a gör. szert. írt el a felsőbb bizalmas rendeletre a polgári anyakönyvvezető, de Gergely Viktor a törvény szerint járt el, kimondta: nem az én híveim, nem keresztelek meg őket, illetve nem mondhatom gör. kath. szertartásúaknak. És ezért 1 1/2 évig megvonták tőle az államsegélyét, még a papságtól is meg akarták fosztani a bukaresti vezetők az érsek tiltakozása ellenére. Budapestre igazgatták, ki akarták tenni. Gyermeküket előrehaladásukban akadályozták, a legkisebb leányát a képesítőn románból 2-szer buktatták meg. A legnagyobb leánya, noha – pedig folyékonyan beszélt és írt románul – végig kitüntetéssel végezte úgy középiskoláit, mint az egyetemet, 7 vagy 8 évig nem adtak állást neki.

S ezen hősi magatartás után bejöttek a honvédek. Örömmel fogadtuk mindnyájan. Az ünneplések letelte után a helybeli csendőrörmester – sajnos magyar és nem oláh – felszólította, hogy azonnal misézzék magyarul és prédikáljon magyarul.

„Hát Romániában vagyunk a felszabadulás után is?” A csendőrök írják elő a papnak a szertartást, stb?! Kérdem én, sült székely római katolikus, tán magyarnak mondható pap.

Hiába mondta Gergely Viktor: Uram nem én csinálom a szertartást, stb., nem én semmisíthetem meg. De aztán a hajdúdorogi magyar gör. kath. püspök is megengedte a román nyelvet átmenetileg, az okosság is azt írja elő, mert elhírtelenkedett eljárással nemcsak a vallásnak, hanem a magyar nemzeti eszmének is többet ártunk. Mind hiába!

Pár nap múlva sürgönyileg hívtá be a járási katonai alezredes parancsnok és kitevés terhe alatt írta elő a magyar nyelven való misézést és prédikálást. S ráadásul gör. kath. kántor nem lévén, egy magyarul tudó róm. kath. templomkerülő állami tanító[t] rendelt, hogy menjen és

a magyar gör. kath. sztmisén énekeljen magyarul. Olyan tanító, ki a saját r. kath. templomban sem dőtögette el a szentelt vizet, hogy tudjon a gör. kath. szertartásból egy szemernyit is?

Végül bementünk Csíkszeredába, s a vármegyei katonai parancsnokság előtt a róm. kath. felcsíki kerületi főesperes vezetésével megmagyaráztuk, hogy ez a parancs kivihetetlen teljesen. Magyar szertartásos könyv sincs. Ez a parancsnok úr megengedte a csendes-olvasott román nyelvű misét és magyar prédikációt. S így nem teszik ki Viktort.

Istenem! a románok Budapestre akarták tenni, a magyarok Bukarestbe! Sze nem zsidó, hogy labdázzanak vele, lelkiismeretes, jó magyar-érezésű okosbelátású 36 éves illetve 59 éves pappal!

S a többi erdélyi gör. kath. pappal is miért olyan kegyetlenül?! Miért bújít az a Szászrégen vidéki ev. ref. 100%-os magyar?! kolléga úr katonaruhában, csatlósaival és miért verte meg saját kezűleg a gör. kath. papokat?! Jól van, ha retorzióképp kiteszik, de ne üssék, verjék rogyásig. S hozzá magát papnak valló ember, pribék ez, nem pap! Ezzel vajjon használunk a magyar eszmének, hogy a keresztény eszmét ne is említsük?!

Most immár várjuk a gyimesbükki gör. kath. egyházközségnek valamelyik püspökség alá való beosztását, és annak erélyes, törvényes, okos intézkedését. Minél gyorsabban, ellenesetben ezek a vitéz urak fenekes-tül felforgatnak mindent!

Engedelmet kérek, de ezek hallása, látása után és sült székely magyar róm. kath. pap azt kell mondjam, ezekért kár volt minket felszabadítani, szenvedtünk volna a túlmaradt testvéreinkkel ellenségeinktől, nem esett volna oly rosszul, mint saját fajunktól.

Azt a jellemtelenséget fel sem tételezhetjük, hogy a miniszteraink hirdessék a megbocsátást és bizalmasan adjon ki kínzást.

Félfüllel úgy hallom, hogy térítési mozgalmat indít a katonai hatóság, hogy mi az igaz belőle, nem tudom. De hogy a katonai közigazgatásból semmi okosat, alapos maradandót nem várhatunk, az bizonyos.

Ezeket tudom, mondom, s nevem aláírásával bizonyítom.

Krban méltatlan testvére:
György István
rk. plébános

U. i.: Csak azt jegyzem meg, hogy 188-ban születtem Gyergyóalfaluban, 1905. június 27. szentelt fel Majláth kegyelmes atyám, és 20 éve

múlt júl. 1. a gyimesbükki őrállásomnak Gergely Viktor paptestvérrel együtt a legnagyobb egyetértésben híveinkkel együtt.

*

D. a J. Kr!

F. évi október hó 27-én kelt ng. sorai végtelenül megleptek, mert én nem kértem fel arra senkit, hogy az ellenem elkövetett méltatlanságok miatt szót emeljen. Én a méltánytalanságokat és igazságtalanságokat mint a jó Istennek rendelését és irántam mutatott szeretetének jeleit töredelmes lélekkel viseltem mindig és viselni fogom a jövőben is, mert az én életem egy szakadatlan kálváriajárás volt. Hasonlítottam azon határkőhöz, amely az útszélen van, senkit sem bánt, de azért minden székérnek a tengelye megakad benne. B. e. Lucin balázsfalvi érsek Uram azzal vigasztalt, miszerint engem mindenki támad, mert ez annak a jele, hogy vagyok valaki és valami, egy jelentéktelen senkit vagy semmit nem támad senki; és az engem ért sok támadás bizonyossága annak, hogy személyemnek súlya van, mert egy senkivel nem érdemes harcolni, és nem is harcol senki.

A Székelyföldön, Szépvízen papi családból születtem, s alig hogy kikerültem az utca porába, „oláh”-nak tekintettek. B. e. apám elvitt Balázsfalvára az elemi iskola III-IV. osztályába, hogy sajátítsam el a liturgia nyelvét, és ott „székelynek” tituláltak; és visszatérve a csíksomlyói római kath. főgimnáziumba újra „oláh” lettem. Beiratkozva a balázsfalvi teológiára ismét „székely”-lyé vedlettem, hogy pappá szentelése után a székelyek előtt „oláh” legyek, és a románok „székely”-nek tartsanak. A dorogi püspökséghez való csatoltatásom után, az ottaniak inkább „oláh”-nak tartottak, míg régi egyházmegyém papjai „székely”-nek tekintettek. Balázsfalvához való visszacsatoltatásom után a román-ság „székely”-nek tartott, míg a magyarság román papnak titulált és most Erdélynek a hazatérése után ismét csak „oláh” pap lettem. Nem sok pap-társam járta meg ezen tekervényes utat.

A dorogi püspökség szervezése alkalmával az apostoli Adminisztrátor Úr egyházi és közigazgatási információk alapján kinevezett a csíki esperesi kerület esperesévé, amelyben a b. e. és atyai lelkületű Jaczkovics Mihály Vikárius Úr iktatott be. Ezen tényt soha nem tudta nekem megbocsátani a románság és 1918. óta 22 éven át nem volt olyan esztendő, amelyben ellenem valami feljelentést ne tettek volna, sokszor egyszerre

2–3 minisztériumba is; és közigazgatási hatóságok, ügyészség, hadbírótság, stb. állandóan foglalkozott az én jelentéktelen személyemmel. Ha egyebet nem tudtak kitalálni, prédikációimba magyaráztak bele elképzelt dolgokat, csak hogy megharcolhassanak (mint az utóbbi évben is két ízben történt). Hírlapi cikkekben támadtak: 1924-ben az „Universul” és 1937-ben a „Curentul”; 1935-ben a Dimineața és 1937-ben a „Curentul”-ban jelentek meg cikkek ellenem.

Ezen utóbbi cikkek hatása alatt, mivel megtagadtam vagy 70 gyermeknek a megkeresztelését, akiket a polgári anyakönyvvezető a törvények felrúgásával és a szülők kategórikus, ismételt tiltakozása dacára, önkényesen gör. kath. m-nak anyakönyvelt, habár úgy a polgári, mint az egyházi törvény szerint római kath.-ok voltak: a minisztérium követezte az érsek úrtól, hogy bocsásson el engem a papság kötelékéből, mint állam és nemzet-ellenest (mert betartottam a törvényeket). És mivel az Érsek Úr ezt nem tehetette, mert semmi bűnöm nem volt, a miniszter a kongruámat egyszerűen elvonta, és 1 1/2 évig egy fillért sem kaptam. Csak az Érsek Úrnak vagy 6-szori írásbeli és 4-szeri szóbeli közbenjárására folyósította újból a kongruámat, de az elmaradt 2300 pengő kongruám ott maradt örökre.

Az utóbbi hírlapi támadásoknak még következett volna a folytatása: a dorogi püspökséghez való csatolása az egyházközségemnek (amelyet korlátolt felfogással nekem tulajdonítottak); az esperesi kinevezésem, hogy a dorogi püspökség ellen való tiltakozáson nem vettem részt; hogy elgáncsoltam híveimnek írásbeli tiltakozását, stb, stb. Mind be voltak adva sorozatos cikkekben, amelyekkel egyszer s mindenkorra ki akartak végezni; és csak az Érsek Úrnak a személye akadályozta meg, hogy ne folytassák tovább ellenem az annyira alaptalan és igazságtalan végtelenül elfogult támadásokat; beszüntetve a kérésére a további cikkek közlését, amelyek az én felnőtt gyermekeimet majdnem a kétségbeesésbe kergették.

Ezelőtt 1 évvel a csíki esperesi kerületemet felosztották, és engem a gergyói kerülethez csatoltak.

N. b. levelében méltóztatik javasolni, hogy kérjem a dorogi püspökséghez való visszacsatolásomat. – Ezen ügyben különösen – mint kivétel nélkül a többiekben is – úgy fogok beszélni, mintha a fejem az epraktélion alá volna hajtva gyónásra.

Én személyemben a legszívesebben megtenném ezt, de egész lelkemből óhajtója és akarója vagyok ennek, de még sem tehetem meg, mint lelkipásztora összes híveimnek.

Az 1912. évben történt elcsatolását a községemnek – a Cămpeanu akkori esperesem által félrevezetett híveim – nekem tulajdonították, és még 1939-ben is többször vita tárgya volt ez az ő körükben. Több, mint 10 évig egy része a híveimnek gyónni sem jött el hozzám, és csak 1921-ben, amidőn népmissziót tartottam egy Rómában végzett és egy Budapesten végzett paptanárral, tudtam megtörni a jeget annyira, hogy kezdettek visszatérni az elhagyott útra. Most, 22 évi idegen uralom után könnyen el lehet képzelni, hogy milyen lehet az ő elgondolásuk. 1/4 része a híveimnek szívesen látná a visszacsatolást, vannak közömbösek is, de a többség nem óhajtja ezt, és én mint az összesnek a lelkipásztora – személyes óhajom ellenére csak lelkiismeretem szavára hallgathatva, csak semleges lehetek ez ügyben. Ha a visszacsatolás megtörténik, szívvel-lélekkel teszek eleget kötelességeimnek; de ezen álláspontomat – szerény véleményem szerint – minden lelkiismeretes papi embernek respektálnia kell, és gondolom egyetlen lelki ember sem találta, aki ezért engem igazságosan el tudna ítélni vagy megbélyegezni. Híveim fiatalabb nemzedéke között végtelenül sok van, aki még keresztet sem tud vetni magyarul, és ezekre is tekintettel kell lennem.

Végtelenül rossz benyomást és visszahatást szült híveim között a katonai parancsnoknak azon erőszakos és indokolatlan eljárása, a mellyel megtiltotta, hogy románul misézzem vagy prédikáljak.

1913-ban, amidőn b. e. Jaczkovics Mihály vikárius úr beiktatott a hivatalomba, mérlegelve az itteni helyzetet, és megértéssel és belátással kezelve az ügyet, meghagyta, hogy mindent végezzek románul, mint azelőtt, hogy a hívek lelki nyugalma és békéjét ne zavarjuk meg. Ezt az itteni viszonyok tekintetbe vételével be is tartottam, és mindig románul végeztem a szentmisét és a templomi prédikációt. 1913. novemberében egy pár hívem, aki a községnek oly részében lakik, ahol a római kath-ok többségben vannak, és így a társalgás nyelve a magyar volt közöttük, kifejezte azon óhaját, hogy a temetést végezzem magyarul, ha lehet. Erre 1913. november 18-án 274. sz. alatt azt a kérdést intéztem Debrecenbe a Püspök Úrhoz, hogy végezhetem-e magyarul? Amire 1913. november 23-iki keltezéssel azt a választ kaptam, hogy a „temetés, keresztesítés, esketés magyarul is végezhető, ha a fél kívánja”. És ezt azonnal megkezdtem, és minden erőszakos eljárás nélkül odajutottam, hogy 1918-ban a temetések több, mint a felét magyarul kívánták a híveim; így lassan és észrevétlenül haladva a kitűzött cél felé, de „ajtóstul berontani a házba nem lehet” és a mostani erőszakos eljárás 100-szor többet rontott, mint

használt az ügynek. Én a szentmise nyelvét megváltoztatni nem tudom, mert ahhoz nincs hatalmam, és ez nem is válnék híveim túlnyomó többségének; de az erőszakos eljárás miatt – mivel kiutasítással fenyegettek meg 22 éves kálváriám elismerése fejében – a szt. misét csak olvasva végzem, ami nálunk addig ismeretlen dolog volt, és a nők egy része a szt. mise alatt, letérdel és végig sírja az olvasott szt. misét, míg mások otthon sírják ki magukat.

Én nem tudom elképzelni, hogy az állami és nemzeti érdek követelje meg az ilyen kellemetlen érzések és benyomások kierőszakolását, amely végeredményben csak a vallási közömbösséghez és idővel a teljes vallásatlansághoz vezet.

Sajnos! ha így tart a gör. kath. vallásúakkal szemben tanúsított türelmetlenség, amikor a dorogi püspökséghez visszacsatolnak, már csak üres templomokat fognak visszacsatolni. Saját fülemmel halottam egy értekezleten, hogy a vármegyei katonai parancsnok úr felszólította a jelen lévő róm. kath. papságot, (csak egyedül én voltam gör. kath.), hogy ne respektáljanak semmi egyházi tiltó rendelkezést, és az összes gör. kath.okat vegyék át a latin rítusra, hogy majd amikor helyreáll a normális és törvényes állapot, befejezett tények elé legyen állítva a gör. kath. egyház. Mint gör. kath.-ok megbízhatatlanok, de ha rítusukat elhagyják, és törvényellenesen római kath.-ok lesznek, mindjárt államhű, megbízható, karakteres és rendes emberekké válnak. Roppant furcsa eljárás!

Az eredmény már mutatkozik. Szépvíz anyaegyházban az összes híveink elhagyták a görög rítust (a kántort kivéve), úgy szintén Pálfalva leány egyházban, ahol egyetlen egy hívünk sem maradt. Az erőszakos térítés vígan folyik, fenyegetések az országból való kiutasítással, stb. Már megkezdték a munkát az én parókiám filiáiban is, ahol többen megijedtek és jelentkeztek rítusuk elhagyására, biztatva és erőltetve lévén olyan róm. kath. pap megbízottai által, aki hadilábon áll a magasabb erkölcsi renddel; nem is szólva a „Codex I. C. 98. canonjának 2. és 3. pontjával, amelyekről nem akarnak tudomást szerezni.

Ha ennek a törvénytelen és erkölcstelen eljárásnak nem lehet véget vetni, az egész székelyföldi gör. kath. paróchiákból nem marad meg más, mint Vasláb, Gyimesbükk egy része, Szépvíznek három leányegyháza, (Kóstelek, Lóréz és Bükkloka egy része), ahol a lakosság románul beszél és román a ruházata is, valamint Kászonnak egy része is. A többi a legközelebbi idő alatt megsemmisülésre van ítélve. Életemben sok kicsiny lelkű és nagy szenvedélyű emberrel volt dolgom, de ilyeneket, mint ami-

lyenek most a felszínen vannak, el sem tudtam volna képzelni; és sajnos róm. kath. pap is van köztük, de nem az én községemből való, aki korrekt, jellemes székely ember.

Én a magyarság ellen nem tiltakozom, hogy ezért kellett 22 éven át szenvednem, és dacára annak, hogy román uralom alatt éltem és mindig hurcoltak, Csügés filiában, Hidegség és Agyagospatak tíz esetben kizárólag magyarul prédikáltam az egész román uralom alatt minden nyomás ellenére.

Most öregségem kezdetén a legnehezebb probléma elé állítatom az által, hogy híveim és közém egy mesterséges szakadékot akarnak beékelni, amely teljesen áthidalhatatlanná válik, – ha még tovább folyik a tűrhetetlen eljárás – amely elveszi minden munkakedvemet és erőmet.

Erőszakkal téríteni nem lehetett soha és az ilyen eljárás jóra nem vezethet és megbosszulja magát.

Lassú, fokozatos, megértő munka meghozza idővel a gyümölcsét, de az ilyen erőszakos csak ellenszenvet ébreszt, és elidegeníti teljesen a lelkeket azon eszmétől, amelynek eléréséért dolgozni akarunk és kell is.

Sajnos! Mindent le nem írhatok, és már eddig is túlságosan igénybe vettem nagybecsű türelmét, de mint lelki ember előtt ki kellett nyitnom a szívemet, hogy megkönnyebbüljek.

Fiam írta, hogy tőle információkat méltóztatott kérni, de mivel ő 1918-ban csak I-ső gimnazista volt, majd egy pár nap múlva az én bemondásom alapján felelni fog a feltett kérdésekre objektívan, sine ira et studio.

Emberileg érthető kell, hogy legyen, hogy nem óhajtjuk, hogy neveink szerepeljenek a nyilvánosság előtt (semmilyen formában), mert 3 felnőtt leányom a körülmények kényszerítő hatása alatt (férjhezmenés) Romániában van, ott van egy nővérem, és több sógorom és sógornőm, számtalan unokával; de ott vannak a családoknak legnagyobb és legengesztelhetetlenebb ellenségei is (a dorogi püspökség előtti esperesem: Campeanu családja), kik irányították ellenem a támadások egy részét; amely család, ha valamelyik lapban meglátná a neveinket, még vadabb támadásra indulna ellenünk odaát; ami ott lévő leányaink helyzetét teljesen lehetetlenné tenné és elviselhetlenné (1 tanárnő és 2 tanítónő), amit el kellene kerülni minden áron.

A küldött könyveket megkaptam, és árukat újév után kiegyenlíttem, most nem lévén olyan helyzetben, mivel a kongrua címen csak havi 50 pengőt akarnak a gör. kath. papoknak adni, míg a római kath-oknak kiadták azon összeget, amelyet a román uralom alatt élveztek.

Kegyes elnézését és bocsánatát kérve, hogy oly hosszan visszaéltem becses türelmével, kérem, hogy tárgyilagosan szemlélve az én rendkívüli helyzetemet, ne ítéljen el, mert lelkiismeretem azt mondja, hogy ezt nem érdemlem meg.

Ájtatos imáiba ajánlva magamat és zaklatott híveimet, vagyok Gyimesbükk, 1940. november 5-én.
legméltatlanabb oltártestvére:

Gergely Viktor
gör. kath. espereslelkész

*

D. a J. Kr!
Főtisztelendő Titkár Úr!

F. hó 11-én kelt nb. sorait véve hálás köszönetemet fejezem ki érettek. A rendkívüli és szakadatlan zaklatásoknak kitett helyzetünkben, végtelenül jól esik a bátorító szó, bárhonnan is jöjjön, de különösen a gör. kath. részről jövő együttérzés.

A nb. soraiban érintett dolgokra rövidesen reflektálni szeretnék, szoros összefüggés nélkül, de a tények reális felsorolásával.

Tudatában vagyok a mai nehézségeknek, amelyekkel jár minden átmenet, hisz már volt többször részem – Isten kegyelméből – ilyenekben, úgy egyházi, mint politikai téren.

Sajnos! Nagyságodnak a helyzetünk jobbrafordulására vonatkozó optimizmusát nem tudom osztani, mert ezt a tények nem engedik.

Tapasztaltam saját magamon és káromon a regátiak türelmetlenségét, de ez csak 1% volt annak, ami most Erdélyben folyik. Az ember el sem hinné, ha nem látná saját szemével. Egyik székely róm. kath. intelligens ember, akinek jó érzését és méltányos gondolkodás módját a megváltozott helyzet sem tudta elferdíteni, látva, hogy mi történik itt, azt kérdezte, hogy „európai, alkotmányos jogállamban élünk-e vagy valahol Kínában?” Ez nagyon jellemző, pedig ő nem is érzi saját magán a méltánytalanságokat. Nincs arról szó, hogy ki voltál? mi voltál? milyen magatartást tanúsítottál? mert a fékevesztett gyűlölet orgiáit ulti minden személyválogatás nélkül.

100%-os magyarnak nevezett református atyafi felmászik az út szélére állított kath. keresztre, ahol a „corpus” van ábrázolva, felhívja a hitestvéreket, hogy „imádjatok, én vagyok a Krisztus!”, azután a keresztet kivágva a Marosba dobják. Felmerül a jogos kérdés, hogy valjon Szt. István országában vagyunk-e, vagy valahol a Bolsevikiben.

Csík megye tisztán katolikus kat., és így a latinokkal van a baj, de az olyan mérvű, hogy azt elképzelni is lehetetlen. Itt már nincsen – egy-két kivétellel – sem jó érzés, sem ízlés, sem belátás, sem egyházi törvénytisztelet, mert a primitív szenvedélyek kerültek felül.

Minden községben dobszóval a községházához voltak rendelve a gör. kath-ok és ott ki lett adva, az ukáz, hogy aki nem hagyja el azonnal a valóságát, átteszik a határon.

Az egész Közép- és Al-Csíkban csak egyedül maradtam, mint gör. kath. pap és az összes átállási nyilatkozatokat hozzám küldik. (A román törvény szerint a vallás elhagyását csak a polgári anyakönyvvezetőnél kell bejelenteni, aki a lelkészt értesíti az esetről.) Naponkint 100-t is kapok ilyent. Ahol a hívek nem mennek el jelentkezni, a jegyző megy a házakhoz rendőri segédlettel, éretlen gyerkőc tanítócskákkal, hogy terrorizálják őket. Sőt egy szt. ferencrendi szerzetes is találtatott, aki csatlakozva az előbbiekhöz, két paróchiánk filiájában házról-házra járt, önkényűleg elfoglalta az újonnan épült paplakunkat, és két templomunkat, és azokban istentiszteletet is tartott és tart minden engedély nélkül. (Róm. kath. diplom nincs ott.) Ez ellen normális körülmények között nem is lehetne kifogást emelni, de, midőn prevakrikálás a célja, megengedhetetlen. Ezen két filiában több, mint 150 éve gör. kath. pap látta el mindig a kevés számú, odavándorolt róm. kath. hívót: mivel nagy távolságban, havasok között, életveszélyes, nyaktörő erdei utakon lehet csak odajutni, ahová a kényelmes plébániákhoz szokott, gazdag róm. kath. plebános urak, nem vették maguknak soha azt a fáradságot, hogy elmenjenek, most pedig önálló plébániát ígértek nekik, ha átállnak.

A gör. kath. híveimet (kettő románul még beszélni sem tud) kidobták még az útkaparói állásból is 11 évi szolgálat után, minden kárpótlás nélkül és a román éra alatt az összes útmesterek magyarok voltak itt.

Már majdnem ott állunk, ahol voltak a szentírásbeli bélpoklosok, hogy kiáltani kell a szembejövőkre: „vigyázat! óvakodjatok! mert gör. kath. közeledik!”

Bátyám, aki jelenleg Gyergyóvásárhelyen pap, szintén hajdúdorogi esperes volt. Egyik fia Székelyudvarhelyen hivatalnok és egy képviselő

előtte is kijelentette a kívánságát, hogy hagyja el vallását. Ehhez nem kell bővebb magyarázat, mert eléggé jellemzi a helyzetet.

„Consumatum est!” Az összes székelyföldi g. kath. paróchiák, amelyek Hajdúdoroghoz tartoztak, egyetlen egy hívő nélkül maradtak, kivéve Vaslábót és Gyimesbükköt, Szépvíz paróchiának 2 filiáját, ahol 3-4 család maradt és Kászonnak 5–6 családját, mert ott is már vagy 200-an engedtek a terrornak, és elhullottak. Ez utóbbiban kántorunk biztatta a híveinket, hogy ne hagyják el vallásukat. A csendőrségre hívták és 6 napi határidőt szabtak ki neki, hogy az alatt hagyja el a vallását. Nem tett eleget a felhívásnak. Erre újra idézték és 6 órai halasztást kapott, amely alatt ha el nem hagyja a vallását, átteszik a határon Romániába. Itt született, székely ember. Simon Péter a neve és át kellett állnia, hogy ne hurcolják tovább. A csendőrök házról-házra jártak, és úgy terrorizálták híveinket vallásuk elhagyására. Reveláció rám nézve, hogy amióta el lettünk szakítva Magyarországtól, ott a csendőröket a hittérítő, missziós munkára is kiképezték. Amíg a „sötétnek” nevezett Balkánon voltunk, el sem tudtuk volna képzelni, hogy ilyen dolgok is lehetségesek. Most pedig a „vallásszabadság klasszikus földjének” nevezett Erdélyben csodálkozva látjuk a szomorú valóságot.

Azt nem szabad mondani híveinknek, hogy ne hagyják el a vallásukat, mert akkor kiutasítják őket az országból. A 20. század Európájában vagyunk-e vagy hol? Az embernek megáll az esze ilyen tömeg őrület láttán.

Az én paróchiám is ki lett már kezdve a széleken és filiáiban, csak az én derék plebánusom utasította vissza az ilyen kényszeredetten átállók-nak az elfogadását, amiért állandó meghurcolásoknak van kitéve: „Szólj igazat, és betörök a fejed!”

Fiamnak paróchiájában egyetlen egy hívője sem maradt. Ez a helyzet általában az összes erdélyi vegyes községekben, kivétel nélkül.

Amint értesülve vagyok, Szatmáron már vagy 2000-en hagyták el a gör. kath. vallást és ebből 1500 kálvinista lett. Hasonló a helyzet a Maros mentén és Udvarhely megyében is, a szentistváni eszme nagyobb dicsőségére. A Mezőségen 400 görögkatolikus gyermeknek 6 református tanítója még a keresztségét is megtiltotta.

Sajnos! itt már nem szörványos esetekről és nem egyes kisebb hivatalnokok túlbuzgóságáról vagy túlkapásairól van szó, hanem egy rendszerről.

A kilátásba helyezett elégtételekről beszélni tehát naiv és hiú ábránd, mert a tiltakozások is teljesen meddőek.

Komoly értesülésem van arról, hogy jelentve lett ezen visszaélés a legmagasabb helyekre, ahol, azt a kitérő választ adták, hogy most nincs idő ilyen dolgokkal foglalkozni, ami átírva hétköznapi nyelvre azt jelenti, hogy ismerik ezeket és helyeslik.

Egyetlen gör. kath. sem maradt a székely földön, és annak a 4 papnak, akik a 3 esperesi kerületből itt maradtunk, nem sokára vándorbotot kell kezünkbe vennünk, mert nem marad egyetlen hívünk sem.

A normális viszonyok helyreállása után sem remélhető ezeknek a visszatérése, amint a tapasztalat mutatja.

1912-ben elállott Lázárfalva paróchiánk befolyásolt és félrevezetett lakossága. B. e. Jaczkovics Mihály vikárius úrral 1913-ban vizsgálatot tartottunk, és megállapítást nyert az eljárás törvénytelenége, mire az akkori budapesti kormány döntése az átállást semmisnek jelentette ki azzal, hogy az átállottak továbbra is gör. kath-oknak tekintendők.

Az átállottak és az ott lakó róm. kath-ok részére azonban Gyulafehérvár helyi plébániát szervezett (mert addig nem volt) és ma is mind róm. kath-ok, mert a 22 évi román uralom sem tudta visszahozni őket, habár többször helybeli papot is küldtek oda, de ilyen kényszert soha nem alkalmaztak, mint most velünk szemben.

Sajnos! így fog történni a most elállottakkal is, és így nyugodtan el lehet helyezni a keresztet az egykor Doroghoz tartozott paróchiák fejéhez a felirattal, hogy „fuerunt”.

Nevetséges és szégyenteljes volt az ortodoxia erőlködése, hogy minket megtérítsen, de a mostani helyzetet össze nem lehet hasonlítani azzal.

Az érsekség 700 paróchiája közül az enyém volt a legnépesebb (3800 lélek) és a legnagyobb területen fekvő (a széle a paróchiámnak tour-retour 56 km), de a 22 év alatt csak 2 férfi és 1 nő lett ortodox a híveim közül, akik vadházasságban élven, nálunk nem tudtak megesküdni. Most meg 100-ával kellett elhagyniok rítusukat.

A lelket, a lelkiismeretet nem lehet máról holnapra átformálni s a lelki kényszer meg fogja magát bosszulni a nép demoralizálásában, amely velejárója és következménye az ilyen erőszakos eljárásnak.

Békásban van 5 paróchia vagy 10 000 román g. kat. hívővel, akiknek a papját a hír szerint most mind kiutasították; és most a baptista szekta ünnepel és vígan terjeszkedik ott, erős fészke lévén Békásban, amely ellen roppant kevés eredménnyel harcolt az egyház, habár Rómában végzett missziós pap működött ott, több, mint 10 éven át. Most bő az aratásuk, ami alig hiszem, hogy állami érdek lenne.

A bécsi döntés után a híveim aggodalmasan kérdezték, hogy vajjon milyen elbánás lesz velük szemben? Több szentbeszédemben igyekeztem megnyugtatni az aggodalmaskodókat, hivatkozva a megszálló honvédség elindulásakor a legmagasabb felelős helyeken tett kijelentésekre, amelyek megnyugtatóak voltak, ezen tekintetben, és most szégyenkezve kell felelnem a híveimnek, akik elvesztették a bizalmukat a kijelentések komolyságában és sajnos nem alaptalanul.

De hiába keseregünk ezek fölött, mert csak akiknek hatalmában állna ezt a gyűlölet hullámot megállítani, vagy legalább mérsékelni, inkább élesztik azt az ország felmérhetetlen kárára, mert a szívekben elrejtett keserűség nem szolgálja a lelki megnyugvást, amelyre pedig szükség volna, a mai rendkívüli, nehéz helyzet közepette.

Nagyon jó lélekre vall, hogy családi viszonyaimról is érdeklődni kegyes volt.

Két leányom férjnél van (tanítók, tanítónők), egy tanárnő leány. Egyik vejem katolizált az esküvő előtt, de 10 éven át állandó zaklatásnak volt kitéve amiatt a regáti kollégák részéről. Volt esztendő, amikor 22-szer kellett lemennie Bukarestbe, hogy igazgatói állását megtarthassa, ami csak Caliani vezérigazgató (gör. kat. pap) sikerült. A másik ezért nem mert katolizálni, csak reverzális adott.

Hogy milyen volt a magatartásuk, jellemezze azon körülmény, hogy a bécsi döntés után elment hozzájuk a Főtiszt. László Ignác gyergyószentmiklósi róm. katolikus főesperes, volt főgimnáziumi hittanár, és kérte, hogy ne menjenek vissza a Regátba, mert ő felelősséget vállal, hogy nem esik bántódásuk. De amint a következmények mutatták, nagyon jó volt, hogy elmentek, mert úgymint kiutasították volna őket, amint megtörtént mindazokkal, akik a döntés szerinti jogukkal élve, itt akartak maradni.

Megtörtént, hogy a regáti férfiak elmentek és róm. katolikus székely feleségeik itt maradtak, mert nem akarták elhagyni öreg szüleiket, és ki lettek utasítva a nők is, férjeik után, még pedig egypár órai türelmi idővel. Ez lett volna a sorsa az én leányaimnak is, és így bár mint szülőnek végtelenül fáj az elszakadás, a körülményeket mérlegelve, azt kell mondanom, ez volt az egyedüli lehetséges és helyes megoldás. És ezeknek a körülményeknek a visszatérése ki van zárva az itteni körülmények miatt.

Tanárnő leányom szívesen jött volna haza és érdekében 3 helyre is adtam be kérelmet, hogy állást nyerhessen, de még válaszra sem méltattak. És így ő is kényszerült megtartani állását Brassóban, mert itthon nem kaphat mást és munka nélkül nem ülhet.

Tudom, csodálkozni fog Nagyságod ezeken a dolgokon, de ha fel-
említem, hogy ellenem is feljelentések történtek és itt maradt gyermekei-
met is állandóan zaklatják és jelentgetik – sötétben bujkáló aljas alakok –
meg fogja érteni ezen álláspontomat. Sőt, hogy brutális őszinteséggel
nyilatkozzam, vannak elkeseredett pillanataim, amidőn azon gondolko-
zom, hogy nem lett volna-e jobb, ha itt maradt gyermekeim is átmen-
jenek annak idején, ott lévő leányaim, tekintélyes rokonságom gondos-
kodva elhelyezésükről. Jogvégzett fiam a község házán jegyzőgyakorno-
koskodik, egy leányom itt tanítónő és állandóan jelentgetéseknek van
kitéve – felelőtlen és erkölcstelen elemek részéről –, amelyek elveszik az
ember minden kedvét.

Tudom, hogy a fiam által küldött helyzet jelentés nem fogja kielé-
gíteni a várakozását, de egyrészt az összes gör. kat. paróchiáink miatt
teljesen céltalan, tárgyitalan és haszontalannak látszik a mi irka-firkánk,
másrészről meg a lelkiállapotunk olyan, hogy az ember még egy pár gon-
dolatára sem képes koncentrálni. Sokszor alig vagyok képes arra, hogy
megtartsam a vasárnapi és ünnepi szt. beszédeimet.

Sírva jönnek a híveim panaszkodni, hogy kényszerítve vannak szer-
tartásuk elhagyására, és mi tehetetlenségünkben még vigasztalni sem
tudjuk őket. Az elfogult hatóságok azt várják tőlünk hogy még mi biz-
tassuk híveinket vallásuk elhagyására. Ez milyen észjárás? mert én fel-
fogni nem tudom.

Sokszor voltam életemben súlyos körülmények között, de ilyeneket
nem éreztem soha. A lelkigyötrődés és küzdelem túlságosan az idegekre
megy, amit nem lehet sokáig kibírni.

A türelmetlen regátiak támadtak, meghurcoltak állandóan, de csak
személyemben, míg a híveimnek békét hagytak, de most azok sincsenek
megkímélve, állandó zaklatásoknak lévén kitéve. Addig amíg egy sem
marad közülök.

A változás után reméltem, hogy kevés hátralevő napjaimat lelkinyu-
galomban fogom tölteni, de keservesen csalódtam.

Bükkloka vagy Tatárbükk (Fágetel) nem Gyimesbükknek, hanem
Szépvíznek (Frumoaşa) a filiája.

Szívesen elnézését kérem, hogy ismét ilyen hosszasan vettem igény-
be nb. türelmét; még sokkal többet is mondhatnék, de ezekből is elég
világos képet lehet alkotni az itteni helyzetről és a volt dorogi paróchiák-
ról, amelyekért fáradni már teljesen fölösleges, mert nincsenek.

Ájtatos imáiba ajánlva gyötrődő lelkiütemet és zaklatott híveimet
vagyok

Gyimesbükk, 1940. nov. hó 22-én

Gergely Viktor
gör. kat. esp. lelkész

*

D. a J. Kr.!

Nagyságos és Főtisztelendő Uram!

Két leveléből irányomban kisugárzó jóindulata bátorít fel arra, hogy
fölkeressem újból a jelen soraimmal.

Van egy Sándor nevű fiam, aki Kolozsváron a mezőgazdasági aka-
démia III. éves hallgató, miután katonai behívások miatt elvesztett tel-
jes két évet.

Gör. kath. vallása miatt helyzete Kolozsváron lehetetlenné és elvisel-
hetetlenné vált.

Legutóbbi leveléből szó szerint közlöm a következő idézeteket:

„Amidőn beiratkozásra jelentkeztem, és az igazgató látta, hogy gör.
kath. vagyok, kijelentette, hogy ha úgy akarom, hogy jól végezzek és
valamikor állást is kapjak, akkor térjek át a róm. kath. vallásra. Azt mon-
dotta, hogy ha nem térek át, megtörténhetik, hogy nem is fogom tudni
elvégezni a fakultást, és ha elvégzem, állást nem fogok kapni soha.

Azután az összes tanárim, amidőn látták indexemet és azt, hogy gör.
kath. vagyok, figyelmeztettek, hogy hagyjam el a vallásomat, ha úgy aka-
rom, hogy jó legyen dolgom és végezni tudjak. Két gör. kath. kollégám
átállott és most csak egyedül vagyok. A múlt héten az igazgató felhíva-
tott az irodájába, és azt kérdezte, mikor akarok átállani a róm. kath. val-
lásra? Megmondtam, hogy nem fogok átállani, amire azt felelte, hogy ha
végezni akarok, álljak át. A megelőző félévben volt egy orthodox taná-
rom, aki ma róm. kath. és ez a legelfogultabb velem szemben. Olyan
róm. kath. kolégáim, akik az elmúlt években 1500 Lei havi ösztöndíjat
élveztek az államtól, a legjobban panaszoznak az elszenvedett elnyomást.
Az összes tanárok az órák alatt azt kérdezik tőlem, hogy mikor szándék-
szom átállni a róm. kath. egyházhoz? Sőt a múlt héten egyik tanárom
behívta három kollégámat, és megbízta őket, hogy vegyenek rá vallásom
elhagyására. Megmondta nekik, közöljék velem, hogy ha nem hagyom
el vallásomat, hiába tanulok, mert a vizsgán mind elbuktatnak. Kijelen-

tettem nekik, közöljék megbízójukkal, hogy inkább itt hagyom az akadémiát, de vallásomat nem hagyom el. Napok telnek el anélkül, hogy a kollégáim egy szót is szóljanak hozzám; kerülnek, mintha bélpoklos volnék. Helyzetem teljesen lehetetlenné vált.”

Nem folytatom tovább, mert az eddigiek is eléggé épületes képet mutatnak. Úgy látszik, már nem a tanítás a fő, hanem a hittérítés, és az elfogult gyűlölet hirdetése, és beplántálása az ifjú szívekbe.

Hallomásom szerint Debrecenben is van mezőgazdasági akadémia, ahol, gondolom, lennie kell több gör. kath. hallgatónak is.

Minthogy egyáltalán nem vagyok ismerős senkivel ott, mert az 1916. évi menekülésben voltam benne párszor, alázattal kérem nagyságodat, kegyeskedjék ottani ismerős körei által megtudni, hogy van-e ott akadémia? s ha van, karácsonykor átmehet-e a fiam a kolozsvári akadémiáról oda? milyen föltételei vannak? bentlakás? tandíj? stb. stb. és ami a fő: vannak-e gör. kath. hallgatók is?

Ha nem volna az az elfogult atmoszféra, ami Kolozsváron uralkodik, megpróbálnám, hogy a fiam ott folytassa tanulmányait, mert ellenkező esetben félbe kellett szakítania, vagy ki kellene vándorolnia, amit ő nem óhajt, én még kevésbé.

Sajnos e türelmetlenség alig leküzdhető nehézség elé kezdett állítani.

Dec. 5-én 300 erőszakos vallásváltoztatási jegyzőkönyvet hoztak hozzám.

A mai napon Rakottyás telepen elszigetelve lakó, 60 tisztán gör. kath. lakos lett – egy Mihálykó János (augusztusban még „Mihalca” volt) nevű gkath-ból hirtelen róm. kath.-sá vedlett állami tanító és az ott állomásozó katonák zászlósa által kiutasítás kilátásba helyezésével kényszerítette, hogy hagyja el azonnal vallását.

Ezekhez már nem kell kommentár, csak lelkierő, ami már fogytán kezd lenni.

Ájtatos imáiba ajánlva keserűséggel teli lelkemet és zaklatott híveimet, akiket már téli éjszakán – minden ok nélkül – dobnak át a határon. (10 gyermekes családot), 30 km-es erdők és lakatlan területeken, vagyon Gyimesbükk, 1940. december hó 7-én

Gergely Viktor, gör. kath. lelkész
N. B. Érthető idegességem miatt rossz az írásom

†!
Nagyságos és Főtisztelendő Uram!

Egyszerre vettem f. hó 10-én kelt lapját és 13-án kelt felvilágosító sorait. Fogadja mindkettőért leghálásabb köszönetemet.

Az isteni gondviselés majd meg fogja mutatni, hogy merre irányuljon majd a fiamnak a sorsa.

Az Érsek Úr nevezett ki vikáriust, aki Marosvásárhelyen lakik, és ott, mint kerületi esperes működött eddig. Főgimnáziumi pap-tanár volt eddig Balázsfalván, de gyenge szervezete nem bírta az iskolát és paróchiát kért Gáltón (Alsó-Fehér megye), ahol működött egy néhány éven át, és talán 2–3 évvel lett kinevezve Marosvásárhelyre esperesnek.

A neve Pop József, született 1896-ban.

A székelyudvarhelyi Suciu Péter fiatal pap, csiki származású, gyerogyó-vaslábi fiú. Nőtlen pap, és végtelenül vallásos, buzgó, istenfélő ember. A vallásban túlzásról nem lehet beszélni, de nála talán ez a kifejezés is helyén van. Udvarhely megyében Méréfalván volt paróchiája, de inkább Homoród-Szentmártonon és vidékén az unitáriusok között tartózkodott, és nem tudom, hogyan és mikor jutott Udvarhelyre, az ottani esperes eltávozása után. Valószínűleg vagy az Érsek Úr, vagy a helyettese intézkedése tette oda. 1934-ben vette fel az egyházi rendeket; magyarul jól tud, de az idegen imperium neveltje.

A rítus-változtatások ma is vígan folynak Csíkban, napi 50–60 értesítés jön a címemre, de már kezdettem beletörődni a megváltoztathatatlanba.

Fogadja leghálásabb köszönetemet meg nem érdemelt nb. jóindulataért.

Gyimesbükk, 1940. december hó 17-én.

Gergely Viktor
gör. kath. esp. lelkész

*Gergely György kézdiszentkereszti gör. kat. lelkész
1940. XI. 13-án kelt leveléből*

A román rezsim alatt a híveink hitélete nem esett, mert a papság létszámának emelkedése arányában az is emelkedett. A testvéregyházak közötti viszony – néhány lényegtelen eset kivételével –, a régi volt; teljes békeességben éltek egymás mellett annál is inkább, mert híveink nagy része nem vallotta magát románának.

A „nemzeti egyház jellege” anyagi előnyökkel járt, amennyiben a papi birtokot kiegészítették 32 holdra és a templomnak is juttattak 5 hold birtokot mindenütt, ahol csak állami tartalék-birtok volt. Ezen kívül némely helyen jelentős segélyeket adtak templomépítésre és a papokat is segítették, azonban az ortodoxiának a türelmetlensége miatt az utóbbi időben ezek megszűntek és papjainknak sok kellemtelensége volt. Kezdetben szépen viselkedtek velünk, azonban az utóbbi időben csak elvben ismerték el az egyenlőséget, de a valóságban nem. Pl. nemzeti ünnepeken ők voltak előnyben. Még Balázsfalván is az ort. kápolnába mentek a hatóságok, és az érseki templomban csak képviseltették magukat. Az iskolások is valláskülönbség nélkül az ort. [templomba] kellett menjenek. Ugyanez volt a helyzet, fogadalomtételnél, zászlószentelésnél és iskolaszenteléseknél is. Ott is, ahol életerős paróchiáink vannak (2–3000 lélekkel) és ahol nincsenek ort. paróchia és hívek, még ott is ők végezték az ünnepi ténykedés. Átlag az volt az elvük az állami vezetőknek, hogy ott, ahol érdekeink nem kereszteződnek, ott minket is segítettek, ha a papunk befolyásos politikus pártfogására tudott szert tenni. Különösen itt Háromszéken többször próbálkoztak, hogy papjainkat áttérítsék híveinkkel együtt, különféle ígéretekkel, és aki szembe mert szállni velük, azt teljesen mellőzték és nehézségeket okoztak nekik. A „nemzeti jelleg” a román rezsim alatt nem járt hátrányokkal, azonban most több esetben halottam, hogy híveinknek egy része azzal indokolja a rítusváltoztatást, hogy nem akarja továbbra is kitenni magát arra, hogy románként tekintse. Az új magyar rezsimmel szemben a legjobb reményeink lennének, azonban a jószántú rítusváltoztatási több helyen dobszóval hívták a híveket a község házához, hogy áttérjenek és így olyan kilátások előtt állunk, hogy mielőtt visszakerülnénk a hajdúdorogi püspökséghez, Háromszéken, Udvarhelyen és Csík egyes parókiáiban nem lesznek híveink.

A Székelyföld gör. kat. parókiáinak a helyzetképe a következő lenne:

A hosszabb ideig itt tartózkodó papok, Háromszéken a következők voltak: Nagyborosnyón Áron Gyula (3 évig), aki elment a bécsi döntés után; Gelencén Botei János (a román uralom kezdetén elhalálozott Bokor András után), aki 1933-ban elment Torda környékére. Utána Calugar Flavin volt, akit a b. d. [bécsi döntés] előtt áthelyeztek, Brassó második (új) parókiájába, ahol előzőleg lakott. Lemhányben 1931-ben egy pár hónapig volt egy Gherman János nevű tanítóból lett pap, akit a hívek nem szerettek a románosító rendszeréért és így el kellett menjen. Lisznyón Radu Miron volt, aki a b. d. után elment. Szentkereszten 1927–31-ig Arie an Jenő volt (aki innen Ditróba ment és onnan 1 és fél évvel ezelőtt gyergyószentmiklósi alesperes lett, és a b. d. után távozott. 1933. nov. 25-től én vagyok itt. Szentgyörgyön (új parókia) Pastrav Gyula volt, aki a döntés után távozott. Torján Francu Sándor (volt járásbíró) 1931–33-ig volt, azonban Kézdivásárhelyen, majd Szentkereszten lakott, ahol meg is halt. Utána Szakács Márton volt fél évig, és 1936-tól a honvédség bevonulása utánig Borda Sándor, aki az átmeneti idő alatti kellemetlenségek következtében szept. 18. körül elment. Szárazajtán Brér György volt, aki 1936. körül Gyergyóalfaluba ment. Utána Sütő János volt kb. 1 évig, majd ez év egy pár hónapjában egy újonnan fölszentelt pap volt, aki Gyulaféheváron végezte a teológiát és negyed éven át bebizonyította, hogy édesapja gör. kat. volt, és így átjött Balázsfalvára. A bevonulás előtt eltávozott, mivel felesége regáti tanítónő volt. Baróton a legelső Stoian nevű elcsapott jegyzőből lett pap volt, aki rövidesen ortodox lett, és megszerezte az ottani ort. parókiát. Utána alnariu János volt kb. két és fél évig, és most, egy év óta Serbban nevezetű gyergyói fiú, aki a honvédek megérkezése után Szászrégenbe költözött.

Csíkban: Csíkszentgyörgyön Sándor János 1938-ban ment nyugdíjba, és utána egy román kat.-ból lett ortodox, majd gör. kath. pap egy hónapi ténykedés úgy a gör. kath., mint a római kath. hívek egy részét áttértette ortodoxnak, és a templomot erőszakkal, a vármegyei vezetők segítségével elvette. Majd visszaperelték és botrányos élete miatt el kellett hagynia az újonnan létesített ortodox parókiáját és nemsokára rá meghalt. Nevére nem emlékezem. Utána egy évig Huszár Román fiatal nőtlen pap volt, akit október elején áttettek a határon a katonai hatóságok. Csíkszépvízen 1924-ig boldogult nagyapám, Gergely György volt. 1924-ben és 1925. elején Pop Viktor volt, aki Szamosújvár környékére

ment. 1929-től Costes Avisalon volt 1940. év első feléig, aki Vaslábra ment át (és akit a hirtelen eltávozott gyergyószentmiklósi esperes saját hatalmából megbízott az esperesi teendők ideiglenes végzésével). Gyimesbükkön édesapám volt 1904. óta. Kászonyimpérben kb. 1922–23-ig Boér Artur volt a háromszéki esperesi kerület főesperese, tb. kanonok. Utána Gergely János nagybátyám (volt udvarhelyi főesperes) 2 évet és azután Gyergyóvásárhelyre ment át. 1926. óta Boldor János volt, akit október elsején áttettek a határon. Gyergyóalfaluban Bájás Gyula volt kb. 1936-ban beállt haláláig, és után Boér György. Lázárfalván (ahol 1912-ben a híveink róm. kath. lettek) egymásután vagy három kétes-múltú (kettő közülök ort. végzettségű, áttért) pap volt, akik hamarosan továbbállottak, miután kompromittálták magukat. Hosszabb ideig Borgovan Mihály nőtlen pap volt. Csíkszeredában a román impérium kezdetétől Vlád Izidor volt, akit októberben csíkszentkirályi térítései miatt kiutasítottak az országból. Szentdomonkoson Solnay János van még a régi időkből. Ditróban (új parókia) Arie án (aki a róm. kath. [pap-pal] nagyon rossz viszonyban volt). 1928. vagy 1939. elején Sz.miklósrá került, amint már említettem.

Udvarhelymegyében: Abásfalván Todorán György volt. Bözödújfaluban Candit Lic, majd Todorán János. Alsóboldogasszonyfalván rövid ideig Ploscariu János volt. Homoródkarácsonyfalván Lupu Vazul volt. Szentersébeten Salantiu (Szalánci) Jusztin, majd Rusu Simon voltak. Románzászkodon Boér Sándor volt. Udvarhelyen kb. 1922-ig Gergely János volt, majd László Gyula és végül Iván György kerületi esperesek. Az udvarhelyi főesperes az egész kerülete papságával jónak látta eltávozni a magyar honvédség bevonulása előtt. El lehet mondani, hogy a Székelyföld részére nehezen lehetett papot kapni, mivel kevés volt a magyarul jól tudó papság a fiatalabb korosztályok között. A legtöbb helyre ortodoxokból lett, vagy rovottmúltú egyéneket küldöttek, akik nagyon sok esetben többet ártottak, mint használhattak volna. A Székelyföldön hosszabb ideig papszkodva úgy tűnt fel, mintha büntetés lett volna.

A politikában és közéletben a nagy többség intenzíven részt vett, különösen a vándorpapság. Csíkbán pl. az apám és Solnay kivételével mind exponálták magukat a politikában. (Talán Boér György sem.) A befolyásuk a hívekre nőtt és a hatóságok előtt az uralmon lévő párt tagjai tudtak érvényesülni. A regáti tanítók segítségével az ortodoxia mindent megpróbált, hogy híveinket megszerezze. 1937–38. körül minden székelyföldi faluban létesítettek egy-egy ortodox paptanítói állást,

aki az igazgató is lett volna, azonban a közoktatási miniszter közbenjárására nem töltötték be őket, mivel tanítóknak ugyanis túltermelés volt.³²

A papokat inkább a főispánok akarták megkörnyékezní, nagy anyagi előnyöket biztosítva. Pl. mikor idejöttem 1933-ban, miniszteri rendeletre a főispánok minden község költségvetésében egy bizonyos összeget beírtak a román papok részére, mint segélyt, tekintettel a hívek számának kicsiségére. Ezen összegeket tetszésük szerint osztották szét a román egyházak papjai között. Két évben én is részesültem ilyen segélyben, azonban, amikor a főispán odahívott és tudomásomra hozta, hogy elsősorban legyenek román és csak azután katolikus, szemrehányást tevén, hogy egyetlen hívet sem szereztem a római katolikusok közül, és megmondottam, hogy nem tehetek eleget a kérésének a kánonokra hivatkozva – szó nélkül elbocsájtott, de többet nem kaptam tőlük egy banit sem, se az egyháznak, se nekem.

A Székelyföldön az orthodoxia nagyon próbált terjeszkedni. Parókiákat létesítettek Csíkbán: Tusnád, Csíkszereda, Mádéfalva, Gyimesbükk, Szépvíz, Gyszentmiklós, Fitró, Tölgyes és Békáson s ezeken kívül 5 volt tervbevéve. Háromszéken: Barót, Nagyborosnyó, Csrnáton, Oszdola, és még több, a megye alsó részein, melyeket nem ismerek pontosan. (Most két éve munkatervbe lett véve majdnem minden második község részére egy-egy ortodox kápolna építése.) Belsőszőlött híveik nem voltak, csak hivatalnokok és néhány vadházas, akiket minden akadály ellenére megeskettek. Annyira jutottunk volt, hogy nem is lehetett kisebb hivatalokba (írodaszolga, erdőpásztor) jutni, ha nem tértek át az ort. vallásra, úgy a gör. kath, mint más felekezetűek. A régieket elbocsájtással fenyegették, ha nem tértek át. A nagy pompával épített templomok most nem üzemelnek.

A gör. kat. és ort. egyházak viszonya átlag nagyon rossz volt (kutya-macska-barátság!) A latin egyházzal 3–4 esetben nagyon jó volt a barátság, a többiekben közömbös, hideg, bizalmatlan és ellenséges.

Egyházaink legtöbb helyen kaptak földet, azonban az orthodoxia itt is előnyben volt. Csak használatra adták, a tulajdonjog az államé volt, és nem is kellett fizetni a földért.

Sok új és szép templom épült, azonban sajnos, a legtöbbnek nincs híve. Új parókiák: Csíkszereda, Marosfő, Kistelek, Kőstelek, Szenttamás,

³² A látszattal szemben nem arról van szó, hogy túl sok tanítót képeztek, hanem arról, hogy a nagyszámú, Székelyföldre helyezett állami tanítóra aránylag kevés diák jutott, továbbá „státusz” híján megfelelő megélhetésük sem volt biztosítva.

Szentkirály és Ditró (Csíkbán), Sepsiszentgyörgy és Barót Háromszéken. Az udvarhelyiek közül Homoródkarácsonyfalva és Márafalva. Még néhány létesült az utóbbi időkben is, de nem kaptak papot és nem is tudom őket névleg. Kultúrházak nem épültek. A papság anyagi helyzete, a képét kivéve, hasonló volt a római katolikusokéhoz. Az új parókiák közül csak Az új parókiák közül csak esetleg Marosfő (Csík) lesz életképes.

Gör. kath. iskoláink nem voltak, csak államiak.

Az egyházainkat, egyes helyeken, ahol a papnak megvoltak a politikai pártfogói, és ő is aktív részt vett a politikában, jelentős összegekkel támogatta az állam (pl. Csíkbán Vlád szeredai plébánost a Csíki Magánjavak erdőiből több parókia részére egyenként 2–3 milliós vágterületet szerzett.)

Ami az 1912-es, hajdúdorogi püspökséghez való csatolást illeti, a magyar anyanyelvű hívek örvendettek, a románoknak pedig nem tetszett. Úgyszintén a naptárváltozással is. (Az utóbbiak a vaslábiak és Szépvíz három leányegyháza és Gyimes egy része.)

Az 1918-as forradalom az egyházat nem érintette. A gyulafehérvári gyűlésen Csíkmegyéből csak egy ügyvéd jelent meg. A másik két megyéből sem voltak papok, tanítók és hívek. Az 1918-as államváltozás és később a Balázsfalvához való csatolás a románoknak kedvére volt, a magyaroknak nem volt kedvükre.

A régi magyar impérium alatt és úgyszintén a megszállás ideje alatt is, az említett három parókia kivételével, ahol a családokban a társalgás nyelve a magyar volt. Csíkbán a négy felekezeti iskolában magyar volt a tanítás nyelve. Vasláb, Gyimesbükk és Szépvíz leányegyházainak templomaiban román volt a prédikáció nyelve, a többiben pedig magyar. Az 1916. évi román betörés után a liturgikus nyelv a magyar lett, kivéve az említett 3 egyházközségeket, ahol megmaradt a román. A magyarajkú parókiákon a reggeli és esti zsolozsmát nem végezték egyik nyelven sem. Csak kizárólag a szentmisét végezték magyarul, a temetést és esketéseket – ez utóbbiakat egyes helyeken még Hajdúdorog előtt is.

A román impérium alatt megszűnt a templomainkban a magyar nyelv használata, kivéve a szentlecke és evangélium olvasását, és a prédikációt. A mai helyzetről sokat nem írhatok, mert papjaink nagy részét kiutasították. Különben a katonai parancsnokság Csíkbán elrendelte a magyar misézést. Itt erre föl én is bevezettem, habár nem kaptam engedélyt erre a fölöttes hatóságoktól.

A híveink egy jelentős része román eredetűnek tartja magát, még azok is, akik nem tudnak románul, azonban mindnyájan (a három

parókia kivételével) várják a visszacsatolást³³ és szeretik a magyar liturgikus nyelvet. Vannak olyanok is, akik székelyeknek tartják magukat.

Telepítések nem történtek.

A hívek száma természetes szaporodás útján növekedett. Erőszakos térítések csak szórványosan történtek hivatalnokok és állami alkalmazottak között, természetes, az ortodoxia javára. Önkéntes áttérések nem történt. A visszahatás a magyar rezsim helyreállítása óta folyamatban van, felelőtlen elemek megfélemlítése következtében tömegesen hagyják el vallásukat a híveink, részben róm. kath, részben reformátusok lesznek.

A román állam által elrendelt naptáregyesítést a magyarok jól fogadták, míg a románok elmagyarosításnak magyarázták. Az erdélyi gör. kat. egykét év alatt belenyugodtak, az ort. azonban kevésbé, különösen a Regátban, hol még most is vannak olyanok, kik a régi naptár szerint ünnepelnek.

A román impérium alatt gör. katolikusok szerve az AGRU (Asociațiunea Guvernala a Romanilor Uniți) volt, de a Székelyföldön nem működött.³⁴ A schizmatikus törekvések ellen a papok tartották a harcot.

Az Unirea cikkeit nem ismerjük, de hogy sok meg nem engedett dolog történt a Székelyföldön, azt tapasztalatból tudjuk. Ne tessék rossz néven venni, hogy néhány esetet megemlítek.

Szászrégeken felül a gör. kath. falvakban és határaikban a ref. hívek a kereszteteket kivágták. Régen mellett egy ref. pap tiszti ruhába öltözve végigjárta a papjainkat, egy részüket megverette, sőt ő is tetteleg bántalmazta őket. Egyik gör. kath. községben 400 gör. kath. iskolás növendéknek 6 ref. tanítója van, akik megtiltották a keresztvetést. Vasúti pályamunkásoknak sem igen akarnak gör. kath-okat felvenni. Ez a türelmetlenség a gyengéket vallásuk elhagyására készíti, az erősebbeket pedig ellenséges érzületre változtatja, ami nem államérdék. Sajnos, szinte lehetetlen esetek történtek, amint kijelentette a Csíkból behívott képviselők legmarkánsabb alakja, a gyimesbükki róm. kath. lelkész és édesapám előtt: „Mint magyar ember, szégyenlem megmondani, hogy mit követek el Marosvásárhely környékén a román papsággal.”

Meg vagyok győződve, hogy a civil közigazgatás beálltával minden a régi kerékvágásba fog zökkenni, és az elkövetett hibák orvosolva lesznek, mert ha tovább tartana ez az egyoldalú eljárás, a parókiáink kb. négy kivételével (3 vármegyében) teljesen hívek nélkül maradnak.

³³ Ti. a hajdúdorogi püspökséghez.

³⁴ Nagyvonalakban a magyarországi Actio Catholicának felelt meg.

L. J. Cr!

Nagyságos és Főtisztelendő Uram!

Méltóztassék megengedni, hogy további információ szempontjából a csfíkmegyei vallási csendéletből még egy pár adattal szolgálhassak.

A múlt év október havában hatalmi túltengésben szenvedő, egészen más természetű hivatásukról megfélemedezett egyének (akik azt hitték, hogy a kat. egyház egy kaszárnya, amelyben bárki is kiélheti szadista hajlamait minden felelősség nélkül), belevegyültek vallási kérdésekbe és meg nem engedett eszközökkel hittérítési munkát kezdettek, amelyet hatósági közegek, felelőtlen elemek, éretlen gyerkőc tanítócskák és közeli múltjukat mindenáron feledtetni óhajtó egyének hajszoltak és hajszolnak a végletekig.

Azt hiszem, hogy megelőző leveleimben közöltem, hogy minden községben dobszóval a község házához rendelték a gör. kat. vallású lakókat és ott ki lett adva nekik a szigorú rendelet, hogy vallásukat azonnal hagyják el, mert különben azonnal ki lesznek utasítva az országból. Kászonban a csendőrség a gör. kat. kántornak 6 napi időt tűzött ki vallásának elhagyására és minthogy nem engedelmeskedett, az őrsre lett hivatva, ahol tudtára adták, hogyha 6 óra alatt nem jelentkezik vallásának elhagyására, azonnal ki lesz toloncolva. Így tehát „önként” jelentkezett. Ilyenformán az összes hívek jelentkeztek kivétel nélkül. De még ezzel sem lett befejezve ezen dicső munka, mert újra a község házához rendeltettek dobszóval a volt gör. kat-ok, ahol egy nyilatkozatot kellett aláírniok, hogy „önként és erőltetés nélkül” hagyták el a vallásukat, és ugyanakkor egy másik kész kérést nyomtak a markukba, amelyet el kellett vinni a róm. kat. plebánoshoz, amelyben kéri, hogy a pápai Szentszék engedje meg a szertartás változtatásukat. Ezen kérés mellé vétívet is adtak, amelyet ellenőrzés végett vissza kellett vinni az előljáróság-nak, az illetékes plebános aláírásával ellátva.

A kászoniak annak dacára, hogy „önként” és „erőltetés nélkül” hagyták el a szertartásukat, minden második vasárnap fuvart küldtek utánam Háromszékre (27 km), hogy átjöve oda, nekik istentiszteletet tartsak.

Most vízkereszt alkalmával is fuvart küldtek utánam, hogy az Erdélyben szokásos házról-házra való házszentelést elvégezzem náluk. Meg is jelentem, de alighogy meglátogattam egy néhány házat, megjelent a csendőrség és a községi bíró, és betiltották a házszentelést azzal az indoklással, hogy itt nincsenek gör. kat-ok. És ez a XX. század

Európájának alkotmányos jogállamában, a vallásszabadság klasszikus földjének nevezett Erdélyben történik. A gör. kat. lakosság elkeseredése leírhatatlan s amidőn minden munkaalkalom és kereseti lehetőség nélkül kimondhatatlan nélkülözéseknek vannak kitéve, a lelki nyugalmunknak ilyenén megzavarása megbocsáthatatlan bűnnek tekintendő az ország magasabb érdekeinek szempontjából.

Meggondolatlan rk. papok már templomainkat is kezdték elfoglalni minden engedély nélkül. Az ilyen eljárások csak vallási közömbösséghez és végül a teljes vallástalansághoz fognak vezetni, amit bizonyít az a tény is, hogy a szertartásuk elhagyására kényszerített egyének közül – pusz-tán dacból, a tisztán kat. Csík megyében – a református és baptista felekezetekre is jelentkeztek többen.

Kötelességemnek tartottam ezeket a dolgokat tájékoztatás szempont-jából nagybecsű tudomására hozni.

Fogadja mindenkori nagyrabecsülésem illő kifejezését.

Kézdiszentkereszt, 1941. január 15.

Legalázatosabb szolgálja:
Gergely György

Nb. Remélhetőleg közelebbről el fogom hagyni Háromszéket és román vidékre fogok átköltözni, mert itt összes híveinknek erőszakos elvétele után egzisztenciám lehetetlenné vált.

A dokumentumok forrása: Hajdúdorogi Görög Katolikus Püspökség Levéltára – Nyíregyháza – Püspöki általános iratok – 485/1942.

SZEMLE

VARGA BÁLINT

Polgárosodás, magyarrá válás és nacionalizmus Temesváron

Borsi-Kálmán Béla: *Öt nemzedék, és ami előtte következik...*
A temesvári levente-pőr 1919–1920.

Budapest, Noran Kiadó, 2006.

I zgalmas történeti krimit és mély társadalmi analízist kap az olvasó, aki Borsi-Kálmán Béla legújabb könyvét veszi kezébe. A könyv egy elfelejtett, de a maga korában nagy port felverő eseménnyel, a temesvári levente-perrel kezdődik. A magyar állam összeomlását követően zavaros idő következtek Temesváron. A várost először szerb, majd román csapatok szállták meg. Senki sem tudhatta, hogy a béke bekövetkeztével melyik országhoz fog Temesvár kerülni. Elméletileg még a legyőzött Magyarországhoz való visszakerülés sem volt kizárva. Ebben a zűrzavaros helyzetben temesvári magyar gimnazisták, munkások, katonák összeesküvést terveztek, hogy az általuk várt magyar katonai támadás esetén fegyveres segítséget adjanak a magyar hadseregnek a megszálló román csapatok és közigazgatás elleni támadással. Az összeesküvés szálai egészen Budapestig, sőt magáig Horthy Miklósig is elértek. Az összeesküvők azonban lebuktak, román bíróság elé kerültek, és súlyos börtönbüntetést kaptak, de szerencséjükre fogolycseré révén sikerült Magyarországra jutniuk.

Sajnos a krimi minden részletét nem tudjuk meg, mert magának a levele-pernek az anyagai nincsenek meg, ill. a titkosszolgálati szálak miatt számos információról nincs írott forrásunk. Borsi-Kálmán Béla igen nehéz feladatot oldott meg tehát: olyan mozaikképet sikerült többé-kevésbé kiraknia, ahol a mozaikkockák jó része hiányzott. A kép azonban helyenként feltűnően hiányos: a per végeredményét nem tudjuk meg, és a per szereplőinek sorsát is csak hellyel-közzel rekonstruálta a szerző.

Azonban nem a hallatlanul izgalmas kém-történet a könyv lényege. A szerző ugyanis csak „beugratja” olvasóját a temesvári összeesküvés sztorijával, hogy ráirányítsa a figyelmet a 19. századi délvidéki polgárosodásra és az ezzel együtt járó magyarosodásra. Borsi-Kálmán szerint ugyanis a Temesköz kicsiben mutatja mindazt, ami Magyarországon a 18–19. században történt, azaz az egész országra kiterjeszthető modellként vizsgálható. Így Temesvárt a magyar modernizáció mintavárosának lehet tekinteni, annak minden gazdasági és társadalmi következményével együtt.

A Bánság a török hódoltságig színmagyar területnek számított. A majdnem két évszázados háborúskodás után (a Temesköz csak 1718-ban szabadult fel a török uralom alól) a terület elnéptelenedve, elbalkániasodva várta hamarosan megérkező új lakóit. A császári kormányzat hosszú évtizedeken át elhúzódozó telepítést tervezett és hajtott végre, aminek az lett az eredménye, hogy a Bánság Magyarország, de talán Európa etnikailag legtarkább vidéke lett. Szerb katonák és parasztok érkeztek a szomszédos területekről és Koszovóból, román pásztorok Havasalföldről, német és cseh földművesek a Habsburg Birodalomból és Németországból, de jöttek franciák, spanyolok, svédek, ukránok, görögök, örmények, macedónok, askenázi és szefárd zsidók is. És hogy még színesebb legyen a kép: a Temesközbe telepítették ki a bécsi prostituáltakat és bűnözőket is. Egy ideig ugyanis egyfajta büntetőtelepként használták a mocsaras, rossz levegőjű temesi síkságot.

Magyarokat – s különös kálvinista magyarokat – tudatosan nem engedtek be a Temesköz területére a 18. század végéig. Amikor pedig már szabad volt magyaroknak betelepedniük, Temesvár német többségében szinte elveszték. A Bánság mégsem vált se német, se szerb tartománnyá. A számok megdöbbenőek: míg 1851-ben Temesvár lakosságának csupán 11,5%-a magyar, és még 1880-ban is csak 22%-nyi magyar polgárról van tudomásunk, addig 1910-re a magyarság aránya elérte a 40%-ot. És ami még ennél is meglepőbb: egy 1918 decemberében végrehajtott hevenyészett népszámlálás már abszolút magyar többséget

mutat ki a városban, annak ellenére, hogy az utolsó háborús év legvégén már nagyon közelről látszott, hogy a háborút Magyarország elvesztette, és kézzelfogható realitás volt a szerb és/vagy román megszállás is.

A magát magyarnak érző lakosság térnyerése együtt járt azzal a folyamattal, hogy a beolvadó, vagy a beolvadás irányába elinduló emberek átvették a magyar középrétegek mentalitását. Borsi-Kálmán nagyszerűen mutatja be, hogy a nemesi-polgári életvitel és gondolkodásmód hogyan hatotta át egyre jobban a gazdagodó és magyarosodó német, zsidó, szerb és román polgárokat. És itt értünk el a könyv, de az egész újkori magyar történelem talán legfontosabb kérdésköréhez: vajon reális volt-e a 19. század közepének liberális magyar politikusainak ábrándja az integer, liberális, etnikailag is magyar Magyarországról? Vajon a Borsi-Kálmán által felvázolt nemesi polgárosodás és polgári nemesedés biztosíthatta-e ezt a célt? Mai tudásunk alapján a válasz egyértelműen nem. A kortársak közül azonban alig néhányan látták ennek az utópiának a lehetetlenségét. Úgy tűnhetett, hogy a magyar álom olyan vonzerőt gyakorol a polgárosodó nemzetiségekre, ami hosszú távon valóban magyarrá teheti Magyarországot. Amit ma délibábos ábrándnak tekinthetünk, az a századfordulón bizony akár realitás is lehetett (volna). Különösen a nagyvárosokban élő megfigyelő gondolhatta azt, hogy a magyar álom már kézzelfogható közelségben van, és ez hatványozottan érvényes volt Temesváron. Nem véletlen, hogy éppen Temesváron zajlik le a legnagyobb ütemű magyarosodás, abban a városban, amelyik az egész Monarchia, sőt Európa egyik leggyorsabban fejlődő városa volt. Temesvár gazdasági szárnyalása amerikai méreteket öltött, gyáriai első osztályú termékekkel látták el a magyar és az európai piacokat, itt vezettek be Európában először az elektromos világítást, ide tervezték az ország második műszaki egyetemének felállítását. A megdöbbentő arányú magyarosodás láttán, a millennium varázsától és a dübörgő gazdaságtól elbűvölt kortársaknak evidensnek tűnhetett, hogy minden a legnagyobb rendben halad.

Amint a szerző kimutatja, Temesváron egészen az 1870-es évekig a német elem volt a meghatározó. Nem csak az abszolút számokról van szó, hanem a vezető társadalmi mintáról is. A könyv szerint a magyar nemesi mentalitás és életforma az 1830-as, 1840-es évektől van jelen a városban, és körülbelül negyven évre van szüksége, míg a túlnyomórészt német ajkú polgárság átveszi a magyar nyelvvel együtt a polgárosodó nemesség értékvilágát. Temesvár a német helyett tehát a magyar mintát választotta, és az újonnan gyökereket vert magyar tudat meglepően mélyre hatolt a város

polgárainak lelkében. Erre bizonyság az elvesztett háborút követő impériumváltás utáni ellenállás, amit az éppen csak elmagyarosodott temesvári polgárok fejtettek ki a román asszimilációs törekvésekkel szemben.

A könyv ebben a folyamatban leginkább a hivatalnok-polgárság szerepét mutatja be. Bár a szerző gyakran utal Temesvár kiemelkedő gazdasági jelentőségére és fejlődésére, a könyvből mintha hiányoznának a nem hivatalnok polgárság képviselői. Nem vitatható, hogy a polgárosodás folyamatában minden városban különleges jelentősége volt az állami, megyei bürokráciának, de éppen Temesváron azért a vállalkozó, kapitalista polgárság is komoly szerepet kapott – talán még nagyobb, mint a „beamter-magyarok”. Ennek a rétegnek az elemzése azonban szinte teljesen elmaradt, így a kép nem lehet teljes. Különösen azért fájó a vállalkozó polgárság negligálása, mert a nem magyar csoportok elsősorban nyilvánvalóan nem az államigazgatást célozták meg, hanem a gazdaságon és kulturális életen keresztül próbálták meg felépíteni saját, alternatív társadalmakat. A nem magyar etnikumok asszimilációs hajlamát (vagy éppen ennek a hajlamnak a hiányát) sokkal árnyaltabban lehetett volna vizsgálni a vállalkozó polgárságon keresztül.

A temesvári polgárság hiányos bemutatása más problémát is rejt magában. A szerző ugyanis elég lazán kezeli a magyar társadalomtörténetét fogalmi készletét. Így nem teljesen világos, hogy az általa már nem először felvázolt nemesedő polgárok és polgárosodó nemesek képe hogyan illeszkedik a történettudomány mai eredményeihez. Konkrétabban: nem tudtam eldönteni, hogy Borsi-Kálmán elfogadja-e az Erdei Ferenc nyomán ma is divatos kettős társadalom-elméletet, avagy azzal éppen szembemelve a két réteg összeolvadásáról beszél-e, esetleg egy új modell felépítésére tesz-e kísérletet. A szöveg helyenként változó színvonalra és zavaros szerkezete sem segíti az olvasót abban, hogy eldöntse ezeket a kérdéseket.

Sőt, a szerző által konkrétan feltett kérdések (misperint mi volt az a hajtóerő, ami az éppen csak elmagyarosodott fiatal embereket egy ilyen veszélyes vállalkozásra hajtotta) sem kerülnek teljesen megválaszolásra. A könyv harmadik része ugyanis, ahol az olvasó a „megoldást” várná, a román-magyar viszony általános, szellemtörténeti megközelítésű elemzése. Dicséretes, hogy Borsi-Kálmán a mikrotörténettől a prozopográfián keresztül a szellemtörténetig terjedően a történettudomány eszközeinek széles skáláját mozgósítja, de mintha elveszne a szintézis ebben a nagy kavalkádban. Ráadásul a módszerek nagy száma nem helyettesítheti a forráscsoportok egyhangúságát: bár a szerző óriási mennyiségű

narratív forrást használ, a kvantitatív anyag (pl. népszámlálások) szinte alig kap szerepet.

Ha a könyv epilógusa csak nagyon távoli kapcsolatban áll is a temesvári leventék perével, mégis igen értékes mondanivalót tartalmaz. Úgy tűnik, hogy Borsi-Kálmán szerint a magyar-román viszonyoknak van egy nulla összegű játék olvasata (sajnos). Mindkét nemzet ugyanazt a célt tűzte ki magának: a tágan értelmezett Erdély birtoklását. 1918-ig a magyarok voltak a győztesek, azóta a románok. A szerző arra bátorítja a román társadalmat, hogy ismerjék fel, hogy 1918-ban „túlnyerték” magukat, és olyan területek, mint pl. Temesvár birtoklása több kárt okozott, mint hasznot. A jelen körülmények azonban nem kedveznek egy ilyen felismerésnek. Önmagában az európai integráció sem lehet megoldás. A mély konfliktus ellenére Borsi-Kálmán szerint a magyarok és románok sorsa elválaszthatatlanul függ egymástól. A szerző nem ad választ a magyar-románt viszonyt taglaló kérdéseire. Talán könyve, és a múlt mélyebb feltárása segítheti a két társadalmat, hogy a számtalan ellentét dacára közös válaszokat találjunk.

Borsi-Kálmán Béla műve tehát egy izgalmas, de nem túl jelentős esemény mikrotörténeti elemzéséből kiindulva olyan társadalmi képet fest a Bánságról, ami szinte lenyomata lehet a 19–20. század magyar történelmének. A könyv lapjain a régi Magyarország szinte minden, napjainkat is meghatározó problémájával találkozunk a modernizációtól az asszimiláción át a félresikerült magyar polgárosodásig. Bár a szerző stílusa és a könyv szerkezete időnként nehezen követhető, módszertana pedig talán túlságosan szerteágazó, Borsi-Kálmán könyve mindenképpen segít a 19. századi Magyarország jobb megértésében.

Temesvár lakosságának ma kevesebb, mint 8%-a magyar, és német anyanyelvűből is csak mintegy 2%-nyi van már. A magyar álom véget ért 1918-ban, azóta a román álom próbálja megvalósítani önmagát – hogy milyen sikerrel, azt látjuk. Borsi-Kálmán Béla könyve talán segít abban, hogy mindkét társadalom ráébredjen: álmaikat a valósághoz kellene igazítani.

MAJTÉNYI BALÁZS

A kisebbségvédelem elmélete és dokumentumai

Kardos Gábor: *Kisebbségek: Konfliktusok és garanciák.*
Budapest, Gondolat Kiadó, 2007.

Kisebbségek: konfliktusok és garanciák – e sokat ígérő címen adta közre 2007-ben a Gondolat Kiadó Kardos Gábor új könyvét. A kötet a szerzőnek az emberi jogok nemzetközi védelmével foglalkozó munkái sorát gazdagítja, melyek közül elsőként e védelmi rendszer általános kereteit vizsgáló, az *Emberi jogok egy új korszak határán* című könyv jelent meg. (Kardos Gábor: *Emberi jogok egy új korszak határán.* Budapest, T-Twins, 1995.) Ezt követte egy a szociális jogok nemzetközi védelmével, annak minden hasznával és haszontalanságával foglalkozó mű közreadása. (Kardos Gábor: *Üres kagylóhéj? A szociális jogok nemzetközi védelmének egyes kérdései.* Budapest, Gondolat, 2003.) Új könyvével pedig a szerző egy a magyar szakirodalom által előszeretettel dédelgetett, ennek ellenére eddig kélőképpen körül nem járt kérdés, a kisebbségek nemzetközi védelmének elemzésére vállalkozik.

Az igényes kivitelű, keményfedeles kötet borítóján Gedő Ilka képével találkozunk, mely akár egy gyermekregény címlapjáról is ránk köszönhetne. Mégis, e kép címe, *Rózsakert csukott szemmel*, utalhat akár a könyv témájára, a nemzetközi kisebbségvédelemre is, hiszen az ide tartozó normák többnyire csupán szép elvek, deklarációk foglatát képezik. A megvalósítás korántsem mutat ilyen rózsás képet, hiszen a dokumentumokba foglalt elveknek a gyakorlatba történő átültetéséhez mind a mai napig csupán erőtlen kísérletek, vagy még azok sem társultak. A kötet címe, *Kisebbségek: konfliktusok és garanciák*, a világszerte jelentkező etnikai konfliktusokra emlékezteti olvasóit. A garanciák kifejezés utalhat egyrészt arra, hogy a kisebbségek nemzetközi védelmét részben egy a nemzetközi biztonságot is veszélyeztető kérdéssel szembeni védekezésnek szánták. (Lévén egy emberi jogi témáról szó, a biztonságpolitikai megközelítés igazolhatósága kétségbe vonható, de az attól még tény marad.) Azaz a kisebbségi jogok megadása a nemzetközi szintéren nem kis részben a biztonsági fenyegetésekkel szembeni garanciaként jelenik meg. Másrészt természetesen e jogok megadása abban az értelemben is garanciát jelent a kisebbséghez tartozók számára, hogy azzal az állam őket védi a többség túlhatalmával szemben.

Bár a szerző a kötetet feltehetően a kérdéskör nemzetközi szabályozását bemutató, annak eredményeit összefoglaló műnek szánta, az az elméleti kérdések iránti fogékonysága miatt ennél mégis többet nyújt az olvasónak. Hiszen az egyszersmind a kisebbségvédelem által felvetett dogmatikai kérdéseket boncolgató elmélyült értekezés és a nemzetközi kisebbségvédelmet nem csupán összefoglaló, hanem azt kontextusaiban is láttató mű. A könyv értékét növeli, hogy abban fellelhető a nemzetközi és a hazai szakirodalom lényeges megállapításainak foglalata, illetve azok értékelése és továbbgondolása.

A könyv tematikusan – bár ez a szerkezeti tagolásban nem jelenik meg – két nagyobb egységre osztható: az első a nemzeti kisebbségekkel kapcsolatos elméleti kérdéseket járja körül, a második pedig szervezetek szerint tárgyalva a kisebbségvédelem fontosabb nemzetközi dokumentumaival foglalkozik. Az első blokk a következő fejezeteket tartalmazza: *Kisebbségek konfliktusok: közép- és kelet-európai nézőpont*, *A nemzeti kisebbségek és a biztonság*, *Identitás és regisztráció*. Ezt követi a kisebbségvédelem nemzetközi szervezeti kereteinek és főbb dokumentumainak a feltérképezése, az itt található fejezetek előbb a kisebbségvédelem univerzális, majd a regionális keretek között elfogadott dokumentumait

elemzik. E szerkezeti egység a következő fejezetekből áll: *A kezdet nehézségeitől a normatív garanciáig: az ENSZ és a nemzeti kisebbségek, Az EBESZ kisebbségi normái és az Európa Tanács Keretegyezménye a nemzeti kisebbségek védelméről, Az Európa Tanács regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartája egy európai kihívás, A strasbourgi bíróság jogvédelme és a Beneš-dekrétumok, A nemzeti kisebbségek védelme az Európai Unióban.* A könyv második felétől tematikailag talán elkülönül *Az anyaállam és a nemzeti kisebbségek védelme* című utolsó fejezet, melyet Kardos Gábor a kisebbségvédelem egy a nemzetközi jogközösséget újabban élénken foglalkozó kérdéskörének, a határon túli kisebbségek védelmével kapcsolatos elméleti problémák vizsgálatának és kifejtésének szentel. (Bár e témakör kétségkívül a közelmúltban került újból napirendre, e fejezetet lehetett volna az első blokk végén is szerepeltetni.)

Vegyünk sorra néhányat a kötet elméleti része által felvetett dilemmák és megállapítások közül. A szerző szerint Közép-Kelet-Európának a demokratikus átmenet után ismét történeti esélye nyílt arra, hogy meghaladja új és régi kisebbségi konfliktusait, ennek egyik feltétele, hogy a kisebbségi önkormányzati igényeket demokratikus eszközökkel folyamatosan napirenden tartsák. Véleménye szerint azonban ma a régióban még az is kérdéses, hogy a kisebbségi konfliktusok meghaladása az autonómia kivívása útján valósul-e meg, vagy sokhelyütt az annak elérésére irányuló törekvések parttalanok maradnak, és az asszimilációs folyamatok gyorsulnak fel, esetenként lezárulnak. Meglátása szerint a kisebbségi kérdés megnyugtató rendezéséhez a régióban a politikai tudat átformálása is szükséges lenne, annak eléréséhez, hogy a politikai kultúra többé ne azonosulhasson kizárólag a többség kultúrájával. Kardos Gábor ennek kapcsán ír arról, hogy míg Nyugaton megjelent az etnikai nacionalizmus mellett az állampolgári vagy államnacionalizmus, addig utóbbi Közép-Kelet-Európában, ki tudja meddig még, várat magára. A könyv rámutat arra, hogy az autonómiák elérése a régió országaiban nem valamiféle általános (nem létező), az államokra háruló nemzetközi jogi kötelezettségtől várható, hanem az belső politikai alkufolyamatok eredményeként valósulhat meg. A szerző értekezik a már említett, a kisebbségvédelem terén jelentkező biztonságpolitikai megközelítésről, és Kymlickát idézi arról, miként kerülhet át a kisebbségi kérdés a „biztonsági dobozból” az „igazságosság dobozába”. Itt talán egy kicsit részletesebben is lehetett volna foglalkozni a biztonságpolitikai megközelítés által felvetett igazolhatósági problémákkal. *A Konfliktusok és garanci-*

ák című fejezetben a kötet utal az egyéni versus kollektív jogok vitára és ennek kapcsán a nemzetközi szabályozásban is jelentkező ellentmondásokra. Így tárgyalja például az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlésének sokat idézett 1201-es ajánlását, melynek 11. cikke beiktat egy kollektív jogot – igaz, azt egyéni jogként megfogalmazva (sic!) – a kisebbséghez tartozók egyéni jogait védő nemzetközi intézményrendszerbe. A könyvnek az identitás és regisztráció kérdéskörét elemző fejezete foglalkozik a kisebbségi hovatartozás meghatározása által felvetett problémákkal, és azzal, hogy minden jogos ellenérzés dacára, annak hiánya legitimációs problémákat vethet fel a kisebbségek képviselőire hivatott közjogi intézményrendszer működésében. A szerző e fejezetben elemzi a magyarországi kisebbségi önkormányzati rendszerben a kisebbségi választói nyilvántartások létrehozása előtt meglevő, illetve annak nem megfelelő bevezetése után jelentkező problémákat. Utal a legnagyobb magyarországi kisebbség, a romák helyzetére, s felhívja a figyelmet arra, hogy egyes szociológiai felmérések szerint a környezetük által romáknak tartott személyek kétharmada önmagát nem tartja romának. Megjegyzem, a magukat nem a kisebbséghez sorolók számára feltehetően nem is kisebbségi különjogokra van szükség, hanem inkább az asszimilációt segítő pozitív intézkedésekre.

A könyv második felében, a nemzetközi szabályozás különböző szervezeti kereteiben elfogadott dokumentumok kapcsán a szerző ír arról, milyen nehézkesen indult meg az ENSZ keretében a kisebbségeket védő jogalkotás. Elemzi a szervezet keretében elfogadott két a kisebbségvédelem szempontjából alapvető fontosságú okmányt, a Polgári és Politikai Jogok Egyezségokmányát (27. cikk) és az ENSZ 1992-es kisebbségi nyilatkozatát. A 27. cikk jelentősége, hogy annak révén a kisebbségi jogok védelme megjelent az egyetemes nemzetközi jog szintjén, s mivel más egyetemes szintű, jogi kötelező erővel is rendelkező dokumentumok nem követték, ez az egy – igaz bővített – mondat napjainkig a kisebbségvédelem alap- és keretszabálya. A szerző szerencsésnek tartja a 27. cikk megfogalmazását a kisebbségi jogalanyiságot illetően. Hiszen az egyrésztől egyértelművé teszi, hogy a nemzetközi szabályozás a jogosultakhoz az egyéni jogok nyelvén beszél, a „csoportjuk más tagjaival közösségben” szóhasználat nyilvánvalóvá teszi, hogy e jogok tényleges gyakorlása a kisebbségi közösség létezését is feltételezi. Az 1992-ben elfogadott a *Nyilatkozat a nemzeti vagy etnikai, vallási vagy nyelvi kisebbségekhez tartozó személyek jogairól* című dokumentum kapcsán a szerző megállapítja:

annak révén „az ENSZ és a tagállamai egy *viszonylag* használható mércét jelentő iránymutatáshoz jutottak”. A jogi kötő erővel nem rendelkező nyilatkozat szabadon értelmezhetőségét mutatja az a szerző által feltett – a kisebbségben élőket gyakorta foglalkoztató – kérdés, vajon a vallási életben való hatékony részvétel odáig terjed-e, hogy az egyházi vezetők kiválasztásánál, illetve a szertartások nyelve kapcsán is figyelembe kell-e azt venni? S ahogy Kardos Gábor megállapítja, a jogi kötő erővel rendelkező nemzetközi kisebbségvédelmi egyezmény elfogadása az ENSZ keretében továbbra is várat magára. A jövő e tekintetben nem túl biztató, hiszen egy ilyen egyezmény lehetséges támogatói, a kisebbségbarát politikát folytató államok az Európa Tanács (ET) szervezeti keretei felé fordultak. A regionális keretek előtérbe kerülését tükrözi a szerző meglátása szerint az ET két kisebbségek védelmét támogató egyezményének, a Nyelvi Chartának és a Kisebbségvédelmi keretegyezménynek az elfogadása. (A jogi kötelezettségvállalást nem jelentő EBESZ normákat a szerző az ET Kisebbségvédelmi Keretegyezményével együtt kezeli, mondván, azok egy része a keretegyezmény révén vált kötelező nemzetközi joggá.) Az ET két egyezményének normáit összehasonlítva Kardos Gábor találóan fogalmazza meg, hogy közülük a charta közvetett formában és hatékonyabban, a keretegyezmény pedig közvetlenül, de kevésbé hatékonyan védi a kisebbségi jogokat. Így a keretegyezmény cikkei teljes egészében elvek és alapelvek gyűjteményét jelentik. A charta második, a célokról és az elvekről rendelkező része is ezekhez a cikkekhez hasonlítható, a harmadik része viszont részleges normatív kötelezettségeket tartalmaz, amelyek közül a részes felek bizonyos keretek között, akár egy étlapról, szabadon válogathatnak.

A keretegyezmény kapcsán a szerző felhívja a figyelmünket az 1. és 20. cikk között meglévő ellentmondásra: míg az első kijelenti, hogy a kisebbségi jogok védelme az emberi jogok védelmének integráns részét képezi, és mint ilyen a nemzetközi együttműködés keretébe tartozik addig a huszadikba egyfajta hűségklauzulaként bekerült az értelmezés és alkalmazás elveként a nemzeti törvényhozás, illetve mások jogai tisztelben tartásának a kötelezettsége. A 20. cikk így egy kissé valóban elbizonytalanítja az olvasót a tekintetben, hogy a kisebbségi jogok védelme ténylegesen a nemzetközi együttműködés keretébe tartozik-e.

A nyelvi chartáról szóló, tartalmilag igen gazdag fejezet megírásakor a szerző saját, a dokumentum végrehajtását felügyelő bizottság tagjaként szerzett tapasztalatait is hasznosíthatta. A Kardos Gábor által „jezsui-

ita megközelítésűnek” nevezett nyelvi charta a kisebbségek hatékony védelme érdekében tudatosan törekszik mind az egyéni, mind a közösségi jogalanyiség eltüntetésére. E szemléletmódot jellemzi, hogy a charta a kisebbségek helyett a kisebbségi vagy regionális nyelveket részesíti védelemben, a kisebbséghez tartozó személyek szóhasználatot elkerülve esetenként pedig a kisebbségi vagy regionális nyelvek „használóiról” szól. (Így az államok érzékenységre tekintettel igyekszik megkerülni a kedvezményezettek megjelölését.) A charta más európai dokumentumokhoz hasonlóan nem védi az új, gyakran Európán kívüli kisebbségi nyelveket, amelyek nem tekinthetők olyanoknak, amelyeket az állam polgárai hagyományosan használnak. Ezt az Európa-szerzte jelentkező politikát – egy kissé szabadon interpretálva a szerző véleményét – akár struccpolitikának is nevezhetnénk. A charta továbbá ugyan a regionális vagy kisebbségi nyelveket támogatja, de a védelem nem terjed ki például a dialektusokra. A szerző példákkal is illusztrálja, annak megítélése, hogy adott esetben dialektusról, vagy regionális, illetve kisebbségi nyelvről van szó, nem minden esetben egyszerű, s az állami politikától nem független feladat. Továbbá a charta hangsúlyozza, hogy a normatív védelem előfeltétele a területi jelleg. Kardos Gábor megemlíti, hogy a dokumentum magyarázó jelentése által a nem területi nyelvekre felhozott egyik példa a roma nyelveké. A jelentés e megállapítása a roma kérdés alapvető félreértésére utal, hiszen a roma kisebbség túlnyomó többsége már nem folytat vándorló életmódot. A kötet némi iróniával rója fel a magyar jogalkotónak, hogy a magyar ratifikáció az ország egész területét kijelöli a végrehajtás számára. Ez ismerve a magyarországi kisebbségek területi elhelyezkedését, mintha arra utalna, hogy a magyar jogalkotó nem veszi kellően komolyan a charta harmadik, valóban normatív elemeket is tartalmazó része által rárótt nemzetközi kötelezettséget. A szerző állást foglal a Charta self-executing jellegéről lefolytatott szakmai vitában, azaz arról a kérdéstről, hogy a dokumentum tekinthető-e belső jogalkotás nélkül alkalmazható nemzetközi szerződésnek. Bár a chartának valóban vannak olyan rendelkezései, melyek közvetlenül alkalmazhatók lehetnek, ahogy azt Kardos Gábor is leszögezi, egésze nyilvánvalóan szükségessé teszi a belső jogalkotást.

A szerző az Európai Emberi Jogi Bíróság által a kisebbséghez tartozók számára kínált jogvédelem lehetőségeit elemzi, A II. János Ádám Liechtenstein herceg-ügy kapcsán foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy a bíróság rendelkezik-e joghatósággal a kisebbségi tulajdonok elkobzását

elrendelő Beneš-dekrétumok vizsgálatára. Úgy véli, az egykori tulajdonosok örökösei aligha fordulhatnak vérmes reményekkel a testülethez és megállapítja, nehéz a múlt hosszú árnyaitól szabadulni.

Kardos Gábor ír az európai uniós csatlakozásnak egyik máig velünk élő illúziójáról, ami szerint az Unió hatékonyan garantálhatja a nemzeti kisebbségek jogait, sőt a keleti bővítés területi autonómiákhöz is el fog vezetni a régió államaiban. Ezzel szemben az uniós jogvédelem jelenleg a következőkre korlátozódik: a diszkrimináció elleni fellépés, valamint a regionális vagy kisebbségi nyelvek, illetve az azon alapuló kultúrák támogatása. Igaz, ahogy Kardos Gábor megállapítja, az Európai Uniónak már ma is rendelkezésére állnak olyan eszközök (diszkrimináció tilalma és az általános emberi jogi monitorozás), melyek biztosíthatnak egyfajta korlátozott kisebbségvédelmet.

A szerző *Az anyaállam és a nemzeti kisebbségek védelme* című fejezetben arra vállalkozik, hogy meghatározza, milyen eszközei vannak az anyaállamnak a határon túliak védelmére, s egyáltalán milyen esetekben tekinthető jogszerűnek az anyaállam fellépése. A legitim fellépés eszközei lehetnek például a kétoldalú megállapodások, vagy az, ha a belső jogalkotás, annak érdekében, hogy a területen kívüli joghatóságot elkerülje, kulturális kedvezményeket biztosít a határon túliak számára. A kedvezményes honosítás feltételeként jelöli meg, hogy az állampolgárságot csak egyéni kérelemre lehessen megszerezni. E fejezet érdeme, hogy az a határon túliak jogállása körüli vitát nemzetközi környezetbe helyezve, összefüggéseiben mutatja be.

Összességében Kardos Gábor új kötete olyan munka, mely méltán ajánlható a kisebbségi politika és jogok iránt érdeklődők figyelmébe, abban a reményben, hogy a könyv a nemzetközi kisebbségvédelem által felvetett kérdések újra- és továbbgondolására hívja olvasóit.

FELHÍVÁS A REGIO LEENDŐ SZERZŐIHEZ

A kéziratokat megőrizzük és kérésre visszaküldjük. A kéziratokat elektronikus formában (*.doc, *.rtf dokumentumként) várjuk a szerkesztőség e-mail címére (zs.domok@tla.hu). A kéziratok terjedelme nem haladhatja meg a 40 ezer leütést, a recenzióké, könyvismertetéseké a 15 ezer leütést. A szövegben nem használunk kövér/félkövér és aláhúzott kiemeléseket – a kiemelendő szövegrészeket dőlt betűkkel kérjük jelölni. A hivatkozásokat folyamatos lábjegyzetekben helyezzük el, szöveg végi bibliográfiát, tájékoztató irodalmat rendszerint nem közlünk.

ÚTMUTATÓ A HIVATKOZÁSOKHOZ

1. A szerzők, szerkesztők neve

A hivatkozás a szerző vagy szerkesztő nevével indul. Ha többen írták, szerkesztették a művet, nevük közé hosszú kötőjel (–) kerül. Külföldi szerző esetén a családnév kerül előre, majd vessző után áll a keresztnév. (Magyar szerzők nevéénél is ezt a sorrendet használjuk, ha a szöveg idegen nyelven jelent meg.) Többszerzős tanulmánykötet esetében a szerkesztő(k) nevét (melyet a már említett sorrendben adunk meg) az (ed.), (eds.), (Hg.), (Hrsg.) illetve magyar cím esetén (szerk.) kifejezés, végül kettőspont követi, a cím bevezetéseként. Ha a cikket a szerző saját tanulmánykötetéből idézzük, a név ismétlését kerüljük, de utalunk rá az „Ugyanő” szóval. Ezt használjuk akkor is, ha ugyanattól a szerzőtől egynél több művet hivatkozunk egymás után. Több mű egy lábjegyzetben történő felsorolásakor az oldalszámot követő pont után pontosvesszőt használunk. Minden lábjegyzet ponttal végződik.

2. A hivatkozott szöveg címe

Ha önálló kötetről van szó, ennek a címét dőlt betűvel szedjük. Ha a hivatkozott cikk tanulmánykötetben vagy folyóiratban jelent meg, ez utóbbiak lesznek dőltbetűsek, míg a cikk címét nem kurziváljuk. Ha a tanulmánykötetből valamely cikkre hivatkozunk, akkor In:-t használunk.

Folyóiratcikkek esetén nem használunk „In”-t. A folyóirat dőlt betűvel szedett címét vessző, majd a megjelenés éve, a lapszám követi, végül az oldalszám.

A címről fent mondottak természetesen az alcímre is vonatkoznak. (Ezt pont választja el a főcímtől, hacsak a kötet kimondottan nem jelöli másként.) Ha a címet kérdőjel, felkiáltójel stb. zárja, pontra természetesen már nincs szükség.

3. A szöveg kiadási helye, terjedelme

A köteteknél először a kiadót, majd kettőspont után a kiadás helyét adjuk meg. A város nevét, vessző után, követi a kiadás éve, és pont után a hivatkozott oldal vagy oldalak. Az oldalszámok (és általában a számok) között hosszú kötőjelet használunk. Az oldalszámok csak önmagukban állnak, p., pp. vagy o. rövidítésekre nincs szükség, de a pontra az utolsó szám után igen. Minden címet pont zár le. Amikor több hivatkozás kerül egymás után ugyanabba a lábjegyzetbe, pont és pontosvessző választja el őket.

Minden város nevét olyan alakban közöljük, ahogy a hivatkozott szöveg nyelvéből adódik. Így például szerb nyelvű szöveg esetén Beograd-ot írunk, nem Belgrádot; ha Kolozsváron megjelent magyar szöveget hivatkozunk, természetesen Kolozsvárt írunk, de ha románt, akkor Clujt, Cluj–Napocát. De kétnyelvű kiadás esetén már mindkét változat szerepelhet.

Budapest nevét nem rövidítjük Bp-vel. Magyarországi kiadványoknál a „Kiadó” szó elhagyható. (Tehát elegendő: Osiris, Balassi, Európa stb.) A kiadóként gyakran előforduló „University Press” UP-ként rövidítendő. Használható mégis a kiadó (Verlag stb.) szó, ha enélkül nem lenne értelme a kiadó nevének.

Kérjük, hogy a hivatkozott szöveg terjedelmét – akár kötetből, akár folyóiratból való – Szerzőink pontosan jelöljék meg az oldalszámok által. Lehetőség van arra is, hogy a szöveg teljes terjedelme mellett az ebből hivatkozott részt egyaránt feltüntessék. Pl.:

Walter, François: A város meghatározásának problémái a 19. századi Európában. *Korall*, 11–12. (2003. május) 183–198, itt: 188–194.

4. Ismételt hivatkozás

Az egyszer már említett műre való ismételt hivatkozás a szerző vezetéknéve és a kötet-, illetve tanulmány rövidített címének (de nem a bibliográfiai adatoknak) megismétlésével, majd vessző után az i. m. kifejezés által történik.

Néhány példa a fentiekre

Önálló kötet:

Burckhardt, Jacob: *Weltgeschichtliche Betrachtungen*. Deutscher Taschenbuch Verlag: München, 1978.; Valuch Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Osiris: Budapest, 2000.

Ha olyan kötetre hivatkozunk, amelyet nem az eredeti nyelven, hanem fordításban olvastunk, lehetőség szerint adjuk meg zárójelben az eredetit. Ez a magyar fordításokra természetesen nem vonatkozik. Pl.: Thom, François: *Limba de lemn*. Humanitas: București, 1993. (Eredetiben: *La langue de bois*. Juilliard: Paris, 1987.)

A 20–21. század során újrakiadott, újranyomott, lefordított, klasszikusnak számító művek esetében lehetőség szerint tüntessük fel az első megjelenés bibliográfiai adatait, de legalább a címet és az évet. Pl.: Lukács, G.: *Lenin: A Study in the Unity of his Thought*. New Left Books: London, 1970. 2–3. – Lukács György *Lenin. Studie über den Zusammenhang seiner Gedanken* című művének (Bécs, 1924) újabb kiadása (Luchterhand: Neuwied – Berlin, 1967.) alapján készült angol fordítás.

Tanulmánykötetben megjelent cikk:

Sparks, Colin: Media theory after the fall of European communism. Why the old models from East and West won't do any more. In: Curran, James – Park, Myung-Jin (eds.): *De-Westernizing Media Studies*. Routledge: New York – London, 2000. 35–49.; Örkény Antal: A magyar nemzetudat változása az elmúlt évtizedben. In: Fedinec Csilla (szerk.): *Nemzet a társadalomban*. Teleki László Alapítvány: Budapest, 2004. 7–27.; Szegedy-Maszák, Mihály: *Framing Texts as the Representation of National Character: From Enlightenment Universalism to Romantic Nationalism*. In: Ugyanó (ed.): *National heritage – National Canon*. Collegium Budapest: Budapest, 2001. 107–120.

Sorozatcím, ha van, a cím és alcím után, nem dőlt betűkkel, zárójelben szerepel. Pl.: Őri Péter: *A demográfiai viselkedés mintái a 18. században. Lélekösszeírások Pest megyében, 1774–1783*. (A Központi Statisztikai Hivatal Népeségstudományi Kutatóintézetének kutatási jelentései, 75.) KSH Népeségstudományi Kutatóintézet: Budapest, 2003.

Folyóiratcikk:

Mivel a folyóiratok a legkülönbözőbb számozási módszereket használják, célszerű ezekhez oly módon idomulni, hogy a lapszám az adott folyóirat számozási logikáján belül, egyértelműen visszakereshető legyen. A *Regio* nem kívánja a visszakereshetőséget áltálal nehezíteni, hogy minden folyóirat-hivatkozásra egyetlen stílust erőltet, de bizonyos típusokat az alábbi példák szerint mégis meghatározni igyekszik. Olyan folyóiratban, ahol az éven belüli számozással adják meg a lapszámot, kötetszám, folyamatos számozás nélkül (ilyen pl. maga a *Regio* is). Pl.: Bottoni, Stefano: A sztálini „kis Magyarország” megalakítása (1952.) *Regio*, 2003. 3. 89–126.

Az év és a kötet, azon belül a szám megadásával megadott folyóiratcikk:

Boyle, M.: Building a communicative democracy: the birth and death of citizen politics in East-Germany. *Media, Culture and Society*, 1994, 16 (2). 183–215.

Kötetszámmal, folyamatos számozással és dátummal megadott folyóiratszám:

Iordachi, Constantin – Trencsényi Balázs: A megújulás esélyei: a román történetírás tíz éve (1989–1998). *Replika*, 41–42. (2000. november) 165–194.; Virág Gábor: A kultúra anyagi alapja és lehetőségei a kishegyesi kommunában. *Új Symposion*, 66 (1970. október 23.)

Csak dátummal (pl. év, évszak) való hivatkozás:

Said, Edward W.: Invention, Memory and Place. *Critical Inquiry*, Winter 2000. 175–192.; Magyarics Tamás: Nagy Britannia Közép-Európa politikája 1918-tól napjainkig. II. rész. *Pro Minoritate*, 2002, ősz. 61–96.

Napilap, illetve a megjelenés napja szerint azonosítható folyóirat esetében:

Tolnai Ottó: Győztünk! *Napló*, 1990. december 12. 10.

SZÁMUNK SZERZŐI

- ÁBRAHÁM BARNA, történész,
Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Történelem Tanszék,
Piliscsaba
- BALEVA, MARTINA, művészettörténész,
Frei Universität, Berlin
- BAUMANN TÍMEA, PhD-hallgató
„A modernitás metamorfózisai: kultúratudományi
perspektívák” doktori program,
PTE Irodalomtudományi Doktori Iskola
- HÁMORI PÉTER, történész,
Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Szociológia Tanszék,
Piliscsaba
- KISS TAMÁS, PhD-hallgató
„A modernitás metamorfózisai: kultúratudományi
perspektívák” doktori program,
PTE Irodalomtudományi Doktori Iskola
- KOVÁCS ÉVA, szociológus,
MTA Szociológiai Intézet,
PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék
- MAJTÉNYI BALÁZS, jogász,
MTA Jogtudományi Intézet, Budapest
- RENNER, KARL, osztrák szociáldemokrata politikus,
az Osztrák Köztársaság első kancellárja,
a második világháború után államelnök
- VARGA BÁLINT, történész, PhD hallgató,
ELTE Atelier Doktori Iskola
- VÁRI ANDRÁS, történész,
Miskolci Egyetem, Egyetemes Történeti Tanszék

Megjelent az

esély

TÁRSADALOM- ÉS SZOCIÁLPOLITIKAI FOLYÓIRAT

2007/4-es száma

TANULMÁNYOK

Ferge Zsuzsa: Mi történik a szegénységgel?

Radó Péter: Oktatási egyenlőtlenségek Magyarországon

Neményi Mária: ...igen, vannak cigányok

SZOCIÁLIS MUNKA

Monica Kjörstad: A szakmai etika és a hivatalnoki racionalitás között:
a szociálismunkások kihívásokkal teli etikai helyzete a workfare
irányelvek végrehajtásánál

Jørn Nielsen: A szupervízió nehézségei a terápia és a szociáli skontroll
közötti „szürkezónában”

MAGYAR VALÓSÁG

Kecskés Éva: A rehabilitáció margójára

ESSZÉ

Barcsi Tamás: A hatékonyságtól a harmóniáig

KÖNYVEKRŐL, FOLYÓIRATOKRÓL

Csibra István: Régi–új iskola és pedagógus

Abstracts

Contents

Előfizethető a Szerkesztőségben:

1094 Budapest, Angyal u. 1–3. 7. em. 712.

Telefon: (06-1) 216-1310

esely@freemail.hu

Megjelent az

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

2007/2. száma

ÍROTT ORÁLIS TÖRTÉNELEM

Lénárt András: „Történetgyűjtés” – Oral history archívumok
Magyarországon

Bakó Boglárka: „... Megbántam, és az Úristen azt tudja, és megbocsátja
nekem...”

S. TÖRTÉNETE EGY DÉL-ERDÉLYI FALU ÚJ VALLÁSI MOZGALMÁRÓL

Szokol Réka: „És ha rikoltanék, ki hallaná meg?”

Petrás Mária életútja Diószentől Budapestig

Ispán Ágota Lídia: Arisztokrata családok életmódja, életstratégiája 1945
után

Tóth Eszter Zsófia: „Mindenki... úgy ment oda, hogy ez a világcúcs”

MUNKÁSNŐ ORSZÁGGYŰLÉSI KÉPVISELŐK MEGÉLÉS- TÖRTÉNETEI A SZOCIALISTA IDŐSZAKRÓL

Kövér György: Önéletrajzi hamisítvány, avagy csalóka emlékezet
Scharf Móric önéletrása

BEMUTATJUK IEDA OSAMU JAPÁN KELET-EURÓPA KUTATÓT

A folyóirat előfizethető vagy egy szám megrendelhető a szerkesztőség
címén:

Aetas Könyv- és Lapkiadó Egyesület

Tóth Hajnalka szerkesztőségi titkár

6701 Szeged, Pf. 1179.

E-mail: aetas@mail.u-szeged.hu

2007. 2. SZÁM

TANULMÁNYOK

A KISEBBSÉGI MAGYAROK NYELVHASZNÁLATA

Lanstyák István: A nyelvhelyesség mint nyelvi probléma

Bartha Csilla: A magyar nyelv megőrzésének lehetőségei és korlátai a Muravidéken egy szociolingvisztikai vizsgálat tükrében

Lovisek Júlia: Pozsony utcaneveinek politikai indíttatású névváltoztatásai a Szlovák Állam megalakulása idején és megszűnése után

Beregszászi Anikó–Csernicskó István: A Regionális és Kisebbségi Nyelvek Európai Kartája – ukrainai módra

Csiszár Rita: A kétnyelvű kommunikáció különböző típusai a migráns eredetű bécsi magyar diaszpóra és az alsóőri (Burgenland) őshonos magyar kisebbség körében

MŰHELY

Tátrai Patrik: Az etnikai és vallási identitás földrajzi vetületei Szlovákiában

Doncsév Toso: Fejezetek a magyarországi bolgár ortodoxia történetéből. Makszim pátriárka Esztergomban

KITIKA

Tóth-Czifra András: Nemzeti és etnikai kisebbségek Magyarországon 1920–2001

SZEMLE

NEMZETI TUDAT, NEMZETI ÉS ETNIKAI FOLYAMATOK

Kelley, Judith G.: Nemzetiségi politikák Európában. (*Bosznay Csaba*)

Kempf, Olivier: 'Etnikum', avagy egy szó kiüresedett jelentései
(*Kakasy Judit*)

Lang, Kai-Olaf: Szlovákiai kormányváltás: baloldali populizmus, nacionalista felhangokkal? (*Komáromi Sándor*)

Ackerman, Galina: A narancsos forradalom La Pasionariája
– Beszélgetés Julia Timosenkóval (*Kakasy Judit*)

Aschauer, Wolfgang: Roma-kép és roma-valóság Délkelet-Európában
(*Komáromi Sándor*)

Igazsággal felülkerekedni az antiszemita sodródáson

– Beszélgetés Alain Finkielkraut filozófussal (*Kakasy Judit*)

Boniface, Pascal: A francia társadalom és a közel-keleti konfliktus
(*Kakasy Judit*)

- Toktaş, Şule*: EU-bővítési feltételek és kisebbségvédelem: gondolatok Törökország nem muszlim kisebbségeiről (*Bosznay Csaba*)
King-Irani, Laurie: Irak: visszatekintés (*Bosznay Csaba*)
Rice, Roberta–Lee Van Cott, Donna: Bennezüllött néppártok felemelkedése és teljesítménye Dél-Amerikában (*Bosznay Csaba*)

NEMZETI ÉS NEMZETISÉGI IRODALMAK

- Pruiti, Brigitte*: Terézia Mora „határ-történetei” és a transzkulturalitás
 (*Komáromi Sándor*)
Hnúzdo, Bořivoj: Több nyelv, kevesebb francia? (*Bosznay Csaba*)

KISEBBSÉGEK KULTÚRÁJA

- Shulman, Stephen*: Kulturális összevetések és következményei az ukrán nemzeti létre
 (*Bosznay Csaba*)

KISEBBSÉGEK EGYÜTTMŰKÖDÉSE

- Lang, Kai-Olaf*: Németország, az EU és a viseigrádi csoport, különös tekintettel Szlovákiára (*Komáromi Sándor*)

KISEBBSÉGI POLITIKA

- Adam, Rudolf*: Demográfia és biztonságpolitika a globalizálódó világban
 (*Komáromi Sándor*)
Hoxhaj, Enver: Az elszakadás politikája Koszovóban (*Bosznay Csaba*)
Cessou, Sabine: Bizalmi válság a polderek hazájában (*Kakasy Judit*)

KISEBBSÉGI JOG

- Petrova, Dimitrina*: Az anti-diszkriminációs törvények alkalmazása és az emberi jogi mozgalmak (*Bosznay Csaba*)
Drzewicki, Krzysztof: Soknemzetiségű társadalmak rendfenntartására vonatkozó ajánlások bemutatása – egy új eszköz az EBESZ Nemzeti Kisebbségek Főbiztosa számára (*Bosznay Csaba*)
Eisenberg, Avigail–Spinner-Halev, Jeff (ed.): Kisebbségeken belüli kisebbségek
 (*Bosznay Csaba*)

NEMZETI ÉS ETNIKAI KISEBBSÉGEK TÖRTÉNETE

- Donaghy, Greg*: „Önzetlen szemlélet?” Kanada és a magyar forradalom, 1954–1957
 (*Kakasy Judit*)

2007. 3. SZÁM

TANULMÁNYOK

KITELEPÍTÉSEK ÉS ÁTTELEPÍTÉSEK CSEHSZLOVÁKIÁBAN
A 2. VILÁGHÁBORÚ ALATT ÉS UTÁN

Szarka László: A csehszlovák–magyar lakosságcsere helye a csehszlovákiai magyar kisebbség tervezett felszámolásának történetében

G. Vass István: Ravasz Károly beszámolója a Csehországba deportált felvidéki magyarok helyzetéről (1947. január 30. – február 2.)

Skultéty Csaba: Iratok a pozsonyi magyar Megbízotti Hivatal és Áttelepítési Kirendeltség tevékenységéről

Olejník, Milan: A német lakosság kitelepítése Szlovákiából 1946-ban

ELSŐ MINISZTERELNÖKÜNK, A 200 ÉVE SZÜLETETT
BATTHYÁNY LAJOS EMLÉKEZETE

Kedves Gyula: Az új típusú haderő szervezésének vezetői
(Batthyány miniszterelnök katonai tanácsadói 1848-ban)

Hermann Róbert: A császár felelőssége – I. Ferenc József és a megtorlás

Egyed Ákos: Batthyány Lajos Erdély-politikája

Fazekas Csaba: Batthyány Lajos egyházpolitikai nézetei a reformkorban

Katona Csaba: „Ezen gyászünnepélynek kiválóan városi jelleggel kell bírnia...”
Gróf Batthyány Lajos miniszterelnök 1870. évi újratemetésének háttere

MŰHELY

Halász Iván: Nemzeti és etnikai kisebbségek és a kisebbségi jogi szabályozások
Közép-Európában

KRITIKA

Mák Ferenc: Visszapillantás a pokoli időkre
(Göncz László: Egy peremvidék hírmondói c. könyvéről)

SZEMLE

NEMZETI TUDAT, NEMZETI ÉS ETNIKAI FOLYAMATOK

Eriksen, Thomas Hylland: Nacionalizmus és az Internet (*Bosznay Csaba*)

Pečínka, Pavel: Az európai romák és nemzetközi szerveződésük (*Komáromi Sándor*)

Mudde, Cas (ed.): Rasszista szélsőségek Közép- és Kelet-Európában (*Bosznay Csaba*)

Fox, Jon E.: A nemzeti összetartozástól a gazdasági kirekesztésig: a magyar nemzetiség munkavállalók bevándorlása Magyarországra (*Bosznay Csaba*)

Déréns, Jean-Arnault – Geslin, Laurent: Montenegrótól Koszovóig – a kihívott Szerbia (Kakasy Judit)

Bataković, Dušan T.: Szerb és más nem-albán közösségek Koszovóban és Metohijában: elrettentő körülmények és bizonytalan jövő (Bosznay Csaba)

Déréns, Jean-Arnault – Geslin, Laurent: A Novi Pazar-i Szandzsák – feszültség a Dél-Kelet Európában (Kakasy Judit)

Margolina, Sonja: Demográfiai válság és xenofóbia Oroszországban (Komáromi Sándor)

Kristianasen, Wendy: A brit muzulmánok nagy tanácsstalansága – a közel-keleti konfliktus és a «terrorizmus elleni háború» árnyékában (Kakasy Judit)

Semo, Marc: Törökország–Európa: a nemszeretem kapcsolat (Kakasy Judit)

Baker, Bruce: Zöld-foki Köztársaság: a legdemokratikusabb nemzet Afrikában? (Bosznay Csaba)

NEMZETI ÉS NEMZETISÉGI IRODALMAK

Herbsritt, Georg: Romániai német és magyar írók a Stasi látókörében (Komáromi Sándor)

Fischer, Markus: Regény-eposz a szász Erdélyről – Hans Bergel:

‘És újra itt vannak a farkasok’ (Komáromi Sándor)

Hansen-Kokoruš, Renate – Kazakova, Svetlana – Swartz, Richard:

A balkániség problematikája – irodalmi tükkörben (Komáromi Sándor)

KISEBBSÉGEK KULTÚRÁJA

Nelson, Matthew J.: Muszlimok, piacok és a „jó” oktatás jelentése Pakisztánban (Bosznay Csaba)

KISEBBSÉGI POLITIKA

Anderson, Christopher J. – Paskevičiute, Aida: Miként hat az etnikai és nyelvi heterogenitás a civil társadalom kilátásaira: polgári magatartásról készült összehasonlító tanulmány (Bosznay Csaba)

Pargeter, Alison: Észak-afrikai bevándorlók Európában és politikai erőszak (Bosznay Csaba)

KISEBBSÉGI JOG

Žižek, Slavoj: Emberi jogok ellen (Bosznay Csaba)

Nash, Michael L.: Svájci népszavazás a menedékkéért folyamodók kérdéséről (Bosznay Csaba)

Dalal, Marwan: Törvényi döntések, történelmi töredékek: peres eljárások az izraeli jogi rendszerben (Bosznay Csaba)

NEMZETI ÉS ETNIKAI KISEBBSÉGEK TÖRTÉNETE

Kochanowski, Jerzy – Sach, Matke: „Népinémetek” – mítosz és valóság (Komáromi Sándor)

Hiszamutgyinov, A. A.: San Francisco történetének orosz lapjai (Wernke Géza)

Megjelent a

FOLYÓIRAT
2007/2-es száma

Dunai Andrea: Galambmánia. Friedrich-Wilhelm Gürzerich kalandos élete

Várkonyi Benedek: Vegyen kultúrát papíron! Beszélgetés Kiss Ferenc kéziratgyűjtővel

Keresztes Zoltán: Hétköznapi mániáink

Hangyál Judit–Detway Jenő: Szól a rádió...

Joanne Finkelstein: Sikkelmélet. (Fordította: Kis Anna)

Tészabó Júlia: Játékmániák

Henry Jenkins: „Isten hozta a biszexualitás fedélzetén, Kirk kapitány!”

A slash irodalom és a rajongói közösség (Fordította: Keserű Júlia)

Kacsuk Zoltán: Szövegvdorzők között: A televíziósorozat-rajongók világa

Szemerey Samu: Kockásfülű Nyúl találkozása Süstével. Lehetséges narratívák a kelet-európai urbanisztikában

Gyimesi Júlia: Freud és a lélek szekularizációja

Kolozsi László: Bobby Fischer sakktáblája

Kovai Melinda: „A prófétáknak is lehetnek titkaik”. Két pszichiátriai kórrajz az 1950-es és az 1960-as évekből

Gyuricza Eszter: „Ki halt meg azon a hajnalon?”. Széchenyi István elmebetegsége és halála

Paul Feyerabend: Időpocsékolás (Fordította: Sallay Zoltán)

KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

2007. SZEPTEMBER

KÖZÉP-EURÓPA ÖSSZEHASONLÍTÓ PERSPEKTÍVÁBAN

Werner, Michael– Zimmermann, Bénédicte: Túl az összehasonlításon: *histoire croisée* és a reflexivitás kihívása

Kučera, Rudolf: Állam, nemesség és civil társadalom. Nemesi címadományozások Csehországban és Sziléziában, 1806–1871.

Keller Márkus: Tanárok, egyesületek, államok. A középiskolai tanárok professzionalizációjának kezdete porosz–magyar összehasonlításban

Vári András: Német és magyar agráriusok, 1849–1909.

Gammerl, Benno: Jogi nacionalizáció birodalmi keretek között: honosság és állampolgárság Magyarországon és Kanadában, 1867–1914.

Weber, Petru: A háborús bűnök megtorlása a második világháború utáni Romániában és Magyarországon.

Tomka Béla: Az intézményesült változékonyság politikája: a jóléti fejlődés sajátos meghatározói Kelet-Közép-Európában

A „Benda Gyula pályadíj” 2006-ban nyertes dolgozatai

Jakab Péter: A „Pazzi-átok”. Kísérlet egy 15. századi firenzei összeesküvés társadalomtörténeti aspektusainak megragadására

Szilágyi Zsolt: Szerkezeti alapvonások a Horthy-kori Kecskemét agrártársadalmában

Ládonyi Emese: „Átkos lidércként nehezedett a falura...” A nagyrévi bába, Fazekas Gyuláné szerepe a tiszazugi arzénos gyilkossági ügyekben

KÖNYVEK

Ki is vagyok én, mi is az én nevem?

- *Denis Sdvižkov: Das Zeitalter der Intelligenz. Zur sergleichende Geschichte der Gebildeten in Europa bis zum Ersten Weltkrieg*
– *Keller Márkus*
- *Gérard Noiriel: Introduction à la socio-histoire*
– *Kovács Ákos András*
- *Benda Gyula: A keszthelyi uradalom 1850 előtti hagyatéki és vagyoni összeírásai III. Szőlőhegyek, falvak*
– *Horváth Zita*
- *Beck Tibor: A filoxéravész Magyarországon. A kártevőelleni küzdelem az első központi intézkedésektől az államilag támogatott szőlő-rekonstrukciós hitelek lejártáig (1872–1910)*
– *Kaposi Zoltán*

- Braudel a Börzsönyben – avagy hosszú időtartamú meghatározottságok és rövid időtartamú változások a nógrádi málnatermelők életvilágában*
- *Bali János: A Börzsöny-vidéki málnatermelőktáj gazdaságnéprajza*
– *Molnár Ágnes*
- *Majtényi György: A tudomány lajtorjája. „Társadalmi mobilitás” és „új értelmiség” Magyarországon a II. világháború után*
– *Nagy Csere Áron*

Politikatudományi Szemle

XVI. évfolyam, 2007/2. szám

GLOBALIZMUS – TRANSZNACIONALIZMUS

Greskovits Béla és Dorothee Bohle: A transznacionális kapitalizmus változatai Kelet-Közép Európában

Jody Jensen: A Herceg, a Kalmár és a Polgár a globalizáció örvényében

KELET-KÖZÉP EURÓPAI PÁRTOK

Hamberger Judit: A (baloldali) populizmus diadalmenete Szlovákiában. A Smer története

Balogh László: Jog és Igazság Párt Lengyelországban

POLITIKA ÉS RETORIKA

Gyulai Attila: Egy diszkurzív stratégia értelmében felfogott igazságról és hazugságról

POLITIKAI FILOZÓFIA

Tanyi Attila: Rawls különbözőzeti elve

VITA

Merkovity Norbert: A XXI. század politikatudománya

KÖNYVEKRŐL

Szűcs Zoltán Gábor: A történetírás uralkodó eszméi

Kovács Zsuzsanna: Látélet a magyar demokráciáról

Könyvfigyelő

Abstracts

Contents

Pro Minoritate

2007/TAVASZ

(Az alábbi tanulmányok az *Identitás-megőrzés tömbben és szórványban* elnevezésű konferencián, 2006. november 30-án a Sándor-palotában tartott a „Határon túli magyarság a 21. században” című konferenciasorozat 2. ülésén elhangzott felszólalások szerkesztett változatai)

ELŐSZÓ

Vetési László: „Mit cselekedjünk, hogy megmaradjunk?”

Szarka László: A szórványhelyzet identitásszerkezeti sajátosságairól. Megközelítések, beszédmódok a Kárpát-medencei magyar szórványokról

Csete Örs: Lesz-e a szórványnak magyar identitása 2020-ban?

Gereben Ferenc: A határon túli magyarok kulturális identitása

(Különös tekintettel a tömb- és szórványmagyarságra)

Végl László: Zárt és nyitott identitás

Péntek János: Dinamikus nyelvi folyamatok és az identitás.

Erdély és a Kárpát-medence

Bodó Barna: A szórványtól a nemzetig – és vissza

Darvas-Kozma József: A szórványkérdés a Gyulafehérvári Érsekség szem- szögéből

Lampl Zsuzsanna: Nemzeti identitás tömbben és szórványban

Gyurgyík László: Asszimilációs folyamatok a szlovákiai magyarság körében

Andócsi János: Az identitás nyomában, Horvátországban

Kolláth Anna: Anyanyelv és kétnyelvű oktatás a szlovéniai Muravidéken

Gerhard Baumgartner: Az ausztriai magyarság a szovjet megszállástól napjainkig (1945–2005)

Molnár József: A kárpátaljai tömb- és szórványmagyarság identitástudatának eltérései

1956 BRIT, LENGYEL ÉS ROMÁN SZEMMEL

Magyarics Tamás: Egy „közlekedési baleset” a békés egymás mellett élés útján: a magyar forradalom és Nagy-Britannia

Tony Kemp-Welch: Szabadulás a sztálini örökségtől: Lengyelország 1956-ban

Varga Andrea: Ötven méltatlanul elfelejtett év – Margineanu, az ismeretlen hős

SZÁZADVÉG

ÚJ FOLYAM 44. SZÁM 2007. 2.

CÉL-OK

Ständeisky Éva: A kommunisták politikai antiszemitizmusa (1945–1957)

MI-KÉP(P)?

Tévesz László: A magyar liberális-nacionalizmus nemzetfogalma a Kelet népe-vita” időszakában

Romsics Gergely: Variációk a magyar nemzet és népiség történetére a harmincas években – a német történeti és politikai gondolkodás kontextusában

Balázs Zoltán: A politikai kötelesség igazolása

PÁSZTOROK

Árpád von Klimó: A Katolikus önértelmezés új irányjai az 1960-as években Olaszországban és Magyarországon. Don Lorenzo Milani és Bulányi György példája

SZÁZADVÉG-SZÖVEGELŐ

Társadalmi rétegződés Magyarországon – elméletek és eredmények.

Karácsony Gergellyel, Kovách Imrével és Róbert Péterrel Kapitány Balázs beszélget

.... *Tabula*

* kultúrakutatás * néprajz
 * kulturális és vizuális antropológia
 * kritikai kultúrakutatás
 szakmai fórum

A *Tabula*.....

2007 10(1) számának tartalomjegyzéke

Jávor Kata: Egy mezőgazdasági vállalkozó család sikeres gazdálkodási stratégiája a rendszerváltás utáni Zsombón

Murányi Veronika: „Belédobják azokat a flakonokat, s itt, a Tatros partján billegteti a szél.” Hulladékkezelés Gyimesközéplekon a 21.század elején

Dömötör Bea: A rögzíthetetlen elbeszélői és olvasói pozíció. Népi önéletrészek elemzése

Peti Lehel: Kollektív látomások a moldvai csángófalvakban

Hajnal László Endre–Kiszely Krisztián: Vásári kiállítás és fotóműterem Kőrösfeketetón

TABLÓ

Rekonstrukciók. *Czoch Gábor–Fedinec Csilla, szerk.*: Az emlékezet konstrukciói. Példák a 19–20. századi magyar és közép európai történelemből

– *Kasznár Veronika Katalin*

Érzéki tudás, mindennapi kreativitás és az új nemi szerepek.

Sarah Pink: Home truths – gender, domestic objects and everyday life

– *Kulcsár Dalma*

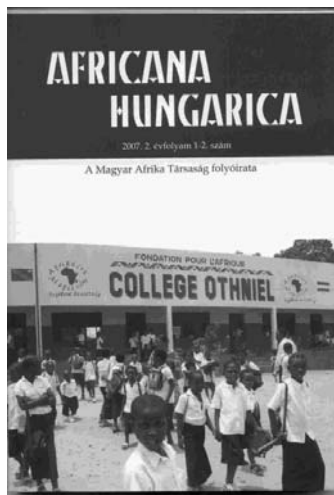
- Az észak-európai narratológia folklorisztikai perspektívái.
Annikki Kaivola Bregenhøj – Barbro Klein-Ulf Palmenfelt, eds.:
 Narrating, doing, experiencing. Nordic folkloristic perspectives
 – *Gulyás Judit*
- A józan kultúra. *Kelemen Gábor–B. Erdős Márta:* Craving for sobriety.
 A unique therapeutic community in Hungary
 – *Madácsy József*
- Lövedékből Corpus Christi. *Korff, Gottfried, Hrsg.:*
 KriegsVolksKunde. Korff, Gottfried, Hrsg.: Alliierte im Himmel.
 Scheer, Monique: Rosenkranz und Kriegsvisionen
 – *Buday Kornélia*
- Az érzékek tudománya – vagy művészete? Új gondolatok a vizuális antropológiában. *Anna Grimshaw–Amanda Ravetz:* Visualizing anthropology.
 David MacDougall: The corporeal image. Film, ethnography
 and the senses
 – *Csorba Judit Dorottya*

HELYZET

Tári János: Archív filmek és médiumok – konferencia és fesztivál
 Oxfordban

Elérhetőség* információ* megrendelés:
 Néprajzi Múzeum
 1055 Budapest, Kossuth Lajos tér 12.
 Telefon: 473–2407 *Fax: 473–2411
 Email: tabula@neprajz.hu
 Honlap: <http://www.neprajz.hu/tabula>

AFRICANA HUNGARICA

2007. 2. ÉVFOLYAM 1–2. SZÁM

TARTALOMJEGYZÉK

Beköszöntő – másodszer

TANULMÁNYOK

AFRIKA – POLITIKÁK

Fodor Erika: Az Európai Unió Afrika Stratégiája – és végrehajtásának esélyei

Régi Tamás: Javaslatok a magyar szervezetek Afrika-politikájának kialakításához

Tusjak Marianna: A nigériai polgárháború a brit, a német és a magyar sajtó tükrében

Búr Gábor: Dél-Afrika 1906–1907-es önkormányzathoz juttatásának historiográfiájához

Szombathy Zoltán: Waarabu: „Arabok” Kelet-Afrikában

Füssi Nagy Géza: Varázslók és varázslatok Fekete-Afrikában

Sarkadi Mónika: „Afrikából jöttünk...”: Afrikanizmusok a dél-amerikai aluku marunok kultúrájában

Régi Tamás: A magyar Afrika-kutatás tudománytörténetének története

FORRÁSOK

Sebestyén Éva: Mi volt Magyar László halálának oka? (Válasz a benguelai hagyatéki irat leveleiben)

D. Faludi Anna: Nyugat-Afrika és az Európai Unió, azon belül Magyarország üzleti lehetőségei – interjúk

KRÓNIKA

Mayer Lajos: A szomáliai konfliktus

Szilasi Ildikó: Magyar szervezetek szerepe az afrikai fejlesztésben, segélyezésben

AFRIKÁBAN JÁRTAK

Mayer Lajos: Afrikából jöttem

Tesfay Sába: Kávézni Eritreában

Schumicky Lilla, Tomsits Abigél: Az élet tengerének 'Mosolygó Partja'

SZÉPIRODALOM

Klasszikus szuahéli lírai költemények a 19. századból

(*Füssi Nagy Géza fordításai*)

SZEMLE

KÖNYVEK

A poznań-i Régészeti Múzeum Studies in African Archeology sorozata

(*Zimborán Gábor*)

Gianni Giansanti: Elt nő Afrika (*Füssi Nagy Géza*)

FILMEK

Reménység a hullahegyek tetején – Hotel Ruanda (*T. Horváth Attila*)

Képek Afrikáról – Darwin rémálma (*T. Horváth Attila*)

THALASSA

PSZICHOANALÍZIS–TÁRSADALOM–KULTÚRA

2007/1

„Vad” pszichoanalízis

JACQUES LACAN:
Agresszivitás
a pszichoanalízisben

KAZUSHIGE SHINGU:
Freud, Lacan és Japán

JOEL WHITEBOOK:
A pszichoanalízis
objektivitása

GYIMESI JÚLIA:
Az „istenkomplexus”

EMANUEL BERMAN:
A vadon szava

SIGMUND FREUD:
A „vad” pszichoanalízisről

FERENCZI SÁNDOR előadása Kassán (1923)

B U D A P E S T I K Ö N Y V S Z E M L E

BUDAIKISZ

KRITIKAI ÍRÁSOK

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

KÖRÉBŐL

BÍRÁLAT

FERTŐ IMRE JUHÁSZ PÁL RÓL

DEMETER ENDRE GÁBOR KÁLMÁN RÓL

GEDEON PÉTER CSANÁDI MÁRIÁ RÓL

LACZÓ FERENC A VÁROSTÖRTÉNETÍRÁS RÓL

PINTÉR ZOLTÁN A CSELEKVŐ-HÁLÓZAT ELMÉLET RÓL

VITA

1956 ÉRTELMEZÉSÉRŐL

MI A PÁLYA?

MERRE TART OROSZORSZÁG?

SZEMLE**FONTOS KÖNYVEK****REJTVÉNY**

M E G J E L E N I K

2007. ŐSZ

N E G Y E D É V E N T E

REGIO

ALAPÍTOTTA 1990-BEN
Írók Szakszervezete Széphalom Könyvműhely
Tóth László

ELŐFIZETHETŐ

Néprajzi Múzeum
1055 Budapest, Kossuth Lajos tér 12.
Kálmánczi Sándorné (aja@neprajz.hu)

Egy szám ára: 990 Ft

Előfizetési díj egy évre: 3300 Ft

Megjelenik: évente négyszer.

ISSN 0865-557X

A REGIO c. folyóiratot
az alábbi könyvesboltokban lehet megvásárolni

Budapesti Teleki Téka

1088 Budapest, Bródy Sándor u. 46.

Írók Boltja

1067 Budapest, Andrássy út 45.

Pont Könyvkereskedés

1051 Budapest, Nádor u. 8.

Kis Magiszter Könyvesbolt

1053 Budapest, Magyar u. 40.

Atlantisz Könyvsziget

1052 Budapest, Piarista köz 1.

Balassi Könyvesbolt

1023 Budapest, Margit u. 1.

Kódex Könyvárúház

1054 Budapest, Honvéd u. 5.

Sík Sándor Könyvesbolt

6720 Szeged, Oskola u. 27.

Két Könyvész Könyvesbolt

3500 Miskolc, Egyetemváros

Széchenyi Könyvesbolt

7624 Pécs, Rókus u. 5.

Cédrus Könyvkereskedés

9400 Sopron, Mátyás kir. u. 34/f.

Könyvesház

9700 Szombathely, Halász Ernő u. 7.

Sziget Könyvkereskedés

4032 Debrecen, Egyetem tér 1.